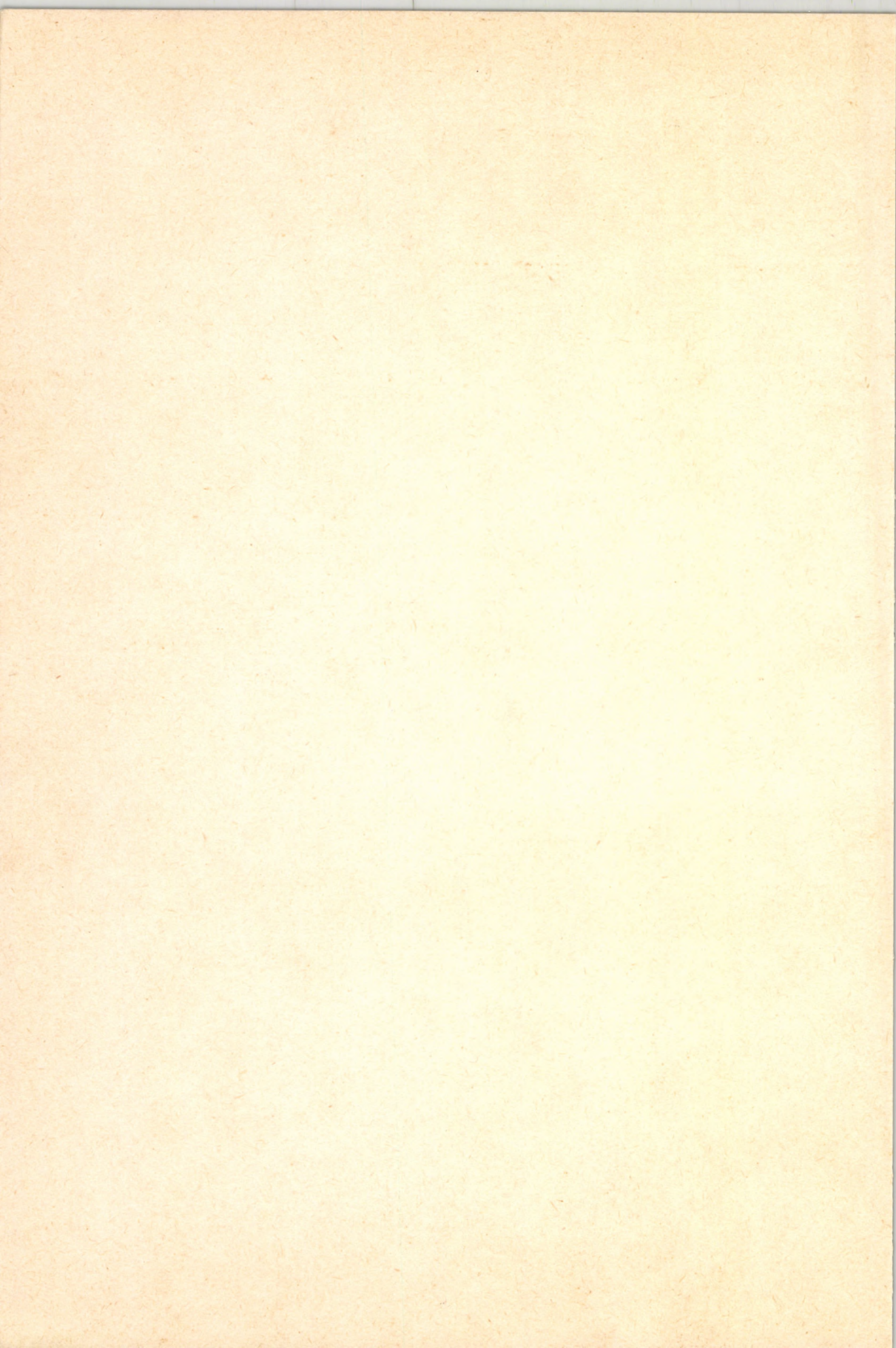

**ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS DE
LUDOVICO KOSSUTH
NOMINATAE
SERIES HISTORICA XLVI.**

**TÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK
II.**

KLTE
DEBRECEN
1993

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS DE
LUDOVICO KOSSUTH
NOMINATAE
SERIES HISTORICA XLVI.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

II.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének kiadványa

Szerkesztette:

L. Nagy Zsuzsa és Veress Géza

KLTE Debrecen, 1993.

ISSN szám: 0418-455

Acta Univ. Debr.
L. Kossuth Nom.
Ser. Historica

ISSN szám: 0324-5454

Tört. tanulm.

Felelős kiadó: dr. Nagy Zoltán
Technikai szerkesztő: Pallai László

Készült a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának
sokszorosító üzemében 500 példányban
Terjedelme: 11,4 A/5 ív

TARTALOM

<i>Módy György:</i>	Debrecen településképe a XVI–XVII. században	5
<i>Balogh István:</i>	Debrecen 1693. évi kiváltságolása	15
<i>Demény Lajos:</i>	Bethlen Gábor székely politikája	23
<i>Rácz István:</i>	A debreceni kollégium vonzáskörzete	55
<i>Kormos László:</i>	A debreceni kollégium külföldi kapcsolatai	59
<i>Binder Pál:</i>	Nemzetiségek együttélése Erdélyben a XVI–XVIII. században	73
<i>Barta Mária:</i>	Fráter György és a protestantizmus	85
<i>Papp Klára:</i>	Jobbágyi földhasználat a XVIII. századi bihari magánbirtokon	109
<i>Barcza József:</i>	Révész Imre püspök és az 1944–45-ös változások	125
<i>Völgyesi Zoltán:</i>	Az 1956-os forradalom és megtorlás Hajdúnánáson	135

CONTENTS

<i>György Módy:</i>	The Settlement Patterns of the City of Debrecen in the 16th and 17th Centuries	5
<i>István Balogh:</i>	The Award of Royal Privilege to Debrecen in 1693	15
<i>Lajos Demény:</i>	Gábor Bethlen's Policy and the Seklers	23
<i>István Rácz:</i>	The Reformed College of Debrecen and its Geographical Region of Attraction	55
<i>László Kormos:</i>	The Foreign Relations of the Reformed College of Debrecen	59
<i>Pál Binder:</i>	The Coexistence of Nationalities in Transylvania in the 16th and 17th Centuries	73
<i>Mária Barta:</i>	György Fráter and the Protestantism	85
<i>Klára Papp:</i>	Uses of Land by Serfs of Private Estates in Bihar County in the 18th Century	109
<i>József Barcza:</i>	Bishop Imre Révész and the Political Changes in 1944–45	125
<i>Zoltán Völgyesi:</i>	The Revolution of 1956 and the Retaliation in Hajdúnánás	135

Módy György:

DEBRECEN TELEPÜLÉSKÉPE A XVI–XVII. SZÁZADBAN

A török hódoltság korában Debrecen, ez a számottevő népességű mezőváros – 12 000–15 000 lakosával Kelet-Magyarország legfontosabb gazdasági központja volt. Megteremtették és fenntartották e helyét az előző században is távolsági kereskedelmet folytató kalmárai, közöttük a hatalmas szarvasmarhatartást felhasználó tőzsérek, valamint a sok ágazatú céhes ipar. A három országrész határán élő Debrecen önkormányzatát ekkor építette ki, és a reformáció térnyerése után kollégiumával és a nyomdával művelődési központtá vált. A település külső képét alapvetően a XV. században kialakult településszerkezet és annak utcahálózata határozta meg, s egyben megadta a XVI–XVII. századi terjeszkedés, növekedés irányát és határait is.

Zoltai Lajos, Boldizsár Kálmán, Balogh István, Sági Lajos és saját kutatásaim – ha nem is mindig azonos következtetésekkel, de – bizonyították, hogy a XIV. század végi Debrecen a XVI–XVII. századi város Felső járásnak nevezett északi részén helyezkedett el.¹ Az 1361. évi diplomával jogilag a földesúri mezővárosok közé került Debrecen *település-központja* az 1330-as években alakult ki. Fókuszában feltehetően tatárjárás előtti templom helyén épült a Szent András egyház, amelyet a váradi püspök szentelt fel 1317 előtt. Az 1360-as évek felében bővítették háromhajós, álkörüljárós szentélyű csarnoktemplommá a korábbi hajó keleti irányú meghosszabbításával. Ez a templom a XIV. század végén a legnagyobb méretű ismert gótikus mezővárosi egyház volt az Alföldön.² Mellette kissé délkeleti irányban helyezkedett el az 1290-es években nyilván még csak árokkal-földsáncsal kerített földesúri udvarház, Debreceni András – Dózsa apja – és testvére, Rophoin bán kúriája. Az új településközpontot gazdagította a Dózsa fia Jakab által 1322-ben alapított ferences kolostor, a kúriával szemben, attól délre. A Szent András templomtól délre eső, s véleményem szerint már korábban meglévő teresedés adott helyt a mezőváros piacának. Forrásaink Theatrum, Forum, majd platea piac, később Piac utca néven emlegettik.³

A XIV. század második felére kialakult *utcahálózatra* csak a száz-százötven évvel későbbi adatokból tudunk következtetni, pontos helyrajzi meghatározások nélkül. Az 1340–1350-es években bizonyosan megvolt hat utca, melyeket későbbben is fő utcának tekintettek, sőt nevük alatt szerepeltek a hozzájuk csatlakozó kisebb utcák is. Ilyen volt már az 1310 körüli Burgundia utca, a délkeleti

településrészen. Szerintem ez a részbirtok volt a XIII. század végi Rophoin Debrecen-je. 1547-ben a magisztrátusi jegyzőkönyvekben találkozunk ismét ezzel az utcánévvel. Igen valószínű, hogy nevét az idehozott nyugati hospesekről nyerte. Ehhez az utcához már a XIV. század közepén hozzáértették azokat a közöket, oldalutcákat, melyeket később – jellemző módon – Térjmeg utcának (tehát zsákutca volt), később mind a mai napig Domb utcának – illetve mellette Magos utcának (ma: Monti ezredes utca) nevezték. Az 1320-as években keletkezett a második, a Péterfia Jakab utca, névadója ugyanis ez idő tájt élt. A központtól északi irányban vezetett, de a XV. század elején sem terjedt északabbra mint a későbbi Kasza-köz vagy Péterfia-köz (ma Thaly Kálmán utca). Az Árpád-korban itt országút haladt, a debreceniek kertjei, szántói, legelői között az erdőségen át – a későbbi Nagyerdő – a Nyírség felé. Ez az út egyben határvonal volt a későbbiekben Szentlászlófalvának és Mesterfalvának is nevezett XIII. század végi birtokrészek között. Ez az út az északkeleti település terjeszkedésével, újabb házastelkek kiosztásával vált utcává, a források először 1550-ben említik. Valahol ettől az utcától nyugatra valószínűsíthető Debreceni Péter – forrásaink Péterfia Jakabja nagyapjának – 1270-es évekbeli udvarházát. A XIV. században már meglévő harmadik utca a Homok utca. A város földesurai, a fiágon utolsó Debreceni László és feltehetően sógora, Monaki Sándor az ilyen nevű utcában lakó gyapjűművesek, posztócsapók részére adták ki 1398-ban a céhszabályokat. 1457 után az itt lakó posztócsapóktól kapta a Csapó utca elnevezést. A XIV. század közepére kialakult a negyedik, a Várad utca. Az ebben az utcában lakos Szűcs Istvánnal abban a szabadsalomlevélben találkozunk, amelyet a bíró és az esküdtek adtak ki a szűcs céh részére 1449-ben. Az Árpád-kor végén itt haladt a Nagyváradnak tartó út. Még két fontos, a korai településrészek belső utcahálózatát kialakító utcáról tudunk. A kezdetben Debreceni András részbirtokát, majd a Szent László tiszteletére épült második plébánia templommal egyre önállóslóbb északkeleti rész főutcáját az 1340-es évek előtt Szentlászló utcának nevezhették. Okleveles adatunk csak 1503-ból szól róla. Helyét Zoltai Lajos a XVII. század végi Nagy és Kis Szappanos, esetleg Kis Csapó és Kis Péterfia utcák, tehát a mai Rákóczi utca környéke táján kereste. 1570-ben kelt utolsó írott forrásban történt említése alapján bizonyos, hogy észak-dél irányú utca volt. A mezőváros északnyugati részének – az 1342-ben Mesterfalvának írt részbirtok – belső fő utcáját nyilván ezzel egyidőben nevezhették el Mester utcának. Első okleveles említése 1466-ból való, mikoris Szilágyi Erzsébet a Mester utcának külön heti és országos vásár tartását engedélyezte. Későbbi neve Nagymester utca, majd mind a mai napig Bethlen utca.⁴

A XIV. század derekán Debrecen házastelkeit és kertjeit délen egy nyugati irányú útvonal – a későbbi Hatvan utca –, a keleti településrészen pedig egy kelet-délkelet irányú – a későbbi Cegléd utca – határolta el a szántóktól. A debreceniek földjei délen voltak határosak az Árpád-kori Torna temploma titulusáról későbbi Boldogasszonyfalvának nevezett falu szántóival. A felsorolt

hat utca mellett voltak a már említett összekötő utcácskák, zsákutcák, közök, sorok, síkatorok, melyeknek kezdetben nevet sem adtak, illetve nevükről későbbi adatunk nincsen. Ezzel fel is vázoltuk a XIV. század végi településszerkezetet.

A XV. század első felében növekedett a népesség, minek következtében megindult a település terjeszkedése, előbb, de kisebb mértékben északi irányban és kelet majd nyugat-, a későbbiekben pedig nagyobb mértékben dél felé. Északon a kertek helyén, a XV. század végéig a meghosszabbodott Péterfia Jakab utca mindkét oldalán házastelkek alakultak ki. A központból nyugatra induló útvonal északi oldalán már korábban is álltak házak, most azonban a déli oldal is betelepült jelentős nagyságú telkek kialakításával. Így született meg a nevét feltehetően a Hatvan felé tartó útról nyert Hatvan utca. Írott forrásban először 1548-ban találkozunk vele. A keleti városrészben egy 1484. évi oklevélből megismert Cegléd utca déli oldala is a XV. század elején települt be. A század folyamán a korábbi kertek, közeli szántók helyét – a magisztrátusi jegyzőkönyvekben először 1548-ban említett – Szent Anna utcáig házastelkek foglalták el. Ez az utca nézetem szerint már a forrásokban történt említése előtt háromnegyed századdal kialakult.

A további terjeszkedést Debrecen újabb fejlődési korszaka indokolta. A Debreceni család kihalása után a város a koronára szállt. Zsigmond 1405-ben adta meg Debrecennek a jogot, hogy kőfal vegye körül a települést. A század első harmadában – esetleg már 1405 előtt – újabb egyházi épületekkel gyarapodott a mezőváros. A Csapó utca elején, nagyjából a mostani ún. OTP ház melletti telken épült a Mindenszentek kápolnája, melyet a ferences kolostor kertjétől a déli irányban induló Barátok köze (a mai Sas utca) választotta el. Az akkori város legdélibb házastelkei alatt az 1410-es évek végén, de inkább csak 1423 után épülhetett a Szent Miklós kápolna. Ennek a keleti kereszténységben kedvelt szentnek a tiszteletére feltehetően azután emelték, hogy a város és uradalma Zsigmond királytól Lazarevics István, majd unokaöccse, Brankovics György szerb fejedelmek földesurasága alá került.⁵

Debrecen fejlődését a XIV. század közepéhez mérten is sokkal inkább előmozdította, hogy Hunyadi János földesuraságával kezdődően egészen Mátyás király haláláig tulajdonképpen az uralkodó városa volt, ideértve Szilágyi Erzsébet birtokosságának kiemelkedően fontos időszakát. Innen kormányozták a Hunyadiak több megyére kiterjedő debreceni uradalmát. Hunyadi János özvegye a XV. század közepétől többször és hosszabb ideig lakta a castellum-nak nevezett földesúri kastélyt. A XV. század második felében a nyugati településrész is tovább terjeszkedett. A Hatvan utca dél felé húzódó nagy telkein új utcát nyitottak, a Német utcát (ma Széchenyi utca), melyet írott forrásban 1573-ban említettek.

A Szent András templomhoz 1430 körül északi sekrestyekápolna épült. Az 1980–1981. években folytatott régészeti kutatás során előkerült nagyszámú kőemlék vizsgálatának eredménye arra mutat, hogy a templomot 1540 után

átboltozták. Ebben az időben már fennállott a templomtól észak-északnyugati irányban elhelyezkedő iskola. Ezt a legújabb kutatás nem is egyházi, hanem városi iskolának tartja. Ez volt a reformáció kora kollégiumának előzménye. Tudomásunk van arról, hogy a XV. század közepén a földesúri kúriához tartozott egy másik nemesi telek is, a mai Simonffy utca (korábban Kardos, majd Kisúj utca) két sarkán lévő házak akkor jóval nagyobb telkén, az uradalom valamilyen épületének is helyt adva. A XV. században alakulhatott ki a Zoltai által a későbbi Csemete utca környékén keresett Szent Mihály utca. Lehetséges, hogy ez az egyre növekvő lakosságú település egyik temetőjében lévő Szent Mihály kápolnához vezetett, lévén Szent Mihály arkangyal a halottak védőszentje. Forrásaink 1553-tól egy jó évszázadon át emlegetik az utca nevét, és a korai térképek a mai Honvédtemető helyén jelölték Szent Mihály dombját.

A várostörténet kutatói közül többen feltételezik, hogy a XV. század második felében állítottak kápolnát Szent Anna tiszteletére, valahol a délkeleti városrészben. Ott alakulhatott ki a magisztrátusi jegyzőkönyvekben 1548-tól emlegetett Szent Anna utca. A XV. század közepétől folyamatosan déli irányban nagybodott a *piactér*. Így a XIV. század végi Várad utca elnevezés csak az utca déli szakaszára korlátozódott. Az 1490-es évektől az északi szakaszát Piac utcának kezdték hívni. Ez az elnevezés 1523-tól kezdve folyamatosan szerepel.⁶

Anyagi erőforrások, de inkább alkalmas közeli kőanyag hiányában Debrecen soha nem élt a Zsigmondtól kapott kiváltsággal. A települést a XV. század végén is a későbbi adatokból ismert város árka és sövénye vette körül, külső képe is teljesen falusias. Az egyházi épületek, a földesúri kastély, az uradalomhoz tartozó másik épület mellett legfeljebb a plébánia, az iskola és a legmódosabbak háza épült téglából, ennek s a következő századnak a szóhasználatra szerint kőből – domus lapidea. Ezeknek a tartósabb anyagból épült házaknak a száma összesen sem lehetett egy tucat. A házak túlnyomó többsége háromszögű vályogház, paticsfallal vagy vert fallal és zsúp- vagy nádtetővel. Ezért is pusztította a várost oly sokszor és olyan nagy mértékben a tűz ezekben az évszázadokban, de még később is. A fűtést illetően valamelyes igényességre mutat a XV. század végére keltezhető sok kályhaszem lelet, sőt egy díszes orom kályhacsempe is. A módosabbaknak szobájában tehát rakott kályha állott.

A XV–XVI. század fordulóján települtek meg a Szent Miklós utca mindkét oldalán, előbb nyilván az északi soron, írott forrásban ugyan először csak 1573-ban említik. A XVI. század elején kis közt nyitottak – a későbbi Sánta köz –, mely a Szent Anna utcát kötötte össze a Várad utcával. Az 1500-as években bizonyosan megvolt a Schola utca (mai Fűvészkert utca) s néhány évtized múlva az eredeti nagy telkek osztásával betelepült a Darabos utca is. Írott adat mindkettőre az 1570-es évek elejéről maradt ránk. A Varga utca neve azonban jóval korábban, már 1547-ben feltűnik a jegyzőkönyvekben. A város egyik legrégebbi iparát űző s itt nagy számban letelepedett mesterek után kapta nevét, hasonlóan a Csapó utcához, majd a későbbi Kis- és Nagyszappanos utcákéhoz.

Debrecen népessége az 1552. évi dikális összeírásban szereplő 1216 porta után számolva, ekkor haladta meg először a 10 000 lelket. A gyarapodó lakosság új utcák nyitását igényelte. Így 1570 előtt a Hatvan és Német utcák telkeit megosztva mérték ki a házastelkeket és az új utcát egyszerűen Új utcának nevezték (mai Bajcsy-Zsilinszky utca). A város legdélibb utcája még ez előtt alakult ki a korábbi szántó területén. Ez volt a Belsőboldogfalvi utca, melyről 1554-ben ír a magisztrátusi jegyzőkönyv. A század második harmadában elkezdtek olyan utcák, melyek folytonosságát követni nem tudjuk, sőt valamikori helyüket sem lehet már meghatározni. Ilyenek a Fényes, Kis vagy Lázár, Nebánts utcák, melyeket az 1550- és 1560-as években említik. Zoltai Lajos mindegyiket a város Péterfia- és Cegléd utca által határolt részében sejtette, ott ahol a zegzugos ősi utcahálózat még a XVIII. század végén is jól felismerhető volt. A XVI. század közepétől az ősi, fő utcák végződésénél a város árka és sövénykerítése húzódott. Itt állítottak fel kapukat, majd ajtókat először a Péterfia-Jakab, a Csapó, majd a Hatvan utca, ezt követően a Várad, a Szent Anna, a Szent Miklós és Cegléd utca végződésénél.⁷

A XVI. század első felében két jelentős középülettel gazdagodott a város. 1529-ben Bonc László debreceni polgár a földesúri kastélytól keletre eső telken – nem tudjuk biztosan, hogy a mai Vár és Csapó utcák melyik sarkán, de szemben a ferences kolostorral – a város felügyelete alá helyezett ispotályt alapított. Emellett építettek kápolnát Szent Erzsébet tiszteletére. Az 1527. év utolsó napjaiban készítette el végrendeletét a több ízben bíróságviselt Tar András, aki Piac utcai emeletes kőházát a szentjobbi pálos szerzetesekre hagyta. Ők adták el a városnak 1531-ben és ez lett az első városháza, a domus senatoria. Korábban feltehetően a bíró házában tanácskoztak az esküdtek. A Tar András-féle házhoz 1582-ben, 1639-ben, 1668-ban és 1696-ban még négy, szintén emeletes házat szerzett meg a város. Így alakult ki az a régi városháza, melyet véglegesen 1839-ben bontottak le. A Tar-féle ház falába egy boltajtó felett volt befalazva Debrecen első zászlós-báránys, az 1560. évet feltüntető kőcímere.⁸

A szépen fejlődő várost az első igazán súlyos csapás 1564 őszén érte. A szeptember első napjaiban háromszor fellobbant nagy tűzvészben megégett a Szent András templom, az iskola, jelentős kár érte a városházát. A templom 1626-ig romosan állt. A legépebben maradt északi sekrestye-kápolnából – a keleti falon ajtónyitással – alakított ki a református gyülekezet imatermet. Úgy gondolom, ez 1566 őszén-telén történt, hiszen itt tarthatták meg 1567 február utolsó napjaiban a rendkívüli jelentőségű debreceni zsinatot. Az 1565. évben a földesúri kastélyt fosztották ki és égették fel Székely Antal szatmári főkapitány zsoldosai s kirabolták az előző évi tűzvészt még ki sem hevert várost. A kastély nem épült fel, 1590-ben már csak helyét és szőlővel beültetett kertjét említik. E pusztításról fennmaradt adatokból derül ki, hogy a Piac utcán voltak emeletes kőházak, földszintjükön boltokkal, de bizonyára volt egy-kettő a Csapó és a Cegléd utcában is.⁹

A XVI. század húszas éveit követően Szent László egyházáról nem hallunk, a Mindenszentek kápolnáját 1523-ban említik utoljára. Az 1552. év vége felé a ferencesek elhagyták kolostorukat, a város a betegeknek rendezte be az épületet, s rövidesen összevonta a Bonc-féle ispotállyal. 1553-ban pedig külső ispotályt is létesített a Várad utcai kapun túl. A volt kolostorépületet is megrongálta az 1564. évi tűzvész, de a város helyreállította. 1554 előtt elhagyottá vált a Szent Miklós kápolna is, a volt bíró ekkor adta át egy polgártársának a kápolna kevéske pénzét, kegytárgyait és papi ruházatát. 1555-ben említik utoljára a Szent Erzsébet kápolnát, mely az 1564. évi tűzvész után romosodott el. Az 1550-es évek végétől nagyarányú beköltözés folyt, elsősorban Bihar és Szabolcs vármegyék közelebbi falvaiból, de távolabbi megyékből és településekről is. Jól mutatja ennek ütemét a beköltözöttekről 1564–1608 és 1610–1640 között vezetett összeírás. Az 1599. évi dézsmajegyzékben 21 vicusban 1260 lakos nevét találjuk. A vicus, mint a XVI–XV. században is jelentősebb utca. Neve alá sorolták környékének mellékutcait és a közöket. A vicusok nevei: Piac, Cegléd, Burgundia, Varga, Kis Varga, Szent Anna, Kopasz, Boldogfalva, Várad, Szent Miklós, Német, Új, Hatvan, Mester, Csetete, Szent Mihály, Darabos, Péterfia Jakab, Nagycsapó, Kiscsapó és Sárkány. A Kiscsapó a későbbi Rákóczi utca, a Kis Varga a későbbi Harmincados, ma Batthyány utca. Zoltai a Kopasz utcát a Varga – Szent Anna utcai városrészben sejtette. Nagy valószínűséggel tételezte fel, hogy a Sárkány utca az utoljára 1570-be említett Szent László utcával azonos.¹⁰

Az 1607. évi jegyzőkönyv szerint a várost Felsőjárásra és Aljárásra osztották. Ezeken belül tizedek voltak, élükön utca kapitányok, tizedesek, tízház gazdák álltak. A Felsőjárás: az Új utca 1 tizeddel, Hatvan utca 2 tizeddel, Csetete utca (későbbi Mester utca) 2 tizeddel, Mester utca 3 tizeddel, Péterfia Jakab utca 4 tizeddel és Csapó utca 5 tizeddel. Az Alsójárásban: Cegléd utca 3 tizeddel, Belsőboldogfalva (a későbbi Timár, Vígkedvű Mihály és Teleki utcák helyén) 3 tizeddel, Várad utca 2 tizeddel, Piac utca 2 tizeddel. Járásonként tehát 17, összesen 34 tized volt.

A kollégium tűzvész utáni újjáépítéséről adataink nincsenek. A XVII. század első éveiben állt egy, a későbbiekben régi épületnek nevezett rész, de erről semmit sem tudunk. Bethlen Gábor jelentős anyagi támogatásával 1626–1628 között építették újjá a korábbi András templomot, melyet ettől a kortól neveztek nagy templomnak. A Huszár Gál által alapított debreceni nyomda 1571-től abban a házban működött, mely a Péterfia Jakab utcáról a Csapó utcára átjárást biztosító köz a torkolatában állt. Ezért 1628-tól Könyvnyomtató vagy Typographia köz a neve. Később Karancsi-köznek nevezik, arról a Karancsi György nyomdászról, aki 1662–1676 között utoljára itt dolgozott. A helyreállított nagy templom mellé az I. Rákóczi Györgytől kapott hatalmas harang részére 1640–1642 között építették meg a Verestornyot. 1672 után emelték a kis vagy új templomot, a Német utca elején.

A XVII. század húszas éveitől a népesség további szaporodása megkívánta új utcák nyitását. Ekkor a tanács már tervszerűen végezte a házastelkek kimé-

rését. Így történt 1638-ban is, amikor a Német, Piac és Miklós utcák háztelkeinek kertjeit és az azok közt fekvő elhagyott mocsaras földet igénybe véve megnyitották a Kádas utcát (a mai Arany János utca). 1670 körül osztották ki a Kis Új utca (mai Simonffy utca) telkeit. Részletes adataink nincsenek, de a fentiekhez hasonló módon a tanács irányításával alakították ki a Kandia utcát (1629), a Kasza-közt (1629). Az utóbbi mellett az itteni kertekből 1657-ben új házhelyeket osztottak. 1628-ban írnak először az Olajos utcáról (mai Veres utca) és 1651-ben az Oláh utcáról (mai Lórántffy utca). A régebbi ún. derék utcákat, de az újonnan telepítetteket úgyszintén, közök, sikátorok kötötték össze. Ezekből a XVII. század végén újabb mellékutcák alakultak.¹¹

A XVI–XVII. századból vannak adataink a város körüli kertekről, így a Tóció melletti kertről 1566-ból, a Szent Miklós utca végén lévő szőlőskertről 1573-ból, a Német utca végén lévőről 1594-ből, a boldogfalvai kertről 1629-ből, a Hatvan utcai kertről 1666-ból, hogy csak a legkorábbiakat említsem. Gyakran megtörtént, hogy a kertek rovására hosszabbították meg az utcákat, amint erről 1671-ből értesülünk a Péterfia, Csapó és Cegléd utcák esetében. Ezután nem sokkal hét kapu: a Miklós, Hatvan, Mester, Péterfia, Nagy Csapó, Szent Anna és Várad utcai, valamint hét kisajtó: Német, Mester, Csemete, Nagy Csapó, Cegléd, Belső-Boldogfalvai és Várad utcai nyílt a város kerítésén. A városárkát és kerítését többször változtatták, mégpedig kitolták a házastelkek ilyen irányban történt szaporításakor. Mivel azonban Caraffa sarcolását követően a házak százával maradtak üresen, 1696 nyarán ellenkező rendeletet hozott a tanács: a város árkat beljebb kell hozni, és a kívül rekedt házakat el kell bontani.¹²

A házak négyötöde a XVI–XVII. században is rakott, vert, vályogfalú vagy faház volt. Többségükben szoba, szabadkéményes konyha, kamara volt, eresze oszlopon nyugodott. A jobb módúak házában 1600 körül két-három szobát találunk. Forrásainkban a szoba szót a ház szóval felváltva találjuk: első derék ház, hátulsó ház, első öreg szoba, hátulsó kis szoba, felső ház stb. A pitvaros konyhában volt katlan és üstház. A kamara nemcsak élelmiszereknek, hanem háztartási eszközöknek, műhelybeli szerszámoknak is helyt adott. A gazdagabbaknál két, három kamara is volt. A legrégebbinek ismert házak azt sejtetik, hogy túlnyomólag nyergestetővel építkeztek, de volt üstökös, másként kanfaros házfedél is. Csak a téglaházak teteje volt zsindellyel fedve, az egyszerűbbeké nádból készült. A melléképületek tetejét náddal vagy zsúppal borították. A házak döntő többsége nem boltozott, hanem gerendás. Pincét is csináltak téglá boltozás nélkül, gerenda tetejjel. A fa- és vályogházak belseje keményre döngölt agyagos ún. földesház volt. Téglá vagy deszka padló csak a földszintes vagy emeletes téglaházakban volt. A XVI. század második feléből ránkmaradt becsü- és egyezséglevelek sok tornácot, tornácos lakóházat említenek. Az udvarban állott a sütökemence, melyet a XVI. század második felének forrásai coquina-nak írtak. Nem konyhát kell alatta érteni, hiszen sokszor ugyanabban az iratban szerepel a belső konyha konyha néven. A módos udvarokban volt szabadon álló kamara. Már a XVI. században, főként a Piac utcai házaknak szoros tartozéka a

bolt, a kalmárok elárúsító, de raktárul is szolgáló helyisége. Házanként legtöbbször egy bolt volt, melyből egyenesen a lakószobába lehetett jutni. A XVI. században – mint említettem már – igen kevés emeletes ház volt. Kizárólag a Piac utcán álltak, és a legjobb módú kereskedő polgárok laktak bennük. Ilyen házakat a XVII–XVIII. század fordulóján is csak a Piac, Csapó, Cegléd, Hatvan és Német utcán találunk, számuk és arányuk csekély: ezen utcák házainak körülbelül egyhatodát tették ki, a város összes lakóházának még egytizedét sem. A XVI., de különösen a XVII. századi forrásainkban – osztályos levelek, házbecsük, vagyoneleltárak, végrendeletek – előforduló felház elnevezésen a kétszintes ház emeleti részét értették. Az emeletes ház latinos neve contignációs ház volt, de a XVII. század második felétől palotaként emlegették, különösen ha egy kicsit nagyobb és díszesebb volt, mint az átlagos polgárház. Feljegyezték, hogy 1681-ben Apafi Mihály erdélyi fejedelmet és kíséretét a városháza körüli palotákban szállásolták el. Ezeknek az ún. felházas épületeknek a nagy többsége téglából készült, tetejüket zsindellyel fedték. Az emeletes házak földszintjén boltok voltak és mindegyikben legfeljebb két-két lakás. Egyenként két-három szobával, egy-egy konyhával, kamarával. A téglaeépítmények többnyire boltozottak voltak. Egy 1629. évi osztályos egyezségről a felházat – tehát az emeleti részt – „rejtekestől” nevezték meg. Zoltai Lajos szerint a rejtek azonos épületrésznek vehető az ugyanennél a háznál 1619-ben említett szobából nyíló boltozott kamarával. Rejtekre, boltozott kamarára nagy szükség is volt a gyakori sarcoltatások, tűzvészek korában. A XVI. századból öt, a XVII. századból nyolc nagyobb tűzvészről tudunk. Jónéháynak oka gyújtogatás volt, de elsősorban a hitvány építési anyag, a nád-, a zsúp- és zsindelytetők okozták azokat.¹³

Zoltai több házról kinyomozta, hogy a XVI., illetve a XVII. században emeletes épületek voltak. Ilyen volt az úgynevezett Szikszay-ház a Piac utca 26. szám alatt, melyet 1912-ben bontottak le. A XVI–XVII. század fordulóján Törös Mihály kalmár birtokolta, 1634-ben megújították, a földszinten boltokkal. 1647-ben Vígkedvű Mihály tulajdona. Mellette a Piac u. 28. sz. telken emeletes ház volt az úgynevezett Juhos-ház, melyet feltehetően Juhos János építtet 1596 körül. Egy további épület a Komáromi-ház, mely a XVI–XVII. század fordulóján már részben emeletes háznak készült, századokon át fennállott formáját 1670–1690-es évek között nyerte el, amikor Komáromi György, Komáromi Csipkés György fia tulajdona volt (1913-ban bontották le, helyére emelték a Pénzügyigazgatóság palotáját).¹⁴

Debrecen vázolt településképe teljes mértékben ellentmond kalmárai, marhakereskedő tőzsérei és iparosai vagyonosságának, annak a szívós élniakarásnak, mellyel polgárai újra meg újra talpraálltak a sok sarcolás, fosztogatás és tűzvész után. Ha adataink nem lennének megbízhatóak, nem hinnénk el, hogy a döntő többségben nem időtálló, falusias házak, a poros-sáros utcák, a nyílt árkokban lefolyó szennyvíz, a trágyadombok ugyanazt a várost mutatják, mely fennmaradása és viszonylagos önállósága érdekében három hatalmat szolgálhatott pénzzel és „mindenféle adommal”. Azt a várost, mely kollégiumával,

nyomdájával a magyar művelődés egyik központja volt. IV. Henrik francia király követe, Bongart 1585-ben azt írta, hogy Debrecen óriási falu, bizonyára olyan nagy mint Prága. Rålamb svéd követ 1657-ben úgy látta, hogy a várost ugyan polgárok és kereskedők lakják, de alig van kőből épült ház, az utcákat és a piacteret sárpocsolya lepi el. A nagyszebeni A. Pinxner 1693-ban átutaztában ezt írta: „...óriási terjedelmű, de igen otrombán épült, alacsony házai majd a földbe süllyednek és a templom körül lévők kivételével mind náddal fedettek.”¹⁵ – Nem vették észre, hogy a sivár és számukra taszító külső hihetetlen helytállást, szorgalmas munkát, Európára tekintő műveltséget és önálló szellemiséget takar, hogy cívisai a földes házakban is polgárnak érezték magukat.

JEGYZETEK

1. *Zoltai Lajos*: Települések, egyházas és egyházatlan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI–XV-ik századokban (Debrecen, 1925) 21–25. – *Calamus* (Boldisár Kálmán): Debrecen ősi lakossága. = Debreczeni Képes Kalendárium X. évf. (1910) 97–121. és u.ő: Debrecen utcái. – Debreczeni Képes Kalendárium XXII. évf. (1992) 48–52. – *Balogh István*: Debrecen (Bp., 1958) 5–14. – *U.ő*: A cívisek világa (Bp. 1973) 11–19. – *Sápi Lajos*: Debrecen település- és építéstörténete (Debrecen, 1972) 8–13. – *Módy György*: A Szent András templom és a Verestorony kutatása 1980-ban. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 42. sz. (Debrecen, 1984) 60–68. és az itt idézett források.
2. *Módy i.m.* 69–78. – *Entz Géza*: A debreceni Szent András-templom. In: Hajdú-Bihar műemlékei, irodalmi emlékhelyei, népművészete (Szerk. Szőllősi Gyula, Debrecen, é.n. – 1972) 48, 50.
3. *Módy i.m.* 78–81. – *Módy György*: Földesúri kúriák és várkastély Debrecenben In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XIX. (Szerk. Gazdag István, Debrecen, 1992) 43–48.
4. *Burgundia* utca: Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei, 1547. (összeáll., közzétette *Balogh István*, szerk. Szendrey István, Debrecen, 1979) 43. a 245. regeszta. – *Péterfia Jakab* utca: Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei 1549 (1550.) Ford. *Komoróczy György*, szerk. Szendrey István, Debrecen, 1981/172. az 543. regeszta. – *Homok* utca: közölve a debreceni Déri Múzeum évkönyve 1947. (Szerk. Sőregi János, Debrecen, 1938.) 131–135. – *Várad* utca: Hajdú-Bihar megyei Levéltár (továbbiakban HBML) IV.A. 1021/a. Meo. 32. eredeti diploma. – *Szent László* utca: HBML IV.A. 1012/a. Meo. 78. eredeti diploma. – *Mester* utca: HBML IV.A. 1012/a. Meo. 34. eredeti diploma.

5. *Módy* az. 1. jegyzetben i.m. 87. és *Zoltai* i.m. 26–27. valamint *Módy György*: A debreceni és a tokaji uradalom (Régió kutatási kísérlet) = Déri Múzeum Évkönyve 1989–1990. (Szerk. Gazda László és Módy György, Debrecen, 1992.) 169–170.
6. Német utcát és Piac utcát lásd *Zoltai* i.m. 17. – Szent Mihály utca: Debrecen város magistrátusának jegyzőkönyvei 1552/1554. (Ford. és vál. *Balogh István*, szerk. Szendrey István, Debrecen, 1982) 40.a 445/2. eset. – A földesúri kastélyhoz tartozó másik telekre lásd HBML IV.A. 1021/b. ad Muo. 20, eredetén átírt oklevél. Mátyás király Tar Ispán Albertnek, debreceni officiálisának adományozta.
7. A sorolt utcákra *Zoltai* i.m. 18–20.
8. Az ispotályra *Zoltai* i.m. 27. és *Herpay Gábor*: A debreceni Ispotály története 1529–1929. (Debrecen, 1929) passim – A városházára lásd *Zoltai Lajos*: A debreceni városháza négyszáz éves története = Debreczeni Képes Kalendárium XXXII. évf. (1932) klny.
9. *Módy* az 1. jegyzetben i.m. 40–44.
10. Az 1599. évi dézsmajegyzéket, lásd *Calamus (Boldisár Kálmán)* az 1. jegyzetben i.m. és *Zoltai*: Települések. i.m. 19–20.
11. A járásokra és tizedekre *Zoltai Lajos*: Debreceni utca kapitányok, tizedesek és tízházgazdák = Debreceni Szemle 1939. 3. sz. klny. A sorolt utcákra *Zoltai*: Települések. i.m. 19–20.
12. *Zoltai Lajos*: A debreceni kertségek múltja (Debrecen, 1934) passim.
13. *Zoltai Lajos*: Vázlatok a régi debreceni polgár házatájáról. A lakóház külseje és részei. (Debrecen, 1938) passim.
14. *Zoltai Lajos*: A legrégibb debreceni ház története – Törösdyek, Vígkedvűek, Dobozyak háza = Debreczeni Képes Kalendárium XIII. évf. (1913) 147–149. és u.ő.: Vázlatok. i.m. passim.
15. Bongart és Pinxner mondatai: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten 1054–1717. (Össze gyűjt. és jegyz. *Szamota István*, Bp., 1891) 172, 427–428. – Claes Rålamb útikönyvének részlete a Déri Múzeum Általános Történelmi Dokumentációs Gyűjteményében svéd és német nyelven.

Balogh István:

DEBRECEN 1693. ÉVI KIVÁLTSÁGOLÁSA

I.

II. Rákóczi György halálával (1660. jún. 6.) és Váradnak a török általi elfoglalásával (1660. aug. 28.) négy évig tartó háború kezdődött. E háború folyamán teljesen átrendeződtek a hatalmi viszonyok Tiszántúl északi részén és az Erdélyhez tartozó Partiumban, a két nemzedéken át tartó viszonylag békés állapotnak vége szakadt. Ezt a bizonytalan status quot rögzítette a vassvári béke 1664. aug. 10-én.

Debrecen aggódó magisztrátusa már a négy év zavarai között is próbált az új körülmények között – több-kevesebb sikerrel – eligazodni. A békekötés híre szept. 27-én jutott el Debrecenbe. Az eseményt Barta Boldizsár krónikája így örökítette meg: „Ősszel ismét híre hallatik, hogy a fővezér a német császár Ő felségével a békesség felől tractát indított volt. Meddig tart és mi módon leszen, a következtetés majd megmutatja, annak leírását én bízom a következőkre”. A krónika ezzel az évvel lezárult. Ugyanezen évhez a város literatus nótáriusa, Fényes István döcögős hexameterben október hónapnál jegyezte fel a város vezetői várakozását. Minthogy vezérfonalul a következő harminc évre.

„Most kell már vigyáznunk
Minden felé mennünk... ..
Erdélyt is felkeresnünk
Hatalmas két császár, mi módon és formán
alkuttanak megtudnunk.
Tanácsbul két embert késedelem nélkül
illendő elküldenünk.
Látnók ki lesz urunk,
kitől kell függenünk.
Ne húzna minden bennünk”¹

Aggodalomra volt is ok. Várad eleste után a porta új összeírást rendelt el, ezután felbontotta a száz év előtti hódolással megállapított szerződött adót, Várad, Szolnok és Eger várak ellátására Debrecent kötelezte. A szerződött adót majdnem kétszeresére emelte. 1542, vagy 1550 óta Debrecen, a Partiummal

együtt államjogilag Erdélyhez tartozott, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György uralkodása alatt a fejedelmek szava a portánál számított, a debreceniek ezt tudták és sikerült is a vele való kapcsolatot viszonylag tűrhetővé tenni. Most már a közeleső várak, Szolnok, Várad, Eger basái és bégjei előtt a fejedelem szava nem sokat ért, saját maguknak kellett Isztambulba, Drinápolyba, vagy Nándorfejérvárra követségbe járni, az eredményt tekintve nem túl nagy sikerrel. Várad elfoglalása után a török Királyhágótól kiindulva a Meszesen át Nagykároly–Vaja vonalától nyugatra és délre Bihar, Kraszna, Szatmár és Szabolcs falvait hódolásra kényszerítette. A magyar végvár vonalon, Szatmár, Kálló, Tokaj és Ónod őrsége még a zsákmányoló portyázásokat is alig tudta megakadályozni. Debrecen azonban mind a magyar, mind a török várak ipari és élelmezési bázisa volt. Erről Zoltai Lajos közel 90 éve megjelent munkája tanúskodik.²

A királyi Magyarországgal való jó viszony fenntartása a város számára alapvető érdek volt az Erdélyhez tartozás ellenére is.

Észak-Olaszországba, Dél-Németországba és Lengyelországba a kereskedelmi utak királyi uralom alatt álló területen vezettek át. A város népének legfőbb jövedelmi forrása a szarvasmarha-kereskedelem útvonala Érsekújvár eleste után északabbra tevődött át. Ezt az útvonalat az ónodi, szendrői, füleki, semptei várőrségek védték, vagy éppen akadályozták.³ Ennek az útvornak biztosítása végett a város vezetői már 1662-ben megtalálták az utat Bécsbe. Ez év március 8-án Székelyhíd német várparancsnoka közvetítésével két követ elindult Bécsbe Gonzaga herceghez, a haditanács elnökéhez, hogy kérjék az uralkodót, a várost „vegye oltalma alá és erős karjával védelmezze meg.”⁴ A követi utasítás mindent apróra részletezett. Vegyék ki a káptalanokból a korábbi kiváltságlevelek másolatát, nehogy az eredetiek elveszzenek. Elsőbben menjenek a nádorhoz, hogy az „méltóztassék kegyesen promovealni a város ügyét a felsőbb méltóságok előtt”. Onnan menjenek a kancellárhoz, tájékozódjanak, mit kellene az uralkodónak előadni, „de igen caute (óvatosan) et prudenter (okosan) cselekedjenek mindenkben.” Az oklevelek eredetijét csak szükség esetén mutassák, különben csak a másolatokkal érveljenek. Ha megkapják a megerősítést „mintegy bötüig szemesen meg kell vizsgálni”. A megerősítéssel ne dicsekedjenek, de ha országgyűlés lenne, okvetlenül ki kell hirdettetni, s erről hiteles bizonyoságlevelet vegyenek ki. A harmincad mentesség megerősítése különösen fontos, „kivel mindenütt szabadosan élhessünk, minden grassator impostorok ellen.” Végző pont szerint, ha lehet, Gonzaga révén kérjenek kihallgatást az uralkodótól is.

A követek nem mentek üres kézzel, számos adatunk van ezekből az évekből arra, hogy a legmagasabb főhivatalnokok jóindulata megnyerésére a ranghoz méltó discretio is járt. Az eredmény most sem maradt el. Két kiváltságlevelet kaptak. Az egyik megerősítette Rudolf 1599-ben és I. Lipót 1660-ban kiadott diplomáját, a másik a városban dolgozó, névszerint felsorolt – nyilván legjelen-

tősebb – kézműiparok művelőinek megengedte, hogy készítményeiket az országban mindenütt harmincad- és vámmentesen árulhatják.⁵

1668-ban Lipót az ónodi, szendrői, putnoki és diósgyőri őrségek parancsnokainak, Borsod, Szabolcs és Abaúj vármegyék alispánjainak meghagyta, hogy a végvárok kóborló katonái, különösen pedig Kocsonyás Boldizsár és Monaky István ellen, „akiket inkább rablóknak mint katonáknak” lehet nevezni, a debreceni tőzséreket, vásárra járó mestereket és kereskedőket védelmezzék meg. A nevezett személyek ui. a debreceniek marhatartó szállásait megrohanták, öt- vagy hatezer marhájukat elhajtották. Az alispánok a vásárra járó kereskedők jogtalan fosztogatói ellen a panaszosoknak szolgáltatassanak igazságot.⁶

Az új szerződés után a váradi, egi és szolnoki török parancsnokok szerfeletti zsarolásai ellen a debreceni követek két ízben jártak Drinápolyban, egyszer Nándorfejérvárott, ajándékokkal; festett, belül posztóval bélelt háromlovas debreceni kocsit, paripákat, aranyos pallost, gyöngyös drágaköves kardot, hímzett paplant, angliai posztót vittek a nagyvezérnek ajándékba. Ígéretet is kaptak, de nem sok foganattal.⁷

Erdéllyel azért is rendszeres volt az érintkezés, mert Bethlen Gábor adománylevele szerint két debreceni pusztá dézsmáját, ez idő szerint évi 2000 forintot minden évben be kellett vinni az enyedi kollégiumnak. Ilyenkor gyakran kérték a fejedelem közbenjárását a portánál és a bécsi udvarnál egyaránt. Mind ott, mind itt általában kevés sikerrel.⁸ A kapcsolatok 1683 nyaratól kezdve titkosan ugyan, de rendszeresek maradtak.

A Bécszet ostromló török sereg számára élelmet szállító debreceni szekereket Magyaróvárnál a győri várórség portyázó csapata elfogta és fogságba vetette a kísérő szenátorokat. Egy szűkszavú és óvatosan fogalmazott híradás szerint, a debreceni követ a nádor oltalomlevelével Károly lotharingiai főherceghez és Győrbe ment kiszabadításuk érdekében, elvitte értük a váltságdíjat. Ez a követség óvatos diplomatikával elősegítette két újabb követ 1684. januári és februári útját. Utasításuk úgy szólt, hogy vegyék fel a kapcsolatot a nádorral, és kérjenek oltalomlevelet a szatmári és kállói őrségek háborgatásai ellen. E követség útja Erdély számára is döntőnek bizonyult. Ez hozta el az első levelet Apafi számára, a Bécsből küldött üzenetet, amelynek eredményeként a hivatalos küldött, Dunod páter az év vége felé megkezdette tárgyalásait. Ugyanekkor jelentette a város készségét a hódolat nyilvánításra.⁹ Ettől kezdve folyamatos az érintkezés a bécsi udvarral. Az ott tárgyaló erdélyi követek révén is mindig szóba kerül a város ügye. 1684. júliusában, Buda első ostroma alkalmából Dobozi István főbíró vezetésével küldöttség járt Károly lotharingiai főherceg gellérthegy-i főhadiszállásán és menlevelet kaptak a végvári katonák garázdálkodásai ellen. A császári hadak német és magyar négy főembere számára egy-egy szépen felszerszámozott paripát, két-két tábla szappant, tizenkét debreceni kenyeret és szalonnát vittek ajándékba. Különösen ízlett a vezéreknek a „debreceni meggyesbor.”¹⁰

A Dunod által folytatott tárgyalásokon Apafi ismételten kiemelte Debrecen helyzetét, mind az első, mind a második diploma szövegébe második pontként Debrecen különleges állásának biztosítása is bekerült. Igaz, hogy ennek később semmi jelentősége nem volt, de a XVIII. század folyamán Debrecen a bécsi főhatóságok követelésével szemben több ízben hivatkozni próbált rá.¹¹

II.

1685-ben a háború színtere a Duna mentére és Dunántúlra helyeződött át, de ősszel a korábban Thököly kezére került várakat, Ónodot, Tokajt, Kállót és Kisvárdát a kuruc őrség feladta. Novemberben az Erdéllyel kötött szerződés ellenére, a magyarországi főparancsnok, Antonio Caraffa tábornagy, mintegy 60 000 emberét a Partium megyéibe és Debrecenbe vezette téli szállásra.¹² A főparancsnok legelsőbben is megtiltotta a városnak a fejedelemséggel való érintkezést. Jó oka is volt rá, Erdély követei jöttek-mentek az udvar és Erdély között, ezen az úton a debreceniek panaszai is eljutottak a legfelső kormányshoz. Szentjebb elfoglalása (1686. február 16.) után Margitán harmincad hivatalt állított fel, ennek következtében a debreceniek számára Erdély külföldnek számított, a vele való só- és szarvasmarha-kereskedelem megszűnt. A tábornok azzal érvelve, hogy ez a terület újonnan visszaszerzett tartomány, hadai pedig fizetetlenek, a vármegyékre az élelmezésüket vetette ki, Debrecenből pedig hat hónapra havi 80 000 forint készpénz fizetését követelte. Az első hónapot a város baj nélkül ki tudta fizetni, de a második hónapban a szerződés aláírását nem vállalta, és a fizetéssel is adós maradt. Emiatt a tábornok katonái erővel házról-házra járva, tizennégy polgár halálra kínzásával hajtotta be a hátralékot és a szerződés aláírását.

A debreceniek panasza a fejedelem közvetítésével mégis eljutott az udvarba, ahol a haditanács vizsgálatot rendelt el Caraffa ellen. Az arra hivatkozva, hogy a haditanács nem küldte el a zsoldot, katonái fizetéséről gondoskodnia kellett, Debrecen pedig az ország legnagyobb és leggazdagabb városa, s a háború még vagyonosabbá tette polgárait, hiszen három országgal kereskednek – megtagadta a kártalanítást. A behajtott összeget pontosan nem lehet megállapítani, annak ellenére, hogy a számadások megmaradtak. Ezek 320 000 forint-ról szólnak. Ez is hallatlan magas összeg, a következő évben a Budát másodízben ostromló hadsereg hús ellátására a debreceni tőzsérek a hízott sőre-ökrök párját 40 magyar forintért szállították.¹⁴

A vizsgálat mégis eredményes volt bizonyos vonatkozásban. 1686. februárjában Rabatta főhadbiztos és Debrecen mágisztrátusa szerződést kötöttek. Ebben Debrecen hűségnyilatkozatot tett „Kívánván a keresztyénség java előmozdítására, ő szent felsége védelme és szárnya alatt megnyugodni és örökösen megmaradni” és kötelezte magát egyszer s mindenkorra 100 000 birodalmi tallér fizetésére, három részletben (egy tallért akkor 2,5 magyar forintban számított-

ták). Ennek fejében a Caraffa által „akaratuk ellenére erővel kikényszerített” szerződést semmisnek nyilvánítják és a hátralékot nem fizettetik meg velük. E szerződés titkos, nehogy a törökök megtudják és hasonló összegű sarc megfizetésére kényszerítsék a várost. Új adománylevelet kapnak a kereskedelem harmincad mentesen való folytatására. Téli szállásra nem rendelnek katonaságot a városba, és tiszti védőőrséget kapnak a kóborló katonaság ellen. A záradékban az is benne van, hogy nem hanyagolják ő szent felsége győzelméért a köszönetet. A bécsi legfelsőbb hatóságok azonban a szerződést nem hagyták jóvá. A Caraffa által kötött szerződést sem semmisítették meg, a hátralékot is ki kellett fizetni. A mentességek ellenében arra kötelezték a várost, hogy fizessen három részletben 150 000 forintot, de a beszállásolástól való mentesség megmarad, Erdéllyel is harmincad nélkül kereskedhetnek és a város megkapja a különleges védelmet.¹⁵

Buda ostroma alatt, 1686. aug. 1-én Rabatta főhadbiztos levele szerint ő felsége Debrecent különleges védelme alá helyezte és mivel lakói a keresztyén-ség szolgálatára mindig különös készséget tanúsítottak, az elmúlt téli beszállás alatt nagy költséget viseltek, ezért barmaikkal és áruikkal az egész ország területén szabadon és harmincad fizetése nélkül kereskedhetnek. Ezt a kiváltságot Caraffa is megismételte Szoboszlón, november 8-án kiadott parancsában.¹⁶

Erdély önállósága jogilag csak 1691-ben szűnt meg, Debrecent akkor csatolták vissza a magyar királysághoz, de a város vezetői – előrelátó módon – követeket tájékoztató végett elküldötték az 1687. évi soproni országgyűlésre. Ott már tudomásukra jutott, milyen új körülményekhez kell alkalmazkodniuk. Az országgyűlésen a három rend kijelentette, hogy a negyedik rend követének száma már nemcsak elérte, hanem talán meg is haladja a főpapok, főnemesek és vármegyei nemesek követi számát, ezért a szabad királyi városok a negyedik rend sorába eddig fel nem vett helyeket ne vegyék fel, „ha csak ő felsége nagy érdemektől a közhasznótól indítatva úgy nem találja, hogy egyik, vagy másik helyet e kegyelemben törvény útján részesítse.”¹⁷

Ettől kezdve a város vezetői mindent megtettek, hogy szerzett érdemeik bizonyítására okleveleket szerezzenek.

III.

1685/86 telén nem volt katonaság a városban beszállásolva, de a számadások szerint ebben és a következő évben 170–170 ezer forintot fizettek készpénzben és természetben. 1691-ben és 1692-ben Várad ostroma alatt fuvarban, élelemben és eszközökben teljesítettekről nincs számadás, ezt a diploma igazolja. 1693-ban, diploma megszerzéséért folytatott tárgyalásokra Pósalaki János által szerkesztett emlékirat 2 millió forintba tette a teljesítést, ami lehet hogy túlzás, de a nyomtatásban is megjelent iratban felsorolt károk talán még meg is haladják ezt az összeget. Az azonban bizonyos, hogy az 1660-nal kezdődő háborús időszakot

megelőző, viszonylag békésebb körülmények közt élt két generáció által felhalmozott vagyon nagy része elpusztult. Pótlása az ezután következő harminc év alatt sem sikerült, a megszakadt kereskedelmi kapcsolatok többé nem állottak helyre. Ennek csekély ellenértéke volt az az ígéret, amelyre az 1693-ban elnyert diploma reményt nyújtott, hogy nem jut valamely földesúr hatalma alá – mert ez sem lett volna lehetetlen –, hanem a rendi társadalom kiváltságolt negyedik rendjének tagja lehet.¹⁸

A város vezetői szorgosan gyűjtögették a szolgálataikért kapott dokumentumokat. Pósalaki János jegyző 1688 nyarán a Nándorfehérvár körül táborozó Caraffához ment – nyilván az élelmet szállító debreceni szekerekkel –, aki megígérte, hogy a hadjárat végén, ha Tokajban lesz, megírja „amit az ésszerűség és az igazság sugall.” Ezt akkor meg is tette. A következő év őszén a város lakói legfőbb jövedelmi forrását biztosító érmelléki szőlőst is felmentette a portio fizetés alól.

Akkor már javában folytak Bécsben a tárgyalások, egyelőre csak a királyi szabadalmas mezővárosi jogállás elnyerése végett. Barta Boldizsár főbíró, Pósalaki János jegyző, Vécsey Péter és Sárándi Dániel szenátorok voltak a küldöttség tagjai. Az oklevél megerősítette a Caraffa által engedett harmincad-mentességet.¹⁹ Ez már a kincstári bevételeket érzékenyen érintő mentesség volt, mind az udvari, mind a magyar kamara sokallotta a királyi kancellária által engedett harmincad-mentesség mértékét és időtartamát. Azzal érveltek, a debreceni követek félrevezették a kancelláriát, amely nem kérdezte meg a pénzügyi hatóságok véleményét. Azok a szabadalomlevelek, amelyekre a debreceniek hivatkoznak, régiek, annak élvezetében sohasem voltak. Olyan kedvezményt kaptak, hogy ezáltal minden hazai kereskedőnél olcsóbban adhatják áruikat, mellettük mások nem tudnak megélni.²⁰

De ezzel már megindult az akció a szabad királyi városi jogállást biztosító királyi diploma megszerzéséért. Ez az alkudozás tizenegy hónapig tartott, az egész központi apparátust foglalkoztatta. Részleteit Szabó István mintaszerű tanulmányban dolgozta fel.²¹ Az alkudozást Dobozsi István főbíró, Pósalaki János jegyző és Komáromi György szenátor vezette. Mind a hárman két évtizedig a város legfőbb vezetői. A diploma az elszámolás szerint 30 000 frt-ba került a városnak, de a különböző főméltóságoknak adott ajándékokról nincsen elszámolás. 1714-ben a küldöttek közül még élt Komáromi György és Pósalaki János. Ez utóbbi csak célzott rá, hogy nem annyit adtak azért, hanem jóval többet. A diplomával azonban három ponton értek el pénzben különben sem kifejezhető eredményt:

1. megerősítették a város régi kiváltságait,
2. megelőzték a város fenyegető eladományozását, lakói jobbágysorba jutását,
3. biztosították „igaz vallásunknak megegyezés nélkül való vigyázását”²²

Valójában a hosszú tárgyalásnak is az volt az oka, hogy a három kiváltságos rend ellenezte ugyan a diploma kiadását, de a legerősebb ellenzője a katolikus klérus volt, amely a homogén kálvinista, népes főiskolával bíró komunitást

semmiképpen nem akarta a kiváltságos negyedik rend tagjává emelni. Ebben a kérdésben végül Kollonich Lipót bíboros, esztergomi érsek állásfoglalása lett a döntő, aki az *Einrichtungswerk*ben kifejtett elvei szerint, a nemesi ellenállás gyengítésére hajlandó volt a diploma kiadásához hozzájárulni.

A diploma elismerte az 1685–86. években teljesített fizetést, megemlíti Várad kétszeri ostroma alatt tett szolgálatokat, az 1691. évi tatárdúlás által okozott károkat. A benne engedélyezett kiváltságok, mentességek meghaladják a régi királyi terület és a felszabadult országrész királyi városokét. A klérus és a nemesi rend követelésére benne van azonban egy záradék, amelynek egyik fele a következő másfél évszázad alatt az abszolutista állam beavatkozásának jogi alapja lesz. E szerint „érvényben marad Döbröczön városában létező egyháznak és nemességnek joga.” A nemesek külön jogállását a város fél évszázados küzdelemben, főleg a Báthoriak támogatásával már a XVI. században megtörte. Azok mint polgárok elismerték a városi magisztrátus felettük is gyakorolható bírói illetékességét. Más egyház pedig Debrecenben ekkor a kálvinistán kívül nem volt. De 1715-ben, mikor az országgyűlés tárgyalás alá vette a diploma törvénybe iktatását, hosszú vitatás után – a beiktatás is veszélybe került – a főpapság a katolikus egyház és a ferences rend befogadásától tette függővé az elismerést.

Fejtegetésemet ismét Barta Boldizsár szavaival szeretném lezárni: „E mezőben épült, erős kerítés nélkül való, csak engedelmességhez szokott városhoz ... az Isten idegenekből is jóakarókat szelídített.”²³ Az akkor még elevenen élő predesztinációból fakadó textushoz tegyük hozzá azt, hogy a város akkori bölcs, körültekintő vezetői is hozzájárultak „okos magánalkalmazással és mindenféle adommal”, – ahogy a szintén egykorú jegyzőkönyvben beírva találjuk.

JEGYZETEK

1. *Barta Boldizsár*: Rövid chronica. Db. 1984. 51.; – *Fényes István*: Ver-
ses Krónika. Db. 1943. 51.
2. *Zoltai Lajos*: Debrecen a török uralom végén. Db. 1905.
3. Ampringen Gáspár, Magyarország helytartója adott biztosító levelet a
felsorolt várak őrsége parancsnokaihoz, hogy a debreceni kereskedőket
járás-kelésükben védelmezzék és harmincad nélkül jártatni engedjék.
HBML. IV. A. 1021/b. 285. k.
4. Uo. IV. A. 1021/b. 177., 178. sz.
5. Uo.
6. Uo. IV. A. 1021/b. 180. sz.
7. *Zoltai Lajos*: I.m. 15., 21.
8. HBML. IV. A. 1021/b. 279. sz.
9. *Zoltai Lajos*: I.m. 86.; Debrecen története II. k. Szerk. Ráczy István, Db.
1981. 92.
10. *Zoltai Lajos*: i.m. 86–87.; Debrecen története II.k. 94.
11. Erdély története I. k. Szerk. Makkay László – Mócsy András; Bp. 1986.
I. k. 872–873.; *Szűcs István*; Szabad királyi Debrecen város története.
Db. 1971. 486.
12. Erdély története I. k. 876.
13. Debrecen története II. k. 94–95.
14. Uo.
15. HBML. IV. A. 1021/b. 302. sz.
16. Uo. IV. A. 1021/b. 304., 305. sz.
17. Corpus juris 1687. XVII. tc.
18. HBML. IV. A. 1021/b. 320., 321., 333. sz. – Debrecen története. II. 96.;
– *Pósalaki János*: Debrecen siralmas állapotának megvilágosítása.
1685–1696. Db. 1987. 35–36.
19. Debrecen története II. k. 98.
20. HBML. IV. A. 1021/b. 336. sz.
21. *Szabó István*: Debrecen szabad királyi városi rangra emeltetése, Deb-
receni Szemle 1938; Debrecen története II. k. 97.
22. *Pósalaki János*: I.m. 46–47.
23. *Barta Boldizsár*: I.m. 13.

Demény Lajos:

BETHLEN GÁBOR SZÉKELY POLITIKÁJA

A tizenötéves háború, a Bocskai halála után kiújult belső küzdelmek és végül Báthori Gábor Erdély erejét meghaladó külpolitikai törekvései és szertelen urakodása kemény próba elé állította az országot, de mindenekfölött a hadviselés terheit viselő társadalmi rétegeket. Közéjük tartozott a szabad székelység is, különösen a gyalogosok és lófők rendje. Bár a XVI. század második felének sorozatos székely felkeléseinek és Mihály vajda székely politikájának okulva, már Báthori Zsigmond rendezni kívánta a székely kérdést, a különböző rétegek és rendek közötti belső feszültség távolról sem szűnt meg. Báthori Zsigmond 1601. december 31-én Déván kelt közösségi szabadságlevelei¹ átfogó jellegük ellenére csupán ideiglenesen jártak sikerrel, csak arra voltak elegendők, hogy pillanatnyilag a fejedelem oldalára állítsák a székely-magyarok zömét. A szabadságlevél létrehozta szabadosok (libertinusok) rendjéből rövid időn belül sokan jószántukból, „szabad akaratukból” szegődtek el jobbágnak, hogy a hadviselés nehéz terhétől mentesüljenek, vagy „az idők viszontagságai következtében” és a székelyföldi nemesség visszaéléseinek, erőszakoskodásainak folytán veszítettek el szabadságukat. Bocskai idejében ez folytatódott, noha tudjuk, hogy a fejedelem mily élesen kelt ki a Petki János székely főkapitányhoz írt leveleiben a szabad székelyek erőszakos jobbágyasítása és a széki tisztségviselők visszaélései ellen.² Nem jártak a várt eredménnyel sem Bocskai szigorú parancsai, melyekben hangsúlyozta, hogy „a székelyeket szabadságukban meg akarjuk tartani”, sem az országgyűlések erre vonatkozó határozatai. Bocskai halála után a székelyek jobbágyosodása egyre félelmetesebb méreteket öltött, s az „üresen maradt zászlók” jelezték a székely katonaelem megcsappanásának feltartóztatlan folyamatát. Egyben az általános elszegényedés tovább szította a társadalmi feszültséget, olyannyira, hogy a Rákóczi Zsigmond idejében, 1607 februárjában tartott gyulafehérvári országgyűlés újra a székelység általános elégedetlenségéről számol be. „Noha az elmúlt időkben – hangzik az országgyűlési határozatok 6. cikkelye – az székelységtől mind az köztük való nemesség, mind pedig az egész lakosság sok iszonyú, hallatlan és türehetetlen nyomorúságot, kárt és bosszúságot szenvedett, mindazáltal ez sok köztünk való egyenetlenségnek, visszavonásnak véget akarván vetni, és az szép egyességnek, békességnek örülni, végeztük országul, hogy Mihály vajda bejövételétől fogva az megholt kegyes urunk választásáig, ha mi potentiák, dúlások, fosztások, kóborlások és

violentiák utrinque estenek, teljességgel sopiáltassanak, úgy hogy egyik fél is a másikat azért ne perelhesse”.³

Az sem vitte nyugvópontra a székely kérdést, hogy Báthori Gábor a szolgáltatásban álló székelységet megkülönböztetett szabadságokban részesítette. Ennek ellenére kísért a gondolat, hogy éppen az ő idejében fogalmazódtak meg a kérdés megnyugtatóbb megoldásának mélyebbre nyúló elképzelései. Báthorinak állandóan szüksége volt a hadviselő székelyekre, s hogy közöttük „a közönséges szolgálatban” fogyatkozás ne essék, az 1608. évi kolozsvári országgyűlés kimondta a jobbággyá szegődött székelyek visszaállítását az eredeti állapotba (priori statu), és elrendelte, hogy aki közülük másodszor is elszegődik, vagy „ismét jobbágyságra adná magát, halállal büntessék meg.”⁴ Ennél sokkal nagyobb jelentőséggel bírt a fejedelem utasítása, hogy írják össze az egész Székelyföldön a szabad akaratukból zálog, vagy főváltság ellenében lekötött jobbágyokat és állítsák vissza az ország hadába. Báthori Gábor megtiltotta a szabad székely erőszakos jobbágyosítását és 500 forint bírsággal büntette azokat a nemeseket és lófőket, akik valamilyen ürüggyel jobbágyukká tettek szabad székelyt. Arra is kötelezte őket, hogy felszabadítsák a zálogos jobbágyokat, ha azok adósságukat törölték.⁵ Így került sor az úgynevezett konfiskálásra és a konfiskált (fejedelmi) jobbágyok rétegének kialakulására, amelyet az 1614. évi Bethlen lustra számba vett. Nem ismerjük a Báthori Gábor kori székely jobbágyösszeírást, noha azt minden bizonnyal végrehajtották, hiszen a fejedelmi biztosok, a commissariusok ilyen irányú tevékenységéről okleveles adataink vannak.

Összegezve a dolgokat, Báthori Zsigmond idejétől Bethlen Gábor trónralépéig az erdélyi fejedelmek székely politikáját két alapvető vonás jellemzi: 1) a székely közösségi jogok és szabadságok biztosítása és 2) a jobbágyosodás-jobbágyosítás folyamatának megállítása, akár éppenséggel a szabad székelyből lett jobbágyok visszaállítása az országos hadba, országgyűlési vagy fejedelmi rendelkezések útján.

Ha tehát Bethlen Gábor politikáját tesszük e kérdésben a vizsgálódás tárgyává, figyelemmel kell kísérnünk mindazt, ami hagyomány és ami újítás e téren. Csakis e politika új elemeinek kidomborítása magyarázhatja meg a Bethlen kori székely politika sikerét, mert láttuk, hogy az addigi eljárások és intézkedések sem a belső feszültség további fokozódását, sem a székely katonaelemnek mind nagyobb méreteket öltő jobbágyosodással kapcsolatos s az ország számára oly súlyos következményekkel járó lemorzsolódását megállítani nem tudták. Sőt azt is előrevetíthetjük, hogy az említett jelenségek Bethlen uralkodásának első időszakában, az 1622. évi beszercei diéta gyökeres intézkedéseit megelőzően, továbbra is a sikertelenség vágányán sodorták a fejedelmi székely politikát, mind a nemesség makacs ellenállásának folytán, mind pedig a közszekelyeknek a rájuk nehezedő hadviselés terheitől való menekülése eredményeként.

Már az elején meg kell említeni Bethlen Gábor életútjának azokat a mozzanatait, amelyek őt a székely kérdés sikeres rendezésének ügyében elődjeivel szemben kedvezőbb helyzetbe hozták. A Marosillyén született fejedelem édes-

anyja a szászhegyi Lázárok sarja, Lázár Drusiana volt, s a mindkét szülőről korán árvaságra jutott Bethlen Gábor tízéves koráig anyai nagybátyja, a gyergyói székely királybíró Lázár András udvarában nevelkedett. Szemtanúja volt az 1595. évi székely részvételnek a havaselti hadjáratban, s az azt követő 1596. évi „véres farsang”-nak is. Úgyszólván belülről ismerte meg a joga fosztott, elégedetlen székely katona-társadalom forrongását, a kegyetlen megtorlást, a szabadságukhoz oly konokul ragaszkodó közszékelyek elkeseredett küzdelmét a századfordulón, s végül a súlyos haditerhektől önkéntesen a jobbágyi állapotba menekülő tömegek vergődését. Cseppet sem túlzás, ha azt állítjuk, hogy az Erdély trónjára 1613. október 23-án megválasztott fejedelem minden elődjénél jobban ismerte a kuszált, és egyre bonyolultabbá váló székely viszonyok sajátosságát, a különböző társadalmi rétegek és rendek helyzetének alakulását, az annyira jellemző székely jogrendszer, a szabad székely állapotban gyökerező hadi szolgálat teljesítésének rendjét és szervezetét. Mind a Báthoriak, mind pedig Bocskai István és Rákóczi Zsigmond a Partium és Észak-Magyarország hatalmas birtokokkal rendelkező uraiként a vármegyei viszonyokban éltek és ezekben a keretekben gondolkodtak. Számukra a székely társadalom különleges szerkezete, a maga bonyolultságával és állandó változásaival mintegy rejtély maradt még akkor is, ha közülük egyik vagy másik gyakrabban megfordult a Székelyföldön, vagy esetleg tanácsosaik sorában, a döntések kidolgozásában székely főurak állottak mellettük.

Bethlen Gábor esetében a kiváló egyéniséggel olyan személyes tapasztalat párosult a székely viszonyok ismeretében, ami a fejedelem döntéseit, a sok ellentmondástól terhes kérdés megoldásának útjait-módozatait illetően befolyásolta, sőt nemegyszer egyenesen megszabta.

Nem kerülheti el vizsgáldásaink során a figyelmünket az sem, hogy Bethlen uralmának megszilárdításában a székely kérdés rendezése elodázhatatlan volt. Elődeitől eltérően ő nem építhetett saját birtokainak erőforrásaira, mert azok sem méretükben, sem jövedelmükben nem vehették fel a versenyt a Rákóczi vagy Báthori birtokokkal, és nem voltak elegendőek a rendektől független fejedelmi zsoldos had felállítására és fenntartására. Mindaddig, amíg átgondolt gazdaságpolitikájával a kincstári bevételek terén rendet nem teremtett és a szükséges pénzt elő nem állította, sok „gonddal, búsulással, éjszakai, nappali sok nyughatatlansággal, főtöréssel” kellett kihasználnia az adott lehetőségeket, s közöttük a székely katonaelem adottságait is. A Portának adózó Erdély különben sem tartozott a gazdag országok sorába, különösen nem a XVII. század elején, miután az országot Basta zsoldosai széltében-hosszában végigpusztították, Báthori Gábor meg szertelenségével azt is elherdálta, ami maradt. Ilyen örökség után Bethlent a körülmények kényszerítették a székely kérdés rendezésére, mert különben az fenyegette, hogy elveszíti a csaknem semmi költséggel nem járó, pár napon belül bármikor mozgósítható mintegy tízezernyi székely hadat. Ez a had ugyan sem fegyverzetében, sem felkészültségében nem állott a

korabeli nyugat-európai zsoldos hadak szintjén, de tömegében, mozgékony-ságában és olcsóságánál fogva hatékonynak bizonyulhatott és bizonyult is.

A fejedelemség megszerzésének roppant súlyos bel- és külpolitikai körülményei már uralkodásának elején arra kényszerítették Bethlent, hogy a székelyek hadi erejét a maga oldalára állítsa és minél jobban kiaknázza, ami nem is volt oly könnyű feladat a székelység soraiban annyira népszerű Báthori Gáborral szemben. A megfontoltságáról és higgadt számításairól ismert fejedelem azonban nem engedhette meg magának, hogy olyan ígéretek és kötöttségek árán nyerje meg a székelyek bizalmát, amelyek távlati terveit áthúzhatták volna. Csupán annyit engedett, amennyire az adottságok kényszerítették. Megfogadta ő is, mint elődei a székely szabadságok tiszteletben tartását. Törvénybe iktatta a túró- és báránydézsmák eltörlését, a széki királybírók évenkénti újráválasztásának jogát, de azzal a kikötéssel, hogy „az urunk ő nagysága fejedelmi jussa is megtartassék a székelyek között.” Elrendelte, hogy a székelyeknek „házkok szükségére elegendő só adassék”, megfogadta, hogy „ennekutánna fejedelem parancsolatja és levele nélkül nem tartoznak felülni és táborba szállni, excepto casu repentinae necessitatis.”⁶

Ezekben az intézkedésekben csupán az volt új, hogy Bethlen olyan székely kiváltságokat (a szabad sóhasználat és a széki tisztségviselők választása) erősített meg, amelyek a XVI. század derekától csorbát szenvedtek. A hadkötelezettség viselésével járt viszont a szokásos lustra összeállítása, még abban a formában is, ahogy ahhoz a fejedelem mindjárt uralkodásának elején hozzálátott. 1614 február közepén biztosai szálltak ki az összes székely székekbe, és utasításainak megfelelően falvanként és családfőnként a 386 helység lakosságát összeírták. Az eredetiben ránkmaradt Bethlen-féle lustra a legrészletesebb és legpontosabb az összes eddig ismert XVII. századi székely összeírások közül. Noha az összeírás a társadalmi rendek sorrendjében elsősorban a hadviselésre kötelezett nemes és más szabad vagy szabados családfők nevét foglalja magában, mégis a fejedelmi biztosok figyelmének központjában a székely jobbágyság állott. A jobbágyság esetében ugyanis nem szorítkozott csupán a családfők neveinek feljegyzésére, hanem külön-külön számba vette a különböző jogállású jobbágycategóriákat: az ősjobbágyságot, a fejekötött, eladományozott, konfiskált, a konfiskálás előtti és utáni, valamint az úgynevezett jövevény (advena, extranei) jobbágyságot. És – ami a legfontosabb – az ősjobbágyságot kivéve, csaknem minden esetben jelezte a jobbágysorba jutás idejét és körülményeit.⁷

Bethlen tisztán akart látni a székelység jobbágysodásának ügyében, ezért rendelte el a részletekbe menő helyzetfelmérést, nyilván abból a megfontolásból, hogy a már kitűzött országgyűlésre az érdekeinek a legjobban megfelelő előterjesztést tehesse, s a rendeket, de mindenekfölött a székely nemességet jobb belátásra bírja. 1614. február 17. és 18-án biztosai az összes székely székekben hozzáláttak az összeírás elvégzéséhez.⁸ Amikor tehát 1614. február 25-én Medgyesen az erdélyi rendek diétára összegyűltek, Bethlen a székelyföldi viszonyokról pontos felméréssel rendelkezett. A tények alapos ismeretének birtoká-

ban kísérelte meg a fejedelmi hatalma számára kedvező rendezést. Ám a medgyesi országgyűlés határozatai mindebből semmit sem árulnak el, bennük a székely jobbágyság kérdése meg sem említett. Maga Bethlen és a székely főkapitány tanúskodik viszont arról, hogy a kérdésben éles összecsapásra került sor a rendektől támogatott székely nemesség és a fejedelem között. Bethlen fenyegető levelére válaszolva 1616 táján a nemességet védelmező székely főkapitány írja, hogy „mikoron a szabad székelyek Medgyesen megtalálák felségedet állapotjuk felől, négy articulust ada felséged ki nékik: az többi között azt is, hogy senki szabad székely el ne köthesse és adhassa magát, ha ki el adta volna is, felszabaduljon, és ha mikor szolgálatjuk kívántatik, személyük szerint az hadba menjenek, ha ki pedig elnegligálná azt, szabadsága elvétessék és jobbággyá tétessék. Ezeket az articulusokat én minden székeken publicáltam, nem is értettem, hogy nemes ember őket háborítaná egy széken is, hanem őstől maradt saját jobbággyát akarná az nemesség bírni köztök, de nem bírhatja, mert nem engedik, főképpen Háromszéken. Mely dolgoknak igazgatására engemet felséged Szuhay Gáspár urammal be is bocsátott volna ilyen információval, hogy az nemesség és a szabad székelység között valami limitatiót tennénk, hogy mindenik fél az övével contentus lévén, tartaná határokbá magukat és ne üldöznék, kergetnék egymást halálra mint azelőtt; és ugyan akkor is, meg is ölék Béli Ferencet az maga saját jószágáért csak kevéssel az előtt, hogy felséged be jött volna az országba.”⁹ A levél írója tájékoztatta a fejedelmet a katonáskodó szabad székelyek és a nemesség között kiújult pattanásig feszült ellentétéről. „Mi – írja jelentésében a főkapitány – felséged instructiója szerint akarnánk dolgunkban Szuhay urammal procedálni, de akkor nem lehete, mert magunkat is csaknem megölének az Három széken, és azt mondák, hogy vagy jobbággya vagy nem jobbággya az nemes embernek valaki, de ők azt köztük lakni nem engedik, sőt az féle régi ősi jobbággy ha az urának akar szolgálni, mind levágják egy gyűlésbe őket, úgy hagyának békét neki az igazgatásnak.”¹⁰ A szabad székelyek azzal fenyegették a nemeseket, hogy „mind feleségestől, gyermekestől le vágják” őket, „úgy mint ez e jobbággykeresőket”.¹¹ A fejedelem arról értesült, hogy a nemesség folytatta a szabad székelyek erőszakos jobbággyosítását.” Ir felséged ... az felől – folytatódik a székely főkapitány válasza –, hogy az nemes rendtől az szabad székely háborgattatnék, és némellik szép szóval, némellik az hadakozásnak színe alatt fenytékkal jobbággyá akarná tenni őket, jószágokat elfoglalván.” Minthogy Bethlen meg akarta tartani a székelyeket libertásukban, szigorúan ráparancsolt a főkapitányra, hogy „őket mindenek ellen megoltalmaznók és ne engednők se személyekbe se jószágokba őket megháborítani”¹².

Említettük már, hogy maga Bethlen is tanúskodik a medgyesi országgyűlésen a székelyek jobbággyosítása-jobbággyosodása körül kirobbant heves nézeteltérésről. 1620 nyarán az öccsének, Bethlen István kormányzónak írt sajátkezű levelében megemlíti, hogy az 1614. évi medgyesi országgyűlés elé terjesztett javaslatait annak idején négy pontban összegezte. Ezeknek értelmében:

1) Mindazok a szabad székelyek, akik „az medgyesi gyűlés előtt ... az zászlók alól jobbágyságra atták magukat, ab antiquo azok örökké oda maradjanak”.

2) Minden tíz székely jobbággy után, sőt „tíznél alább végig valóról is” uraik „egy-egy jó lovas szerszámos embert tartozzanak adni a hadba.”

3) A székelyföldi jobbággy sem „vonhatja magát ki a terehviselésből”, tehát a „laksági” (azaz vármegyei) jobbággyokhoz hasonlóan adózzon az államnak.

4) A medgyesi országgyűlés után senki a hadviselésre kötelezett szabad székelyek közül magát jobbággyá le nem kötheti; négyszáz forint bírsággal büntessék az olyan nemest, aki a szabad székelyek sorából jobbággyot fogadna be. Az ilyet a székely község minden kárpótlás nélkül „megdúlhatta” és a hozzá szegődött jobbággyot „absque ullo remedio” visszafoglalhatta az országot szolgáló had soraiba.

„Ez volt az medgyesi végezés, ennél sem több sem kevesebb – írja Bethlen –; úgy emlékezem reá, mint a mai napra”¹³. A fejedelem határozottan leszögezi, hogy a fenti négy pontban egyezés született közöttük és a székely nemesek között, melyet az utóbbiak csalárdul megszegtek. A rendektől támogatott székelyföldi nemesek megakadályozták, hogy a fenti pontokat a medgyesi országgyűlés határozataiba bevegyék, sőt nem adtak „autentice semmi levelet, hogy köztük emanaltassék, erről semmiképpen nem akartak, noha igen sollicitálta őket commissarius uram”¹⁴. Valójában az 1614. évi medgyesi országgyűlés ismert és kiadott határozataiban – mint utaltunk rá – még csak nyomát sem látjuk az említett pontoknak. A végzések 35. és 36. cikkelye csupán a székelyek szabad sóhasználatát rendezte, és a brassaiak ellen felhozott panaszait orvosolta.¹⁵ Bethlen a rendek ellenállása láttán nem erőszakolta akarátának átvitelét, sőt kénytelen volt meghátrálni. Ekkor még nem volt elég szilárd a hatalma, még egyezkednie kellett a rendekkel, köztük a sértődött szászokkal és az előnyökhöz jutott székely nemességgel. Az erőviszonyokat ismerve nem meglepő az, hogy Medgyesen más lényeges kérdésekben is kompromisszumra volt kénytelen lépni. Ezt annál inkább meg kellett tennie a székely jobbággyok kérdésében, mert a háromszékiek zöme 1614 nyarán sem volt hajlandó elismerni őt fejedelemnek, és Báthori Gábor öccsét, Andrást hívta Erdélybe.¹⁶

Bethlen azonban nem adta fel a harcot a szabad székelyek jobbággyosításának felszámolásában, mint hogy tovább küzdött a kincstári birtokok visszaszerzésében és a fejedelmi bevételek gyarapításában is. Eltökélt szándéka, következtessége, a kiutak keresésére és megtalálására való rátermettsége addig nyugton nem hagyta, amíg a feltett célt el nem érte. 1615 őszén viszont, amikor már helyzetét némileg megszilárdította, a kolozsvári országgyűlésen sikeresebben léphetett fel. Törvénybe iktatta a kincstári birtokok „recuperálását”, és a rendek szabad kezét adtak neki a székely kérdés rendezésében. Az országgyűlés határozatainak 6. articulusa ezt így foglalta össze: „Jelenti Nagyságod propositiójában kegyelmes urunk, hogy az székelységnek dolgát igen rend és mód nélkül valónak értené lenni, kiket hogy Nagyságod, ideje levén hozzá, jó móddal eligazíthasson, és minden egyenetlenségeket közöttök complanáltasson, és jö-

vendő szolgáltatására szabadságok szerént mindent jó és bizonyos állapotban hagyjon és rendeljen, kivel ezután is szabadságokban panasz nélkül élhessenek, egész országul könyörgünk nagyságodnak, az minnt meg is ígérte Nagyságod”¹⁷. A rendek ezúttal azt is törvénybe iktatták, hogy a fejedelem a hatalmaskodókat, a székely örökségek erőszakos elfoglalóit megzabolázza. Ezzel Bethlen nyilván az erőszakos jobbágyosítás útját akarta elvágni, a határozat az ilyen ügyeket a széki törvénykezés elé utalta¹⁸. Bethlen jól tudta, hogy a hadviselő székelyek lemorzsolódásának a mind nagyobb méreteket öltő jobbágyosítás-jobbágyosodás az oka. Ezt tagadhatatlanul jelzi az 1615. január 5-én Gyulafehérváron kelt levele, melyben a Kendi István indította támadás ellen hadba hívta az egész székely hadat¹⁹, ugyanis az ország vagy a fejedelem elleni támadás esetén az egész székelységnek kötelessége volt teljes felszerelésével, az egész hónapra elegendő élelemmel a kijelölt helyre táborba szállni²⁰. Bethlen parancsa utal a székely katonai tisztségviselők visszaéléseire, és ezért szigorúan meghagyja, hogy „senkit hon hadni ne merészeljen, hanem minden ember, vagy öreg, vagy ifjú, maga személye szerint eljöjön, mert ha fizetésért vagy egyéb úton valakiket adományért, kedvért, barátságért hon hadni tapasztaltatik, kegyelmetek büntetés nélkül nem marad”²¹. A gyakori mozgósítás terhétől menekülő, sok szabad székely szegődött a táborozás idejére ideiglenesen jobbággyá, „oltalmat” keresván a tisztségviselőknél, nemeseknél, de ennek nemegyszer végleges jobbágyosodás lett a vége. 1616-ban Bethlen fel is hívta erre a székely főkapitány figyelmét, ugyanis úgy értesült, hogy „az nemes rendtől az szabad székely háborgattatnék, és némellik szép szóval, némellik az hadakozásnak színe alatt fenytétkkel jobbággyá akarná tenni őket, jószágokat elfoglalván”²².

A nemesség érdekeit védő főkapitány ezzel szemben a szabad székelyekre s mindenekfölött a lófőkre hárítja a felelősséget a hadviselésre kötelezett székelység jobbágyosodásáért.²³ Szerinte nem a nemesség „foglalja erővel magának a szabad székelyt jobbágyul, hanem ... a szabad székely erővel ... köti magát jobbágyul az nemes embernek”. Ennek kettős oka van. Az egyik az, hogy a szabad székely „örömet jobbágy lészen, míg az had tart, az után megint nemes vagy szabad székely lészen, ha az had elfogy”. A másik ok a hadviselésre köteles székelység nyomorúságos helyzetéből fakad. Zömük „oly szegin, hogy a szabad székely oly örömet megeszi az korpát és a zabot, mint más az éleit, az korpát is penig szűkön kaphatja”. Ezért – írja a székelyek főkapitánya – „a szabad székely a szegénség miatt, főképpen Maros és Udvarhelyszéken annyira jutott, hogy ha nem tartanék ellent benne ... mind jobbágyul adná magát”²⁴.

Az igaz, hogy a hadviselő székely tömegek elszegényedése a XVII. század elején aggasztó méreteket öltött, de a székely főkapitány mellőzte a fejedelemnek küldött válaszában azt, miként használták ki a nemesek az elszegényedett szabad székelyek szorongatott helyzetét, és miként kényszerítették őket a nemesek oltalmát kérni. Maga az 1614. évi Bethlen-lustra a legfontosabb tanúság arra, hogy a fejekötött jobbágyság viszonylag népes rétege Maros-, Udvarhely- és

Háromszéken éppen ennek a nyomásnak kapcsán alakult ki. A nemesek föld- és munkaerőszerzési törekvése a jobbágysítás legkülönbözőbb módzataiban öltött testet. Kit a hadviselés alóli felmentés, kit a kölcsönvett összeg vagy zálogosítás ürügyén tettek jobbággyá. Amikor 1627-ben újra összeírták az udvarhelyszéki helységek lakosságát, kereken ötszáz olyan családot „rekuperáltak”, állítottak vissza a gyalogos székelyek szabad rendjébe, amely az 1614. évi medgyesi országgyűlés után jutott a jobbágyságra. Az összeírók a legtöbb esetben feljegyezték annak a nemesnek a nevét, akitől egyik vagy másik székely családfőt rekuperáltak. Homorodszentmártonon például „Székely Demeter meggiesi giülese után való (jobbágyot) Biró Jánostól”, „Sztaniszló János(t) Biró Georgyteol”, „Keresztes János, Giülés után(it) Miklós Martontól”,²⁵ Kénoson „Nagy Vas Balas(t) Biró Jánostól”, „Foris János, giülés után(it) Gal Peterteol”, Gyepesen négy rekuperált gyalogos puskás székely neve után jegyezték fel, hogy „giülés után való, Farkas Ferencz uramtól” foglalták vissza, ezeken kívül még „Cziki Peter, giülés után való (jobbágyot) Petki Jánosné asszontól” és „Elekes István, giülés után való (jobbágyot) Biro Georgyteol”.²⁶ Abásfalván Benke Mihályt, aki 5 forintnyi adósságáért lett jobbágy „Sigmond Marthontól” rekuperálták.²⁷ Nagy volt a szabad székely gyalogosok rendjébe visszaállítottak száma Almáson és Lövétén. Almáson nyolc név után jegyezték fel, hogy „giülés után való, Kornis Ferencz uramtól” rekuperálták, még más nyolc név után ugyancsak a következő megjegyzés áll: „giülés után való, Biro Georgyteol” rekuperálták.²⁸ Lövétén összesen harminc családot állítottak vissza a szabad gyalogos puskások rendjébe, akiket a medgyesi gyűlés után tettek jobbággyá. Közülük kilencet „Kornis Ferencz uramtól”, tizenegyet „Biro Janostól”, hatot „Mag Istvántól” és négyet „Sigmond Marthontól”.²⁹ A Siklódon összeírt 24 gyalogos székely neve után olvassuk e megjegyzést: „Ezek Kaczio Andrásnak zalogossi voltanak es confiscaltattanak volt”, más 16 név után meg a következőket: „Ezek erővel foglaltattanak volt el Nemethi Gergelj idejében, eő adta volt Balasi uramnak”.³⁰ Bethfalván Muzsnai Istvánt, aki egy ökorért zálogosította el magát és örökségét, Rádai Páltól foglalták vissza. Kisgalambfalván Kerestély Gergely zálogosította el magát és örökségét három köből búzáért, míg Lőrinczi Lőrinc öt köből búzáért. Mind a kettőt Szabó Gergelytől foglalták vissza a gyalogos puskások rendjébe.³¹ Nagyon sokan 3, 4 vagy 6 forintért zálogosították el magukat és örökségüket. Az összeírásban gyakori az ehhez hasonló bejegyzés: „Szekelj Peter zalogos pro fl.3”. A kölcsönre szorult székely nemegyszer hiába próbálta meg visszafizetni a felvett összeget, mert a kölcsönt adó nemes vagy lófő azt nem fogadta el, a zálogost továbbra is jobbággyai között tartotta.

A jobbággyosodás-jobbággyosítás Bethlen uralkodásának kezdetén tovább folytatódott. Egyre több szabados és gyalogos, sőt néha lófő székely is „kötötte el” magát jószántából jobbággynak, vagy esett áldozatául a nemesség erőszakos birtok- és munkaerőszerzési törekvéseinek.³²

Bethlen nem adta fel a harcot a székelyföldi nemesekkel. Már az 1616. év őszén tartott segesvári országgyűlésen törvénybe foglalta a székely jobbággyok

megadóztatását. A határozatok értelmében „valamennyi jobbágy, (vagy) lófő, drabant és szabad székelyből lött jobbággyá közöttök, az vármegyék módja szerént minden jobbággyrúl száztiz pénzt megadják, de csak az portára való szükségre; azoknak pedig felszámlálására bocsássa ő nagysága bizonyos meghitt emberit, kik az székelységnek állapotját tudják”³³. Mind a székelyföldi jobbágyok megadóztatása, mind pedig az e célból elrendelt összeírás Bethlen székely politikájának új vetületét jelezte. Azt az újítást, amely 1620 nyaratól sarkalatos pontja lett a székely kérdés rendezésének és amelyet az 1622. évi beszercei országgyűlés törvénybe is iktatott.

1618 őszén a kolozsvári országgyűlésen a fejedelem újabb kísérletet tett a székely jobbágyság összeírására és megadóztatására. Noha a közöttük és „az székelységről való követek és regalisokkal hívott személyek” között létrejött egyezséget az országgyűlés nem iktatta e törvénybe, Bethlen szerint a székely nemes küldöttek megígérték, hogy a portai adó fejében „minden ekétől egy forintot, fél ekétől 120 pénzt, marhátlan embertől 20 pénzt adnak. Úgy döntöttek „*formalibus verbis*”, hogy a nevezett adót megadják a „jószágos fő és jószágtalan egyházi nemes emberek, lófejek, veres darabantok, szabad székelyek, és eleitől fogva zászlók alól csinált s elfoglalt jobbágyok”. Az adó behajtására a fejedelem „bizonyos comissariussit kibocsássa, kik által az ekeszámot connumerálják, minden 4 ökröt egy ekére tudván, 2 ökröt fél ekére; valamennyi eke barma találtatik akárkinek is, a limitatio szerént tartozzék minden ekétől az egy forintot megfizetni; az commissariusok mellett legyenek jelen a tisztek is”³⁴. Mint látjuk, ez alkalommal már a nemesség megadóztatására is sor került.

A székelyföldi nemesség most sem állta szavát, ígéretének nem tett eleget. Bethlen székely politikája megbukott a nemesség konok ellenállásán. Az 1619 őszén indított hadjáratához nem vehette igénybe a székelyek teljes hadi erejét, az adófizetés megtagadása pedig a fejedelmi kincstár bevételeit csökkentette.

A szövetséges cseh-morva hadak fehérhegyi veresége után Bethlen szorongatott helyzetbe került. A magára maradt fejedelemtől egymás után pártoltak el a felső-magyarországi urak is. Hadainak utánpótlásában és a zsold fizetésében csaknem kizárólagosan erdélyi erőforrásaira építhetett. A beszerceibányai királyválasztó országgyűlés amúgy is feszült légkörében mindez sok gondot okozott. Bethlen azonban nem tartozott azok közé, akik a harcot oly könnyen feladták volna. A „teher alatt nő a pálma” jelszavát ő nem csupán mint vallási meggyőződést tette magáévá, hanem egész politikai életútjában követte. Diplomáciája, leleményessége, elszántsága, akarata, kitartása s ha kellett, kardja akkor csillogott legjobban, amikor a legreménytelenebb helyzetekből kellett a kiutat megtalálni. Még akkor is távlatokban gondolkozott, amikor sürgős napi teendői s gondjai minden idejét és erejét igénybe vették. Így volt ez 1620 nyarán is, amikor öccsétől, Bethlen István kormányzótól kemény hangú levélben kérte számon a kincstári bevételek megcsappanását. „Bizony uram – írja a fejedelem saját kezű levelében – sokat csudálkozom azon, hogy nekem mostan semmi jövedelmem Erdélyben nincsen; mikor én ott benn laktam, ha csak így jött volna

a proventus kezemhez, nem tudom, hova kellett volna lennem; félnek vala akkor én töllem az tisztartók, az kamaraispánok; nemcsak posztót, hanem pénzt is hoznak vala esztendő által ugyan szépen, az harminczadok az szerént, de mostan csak az adóra támaszkodnak, a mint látom, sem aknák, sem bányák, sem harminczadok jövedelmét nem látom az exactor consignatiojában. Hogy pedig csak marhán adnák el a sót, az lehetetlen dolog. Im erővel tesznek kegyetlenné az tisztartók, de ha mind ebben mennek elő, Isten ne segítjen, ha szakmánt nem hányatok mindenenkben, valamennyi kamaraispánom, harminczadosom, udvarbíráim vagyon, mert látom, hogy senkitől nem félnek, szabadon lopnak távollétben”³⁵.

Nagy szüksége lévén mind pénzre, mind hadra, Bethlen a többi között, részletesen kitér a székelység hadkötelezettségére és adózására. „Az székelység minemű subterfugiumokat keressen az közönséges tereh viselésben, jól látom, kin bosszúsággal csudálkozom édes öcsém uram”³⁶. Mivel a hadviselésre kötelezett székelyek (lófők és drabantok) nagy számban voltak jelen hadában, Bethlen a székelyföldi nemesek azon fondorlatai ellen lépett fel keményen, hogy jobbágyaikat a közterhek viselése alól kivonják. A székelyföldi jobbágy sem katonáskodni, sem adót fizetni az államnak nem volt köteles, és Bethlen világosan látta, hogy mindaddig, míg ezt a fejedelemség emberi és anyagi erőforrásaira nézve káros gyakorlatot fel nem számolja, a székely kérdést nyugvópontra nem viheti. Ebből a rendszerből adódott, hogy – mint ismertettük – a szabad székelyek a várható hadviselés elől tömegesen kötötték magukat jobbággyá, s ezzel mentesültek a fejenkénti hadrakelés kötelezettségétől. A székelyföldi nemesek ezzel nemcsak birtokaikat gyarapították, hanem a jobbágyaik számát is növelték. Nem került el a fejedelem figyelmét a nemesek javát, de a kincstár kárát okozó helyzet visszássága. Szerinte nemcsak hamis „persvasokkal hitetik el” a jobbágyságra szegődő szabad székellyel, hogy „hadban nem kelletik menni, semmi terhet sem supportál és így ha egy hétben egy vagy két napot végez az urának való szolgálatja felől, könnyen maradhat meg.”

Nyilván a hadjáratban mellette résztvevő lófők és drabantok panaszára lépett fel oly keményen a fejedelem az otthon maradt nemesek és jobbágyaik ellen, amikor azt hangsúlyozta levelében, hogy „semmi sem lehetett nagyobb hamisság annál, mint(hogy) a jobbágyság közöttök minden tereh viseléstől immunis legyen, holott azok is az földek sorját, a kin laknak, egyenlőképpen veszik; nem kíván jót az nemesség magának, s nagy hamissággal, mert elkeseredik és neki bősül az szolgáló nép közöttük s egyszer mind le arabolják őket, mert lehetetlen dolog, hogy minden terhet ezek supportálhassanak”³⁷. Bethlen nem takarja, hogy mindenekfölött a nemességre neheztel, mert a „közönséges megmaradásra rendelt költség” viselése elől magát, „nagy gyalázatos absurdumokat” keresve, kivonja. Ezért – hangsúlyozza – „mi sem tartjuk semmi végezéshez magunkat kötelesnek lenni ez naptól fogva.” Levele fenyegető hangnembe csap át. „Meglássák azért nemes uraim, mit cselekednek, mert ha élek és bemehetek egy gyűlésre, meglátják, hogy kiveszem és felmentem az szegény lófőiséget és veres

drabantságot az sokféle iga alól, s az jobbágyságot vetem az ország consensu-sából az adózás alá, mert az az igazság csak heába, az elől el nem mehetnek”³⁸.

Bethlen szerint megvan annak a módja, miként lehet a székelyek között a pontos összeírást elvégezni. Ha megbízottjait a székekbe beengedik, azok minden faluban „hat-hat személyt, 2 lófőt, 2 darabantot, 2 jobbágyot” maguk elé rendelnek és „székelyice” a három rend képviselői semmit el nem titkolhatnak. A lófők és drabantok képviselői mindent feladnak a jobbágyokról, mert ezzel saját terheiket könnyítik, és viszont, a jobbágyok képviselői részletesen előszámlálják a lófők és drabantok adózás alá eső vagyonát.

1620 nyarán, amikor a hadjárat viselése távol tartotta az országtól, akaratát nem érvényesíthette. Tudta, hogy a székely nemesek és tisztségviselők sem az ígért adót meg nem adják, sem jobbágyaik megadóztatását el nem végzik. Arra is számított, hogy még biztosait sem engedik be a székekbe. A belső egyenetlenkedés elkerülése végett arra figyelmeztette a kormányzót, hogy távollétében erőszakhoz ne nyúljon, „hadd csinálják (a nemesek) a jobbágyot, legyen oly idő, úgy kikeresik közüllök az ország szolgálát és restitúálják az zászlók alá.”

1620 nyarán tehát maradt minden a régiben. Bethlen István sem a székely nemeseket, sem az országgyűlés többi rendjeit nem tudta rávenni a fejedelem javasolta intézkedések foganatosítására. Tovább csökkent az országos hadban résztvevő, hadviselésre kötelezett szabad székely rendek és rétegek száma, s velük együtt az adózóké is. A hadviselés súlyos terheit magáról lerázni óhajtó szabad székelyek mind nagyobb számban szegődtek jobbággyá. A jobbágy-csinálás újra mindennapi jelenség lett a Székelyföldön, s a csaknem 400 falu lakosságának már a fele, Bethlen becslése szerint mintegy tízezer család jutott a harmincéves háború első hadjáratából való hazatérésének idejére jobbágysorba.

A nikolsburgi béke feltételeivel elégedetlen fejedelem újabb háborúra készült, s ehhez minden erőforrást, közöttük a székelyek hadi erejét is, maradéktalanul mozgósítania kellett. A székely kérdés még mindig függőben volt. Rendezésére Bethlen a Habsburg-ellenes első és második hadjárata közötti hazatértét használta fel. 1622. október 8-án terjesztette javaslatait a szeptember 29-én megnyílt beszercei országgyűlés elé. A fejedelmi „propositio” lényegét a székelyföldi jobbágyság ügye alkotta. Ez volt szerinte az egész székely kérdés méregfoga, s ezért még a vele szoros kapcsolatban álló gondokat is mellőzte javaslatában. Nem nézhette közömbösen – úgymond – „az székely híveink között való nagy abusszusoknak is némely részeit”, amelyekből minden igazságtalanság és fogyatkozás származott. „Illetlennek, sőt az igazsággal ellenkezőnek” ítéli, hogy „az egész székelységen való jobbágyság in genere (kik számmal az tízezret is meg fogják haladni), noha ez országban laknak ők is és minden hasznát úgy veszik” mint akármelyik erdélyi rend vagy nemzet, „mindazáltal sem adót, sem dézsmát nem adnak, hadban nem mennek; akármilyen szedés, vevés legyen az székelységen, az jobbágyság semmit affélében sem áll, hanem egy szóval minden terhet csak az kevés lófő és veres drabant szabad székely

supportál, hadban azok mennek, ha mit az ország szükségére, vagy egyébre magok között felvetnek, azok fizetik, melyből ilyen kára és nagy fogyatkozása vagyon az országnak, hogy a zászlók alól nagy része a székelységnek magát jobbágyságra kötötte.”³⁹

A hosszú hadjáratok nemcsak hónapokra, hanem egész éveken át elvonták a férfi munkaerő javát a létfenntartó gazdálkodástól, s bár a hadakozó székely lovas vagy gyalogos havi zsoldot kapott, az annyira csekély volt, hogy csupán saját létfenntartását fedezhette, az otthon maradt családnak belőle nem jutott. Ezen kívül a lófők és veres drabantok rendje még a hadjárat idején sem mentesült a portai adó fizetésétől. A katonáskodó szabad székelyek nap mint nap tapasztalták, hogy „sokkal könnyebb és jobb állapotja vagyon az jobbágnak közöttök hadakozásnak idején, hogysen az szabados embereknek, mivel azok között senkit semmi közönséges szükségre nem erőltetnek, hanem az urának avagy inkább társának többire egy hétben ha egy vagy két dolgozót bocsát, azzal minden egyéb szolgálattól, fizetéstől megmarad; ez az oka, hogy az zászlók üresek és csak szegény Bocskai fejedelem idejétől fogva is közel hatezer székely lőtt jobbággyá”⁴⁰.

A visszaélés – Bethlen szavaival élve az „abusus” – az ország kárára „és az igazságnak is ellene legyen, akárki megítélheti”. A fejedelem megemlíti, hogy „ennek előtte két vagy harmadfél esztendővel”, tehát 1620 nyarán kísérletet tett a jobbágyságra szegődött szabad székelyek megadóztatására, de minden ígéret ellenére „azt is sokféle kigondolt mesterséges circumscriptiókkal, ki ő kegyelmekhez nem illett volna” még a portai adóhoz való hozzájárulást is megkerülték. A kérdést „azolta csak in suspenso tartottuk”, mert látta, hogy „minden terhet csak az hadakozó nép nyakába akarnak vetni”. Ennek kapcsán nőtt az elégedetlenség, s újabb feszültség kapott erőre a Székelyföldön egyfelől a katonáskodó és adót is fizető lófők és veres drabantok, másfelől a nemesség és a nekik jobbággyá szegődött székelyek között. A helyzetet „nem acceptáltuk” – írja Bethlen – és értvén „az székely híveink között való nagy difficultásokat, minékünk az tetszik, hogy ők is kövessék az igazságot és ha immár az hadakozó népnek nagy része közöttük jobbágyságra adta magát (kinek az szabadságot azért adták ő kegyelmek országúl, hogy az szükségnek idején velünk együtt fegyverekkel szolgáljanak hazánknak), mind azok és in genere mindenféle jobbágyok rótassanak kapuszámra ő közöttök is, kik ha esztendőben országunk régi szokása szerint kétszeri adóban nem contribuálnak is, ottan csak a porta adójának felvetésekor kapuszámról fizessenek ők is, mint a két nemzetben lévő szegény község..., ki ellen soha jó lelkiismerettel senki közülök nem szólhat, mert ez békeességben való csendes nyugodalom nékiek is oly jó és hasznos, mint minékünk”.

A javaslat tehát a portaszám szerinti adó bevezetését irányozta elő a székelyföldi jobbágyság esetében is, ami az egyik leglényegesebb lépés lett volna a vármegyei és székelységi jobbágyság közötti különbség eltörlésében. Valójában erre törekedett a fejedelem, vagy inkább csak a székelyföldi nemesség megza-

bolására, a szabad székelyek jobbágysításának megállítására? A javaslat következő része inkább ez utolsó törekvést sejteti. Bethlen ugyanis azt is kikötötte javaslatában, hogy a nemesek mentseék fel a jobbágyság alól azokat, akik kölcsön vett pénzért szegődtek el hozzájuk, ha a kölcsön vett összeget kifizetik. A lófő és a nemes – a fejedelem javaslata szerint – köteles az ilyentől a visszaadott kölcsönt elfogadni és őt a jobbági állapotból felszabadítani. A fejedelmi proposíció mindkét vetületének vizsgálata abban a szoros összefüggésben, amelyben azt Bethlen elgondolta, minden kétséget kizáróan elárulja az igazi szándékot, a jobbágysorba jutott szabad székelyek visszaszerzését az ország hadának számára. Bethlen ezt elég világosan meg is fogalmazza az országgyűlésnek tett előterjesztésében, amikor kijelenti, hogy ez a „két dolog ha eligazodik az igazság szerint, ez két jó fő ki belőle, hogy ennek utánna nem oly könnyen adja magát azrossza is jobbágyságra (mert az olyanokat méltán rossznak mondhatjuk, kik az hazájának való szolgálat előtt magok szabadságát ultra leteszik és jobbágyokká lesznek örömeztben), látván, hogy az jobbágyságban nem élhet szintén oly könnyen, mint ők elgondolták volt és így megszaporodik az szolgáló rend közöttök”⁴¹. Valójában a szabad székelyek önkéntes elszegődésének a folyamatát akarta Bethlen előterjesztésével megfékezni, rávenni a hadviselésre kötelezett székelyeket, hogy tartsanak ki szabadságuk mellett, ehhez viszont helyzetüknek megszilárdítására volt szükség nemcsak a nemes-séggel, hanem a jobbágysággal szemben is. Persze Bethlen azt sem tagadta, hogy a székelyföldi jobbágyság megadóztatásával „valami kevéssel segíthetik... az porta adójának megfizetésében”. Ez utóbbi már csak annál fogva sem lehetett az intézkedések fő célja, mert az a néhány ezer forint, amit a fejedelmi kincstár ezzel nyert a húszas évek elején, szinte elenyésző volt az összebevételek viszonylatában.

A fejedelmi előterjesztésre a beszercei országgyűlés (a székelyföldi jobbágyság megadóztatása végett) elrendelte az összeírást. Az országgyűlési határozatok 13. pontja, amely a kérdéssel foglalkozik, még azért is roppant jelentőségű, mert pontosan meghatározza az ősjobbágy sok vitára és ellentétre alkalmat adó fogalmát. Ez a fontos cikkely teljes egészében így hangzik: „Mivel hogy pedig az székely uraink atyánkfiai és közöttök való jobbágyságnak connumeratióját ez országnak közönséges javára nézve az portai adónak contributiójára megígérték, hogy ez közöttök való egynyhány rendbeli jobbágyoknak discretiója egyszer pro rato et firmo dicialtassék, és kiket connumeráljanak közölök, és micsoda rendbeli jobbágyokat rójjanak meg, világosan constáljon, akarván subleválni ebben az tereh viselésben ő kegyelmek is a két nemzetet, végeztük azért országul, hogy az köztök való ősjobbágyok és egyéb rendbeliek megválasztassanak, melyből hogy valami confusio ne legyen, az kik közöttök ősjobbágyoknak ítéltetnek, azok légyenek, az kik Mihály vajda bėjövele előtt ősjobbágyoknak tartattanak és azoknak hívattattanak. Az kik pediglen avagy Mihály vajda bėjövele előtt ősjobbágyoknak nem tartattanak, avagy Mihály vajda bėjövele után számláltattak az ősjobbágyok közzé, azok ősjobbágyok-

nak most is ne tartassanak ez connumeratióban, hanem mind az feje kötött és mind azokon kívül in genere mindenféle egyéb jobbágyságok connumeráltassanak és kapu számra rótassanak. Az kik pedig Mihály vajda békjövetele előtt ős jobbágyságban tartattanak, azok mostan is azon ős jobbágyságban maradjanak, és ne is connumeráltassanak az sellérekkel együtt. De selléreknek is csak azok tartassanak, az kiket az nemes ember az maga saját nemes ülésére szállított és telepített, kiknek connumerálások az vármegye connumeratiója szerint legyen”.⁴²

Az országgyűlés után Bethlen most már kemény kézzel látott hozzá a határozat végrehajtásához. Noha a biztosok által elvégzett connumeratio vagy összeírás nem maradt ránk, a fejedelmi commissariusok tevékenységéről gyakran vallanak a források, velük többször találkozunk a peres ügyek kapcsán végzett tanúkihallgatásokban. Attól, hogy ők kit milyen rendbe soroltak és vettek fel az összeírásba, nagyon sok függött. Az országgyűlési határozat szellemében külön tartották számon az ősjobbágyságokat és a nemesek szegődött szolgálait. Ezek mentesek voltak az adófizetéstől. Minden figyelmük a többi rendű és rangú jobbágyrétegekre összpontosult. Ezeket tüzetesen fel kellett kutatniuk, és a megadóztatás céljából külön jegyzékbe felvenniük. A későbbiek folyamán az általuk elkészített összeírás mérvadó és perdöntő lett egyik vagy másik székely család jogi helyzetének megítélésében, annak eldöntésében, hogy melyik rendhez tartozott. A commissariusok összeállította lajstrom törvényes alap volt arra, hogy történetesen a veres drabantok közé felvett személy a rendjének kijáró just követelje, és elnyerje a faluközösség keretében. Bizonyítja ezt a következő eset.

1624-ben az udvarhelyszéki Ócfalván lakó Gáspár Jakab veres drabant törvénybe hívta Biró János falusbíró, és jussát követelte a nyílföldek felosztásánál, mert, mint előadta a bírák előtt, „az commissarius urak engemet is urunk eő felsege zamara zazlo ala assignaltak, more aliorum, en annak előtte iobagi allapotban voltam s nilam nem volt, most immar megh keuanom ugymint egy veres drabantot az my illet mint en rendemet. Ennek előtte megh kertem volt s nem attak meg, s ezért kellett citalnom az Inctusokat, mert en urunknak eő felsegenek szolgállok mint en rendemen ualo veres drabant, mostan is odafel voltam az eő felsege hadaban.”⁴³ Ugyancsak 1624-ben az Udvarhelyszéken Bikafalván lakó Birtalan András perbe hívta Bögözi András miklósfalvi nemest, mert bikafalvi örökségét elfoglalta. „Propositio szerint – adja elő követelésének okát a felperes – mint hogy az commissariusok immar engemet is az Urunk eő felsege szazlaia ala assignaltak, arrol kel ennekem is szolgalmom, az atiamtul marat hazrul, eőreöksegreől, mert ennekem az kívül nicz sohult semmi eőreöksegem”⁴⁴. Az 1642. évi udvarhelyszéki peres ügyek jegyzőkönyveiben feljegyeztek olyan esetet is, amikor a széki kapitány „az commissarius urak hagiabul” foglalt le nyílföldet.⁴⁵ A kecseti Albert János és a szentmihályi Tarcsafalvi Albert közötti per folyamán, amikor egy bizonyos Pak Dániel birtoklásáért folyt a vita, az egyik tanú ezeket vallja: „Ennek eleötte való üdeökben az Pak Daniel

szabad szekely volt, ugy vagion hogy hadnak suliossaga mia alatt volt egy ideig az Inctusnak keze ala, de az commissariusok circalasakor az hat ember vallasok altal megh szabadult mind eöreoksegesteöl”⁴⁶.

Volt rá eset, amikor a fejedelem maga is a commissariusok összeírását tartotta zsinormértéknek a szabad székelyek rendjébe visszaállított székelyek panaszait illetően. Így például 1625. április 20-án Fogarason kelt levelében a Szovátán lakó Sebe Mihály panaszára inti Marosszék tisztségviselőit, hogy oltalmazzák meg a panasztevőt Gáspár János széki kapitánnyal szemben, aki erőszakkal kötelezte őt jobbágyi szolgálatra. Teszi ezt azért, mert „az commissariusok eleött is megh bizonyosodvan, hogy (Sebe Mihály) veres drabant, igassagat megh ismerven levelet adanak neki es az veres drabantok keözze irak”. Bethlen Gábor szigorúan megparancsolja, hogy „ez exponenst minden illegitimus impetitorok ellen, de kivaltkeppen Gaspar Janos es tizviseleői ellen mind szemelieben, s mind penigh akarmi nevel nevezendeő iauaiban es marhaiban... megh oltalmazvan, haborgatni es megh karosodni ne adgia es ne engedgie, hanem zazlo ala irvan az országgal együtt szüksegnek idein szolgaltassa hüsegtek”⁴⁷. Ugyancsak a fejedelem parancsára Darvas János, Laczi Imre és Pottyó István bírák tesznek jelentést a tanúkihallgatásról, egy bizonyos Részeg Péter állapotjáról. A kihallgatott 19 tanú közül többen azt vallották, hogy Részeg Pétert „veres drabantnak irak az commissarius urak”. A többi között „Kouaczi Matte nobilis, 70 éves” így vallott: „En nem tudom, hofi Rezegh Peter senkinek feie kötött jobagia let volna. Tudom azt is, hofi az commissarius uraknak mi adok szamba az embereket, akor veres darabantnak irata magat Rezegh Peter, maga is ezt monda Balas Benedek akkor, hofi veres darabatnak iriak”⁴⁸.

A fejedelmi biztosok összeírására hivatkoztak a székelykeresztúriak is, amikor a fejedelemtől a város részére kiváltságlevelet kértek. Kovács András és Boncza Mihály megkeresésére a gyulafehérvári káptalan azt írta 1627. augusztus 26-án keltezett válaszában, hogy felkutatta Izabella királynő és II. János király adományleveleit, melyekben ezek annak idején „az Székelységen az jobbágyokat es falukat el osztották; sohult nincsen, hogy ezt a Keresztúr városát valakinek eladták volna. Az commissarius urak is köztök kettőnél többet, mellyek András Geréb jobbágyi voltak, adóra nem írtak”⁴⁹. Következésképpen az adóra nem írt polgárok jobbágyok nem voltak.

A fejedelmi biztosoknak hatalmában állott a medgyesi 1614. évi országgyűlés után jobbággyá tett szabad székelyeket felszabadítani. Erről tanúskodik az 1623. január 24-én Székelyudvarhelyen kelt levél, amikor az Udvarhelyszékre kiküldött biztosok: Kemény Boldizsár, Kassay István és Tholdalagi János, a kányádi Tompa Pált, Ugron Pál jobbágyát felszabadították a jobbágyság alól azon a címen, hogy Ugron a medgyesi gyűlés után tette jobbágyává. A biztosok döntésének értelmében a Kányádon lakó Tompa Pál „minden fizetés nélkül felszabadult”, azért, hogy „ennek utána a veres drabantok között szolgáljon fegyverrel, jó hadi szerszámmal”⁵⁰.

Sok esetben maga a fejedelem avatkozott be a jobbággyá tett szabad széke-lyek rekuperálásába. Néha egy és ugyanazon személy esetét éveken keresztül vizsgálhatta, figyelemmel kísérte. Olykor a laksági területre jobbággyá elszegődött székeltek visszaszerzését is ismételten szorgalmazta. De túl az egyedi eseteken, amelyek az akkori nagy jelentőségű társadalmi mozgást különböző színeikben tükrözik, ezek az adatok mintegy megelevenítik az egyének sorsán keresztül a falvak egész népességének mindennapi, ellentmondásoktól cseppet sem mentes életét.

A Bethlen-féle szabad székely rekuperálás kérdését a beszercei országgyűlés után átfogóbb méreteiben az 1627. évi összeírás alapján mérhetjük fel a legjobban. Igaz ugyan, hogy az 1627. évi összeírás csupán Udvarhelyszék falvait foglalja magában, de összevetése az 1614. évi Bethlen lustra adataival így is teljesen világos képet nyújt a fejedelem székely politikájának tagadhatatlan sikeréről, ha ezt a szabad székely katonaelem gyarapodásának szempontjából ítéljük meg. Márpedig, mint láttuk, e politikának éppen ebben állott a végső célja és egész rációja.

A társadalmi megoszlás összehasonlítása Udvarhelyszék falvaiban az 1614. és 1627. években⁵¹

Sor-szám	Helység	Év	Nemes	Szabad székely rendek:					Ősjobbágy
				lófő	gyalogos	szabados	reku-perált	össze-sen	
1.	Szentmárton	1614	–	23	8	3	–	34	8
		1627	4	19	17	–	6	42	21
2.	Abásfalva	1614	–	9	3	1	–	13	1
		1627	–	11	14	–	2	27	–
3.	Almás	1614	1	15	12	28	–	55	5
		1627	–	17	52	–	20	89	10
4.	Lövéte	1614	–	4	16	12	–	32	–
		1627	–	6	33	–	30	69	–
5.	Gyepes	1614	–	7	6	3	–	16	15
		1627	–	6	6	–	–	12	15
6.	Remete	1614	–	–	–	–	–	–	27
		1627	–	–	–	–	–	–	28
7.	Vargyas	1614	2	14	14	15	–	43	6
		1627	2	16	37	–	20	73	18
8.	Olasztelek	1614	–	8	3	3	–	14	–
		1627	–	10	9	–	11	30	2

9.	Bardocfalva	1614	1	–	3	2	–	5	–
		1627	–	–	8	–	1	9	6
10.	Füle	1614	1	15	7	7	–	29	6
		1627	–	18	11	–	11	40	5
11.	Hermány	1614	–	3	6	6	–	15	–
		1627	–	2	20	–	2	24	–
12.	Bibarcfalva	1614	1	8	4	4	–	16	5
		1627	1	9	9	–	2	20	9
13.	Kisbacon	1614	–	2	6	3	–	11	1
		1627	–	4	9	–	7	20	1
14.	Telegdibacon	1614	1	–	6	8	–	14	–
		1627	1	26	–	–	8	32	8
15.	Száldobos	1614	–	6	3	2	–	11	–
		1627	–	11	7	–	4	22	2
16.	Recsenyéd	1614	–	1	–	3	–	4	19
		1627	–	1	3	–	–	4	23
17.	Szentpál	1614	1	2	3	12	–	17	24
		1627	1	2	11	–	4	17	31
18.	Karácsonyfalva	1614	–	4	9	5	–	18	23
		1627	–	6	20	–	2	28	20
19.	Oklánd	1614	–	8	–	9	–	17	7
		1627	–	7	2	–	10	19	8
20.	Homoródújfalú	1614	–	1	3	–	–	4	11
		1627	–	–	6	–	–	6	17
21.	Szentpéter	1614	–	–	–	2	–	2	7
		1627	–	–	–	–	–	–	13
22.	Városfalva	1614	–	9	–	4	–	13	5
		1627	–	13	5	–	3	21	7
23.	Jánosfalva	1614	–	9	7	5	–	21	7
		1627	–	9	15	–	1	25	12
24.	Homoródkemény- falva	1614	–	–	–	–	–	–	19
		1627	–	–	–	–	–	–	19
25.	Szentegyházás- falva	1614	–	3	6	32	–	41	–
		1627	–	–	–	–	–	55	–
26.	Kápolnásfalú	1614	–	3	4	34	–	41	–
		1627	–	–	–	–	–	51	–
27.	Kénos	1614	–	5	2	7	–	14	1
		1627	1	6	14	–	2	22	11
28.	Bágy	1614	–	15	14	2	–	31	–
		1627	–	20	16	–	–	36	–

29.	Lókod	1614	–	11	2	3	–	16	–
		1627	–	10	4	–	3	17	2
30.	Patakfalva	1614	–	3	5	2	–	10	6
		1627	1	2	7	–	11	20	5
31.	Sándorfalva	1614	–	1	3	1	–	5	–
		1627	–	1	3	–	–	4	1
32.	Árvátfalva	1614	–	2	–	1	–	3	–
		1627	–	2	2	–	5	9	–
33.	Telekfalva	1614	–	10	12	8	–	30	–
		1627	–	11	14	–	16	41	–
34.	Ábránfalva	1614	1	1	–	–	–	1	–
		1627	2	–	–	–	–	–	9
35.	Szentlászló	1614	–	3	2	–	–	5	9
		1627	–	1	4	–	–	5	10
36.	Dálya	1614	–	21	8	10	–	39	1
		1627	–	24	13	–	8	45	3
37.	Ege	1614	–	4	2	8	–	14	4
		1627	–	5	7	–	4	16	4
38.	Jásfalva	1614	–	1	–	1	–	2	1
		1627	–	–	–	–	7	7	3
39.	Kányád	1614	–	–	2	7	–	9	4
		1627	–	–	2	–	9	11	5
40.	Derzs	1614	1	14	8	20	–	42	25
		1627	3	14	19	–	13	46	27
41.	Muzsna	1617	–	3	–	29	–	32	21
		1627	–	3	24	–	9	36	23
42.	Mátisfalva	1614	–	–	2	4	–	6	4
		1627	–	1	4	–	1	6	2
43.	Agyagfalva	1614	–	13	10	13	–	36	2
		1627	–	15	25	–	3	43	7
44.	Décsfalva	1614	1	1	–	1	–	3	2
		1627	1	14	24	–	6	44	5
45.	Mogyorós	1614	–	2	2	2	–	6	–
		1627	–	2	5	–	1	8	3
46.	Bögöz	1614	1	16	8	13	–	37	–
		1627	–	–	–	–	–	–	3
47.	Miklósfalva	1614	1	2	1	2	–	5	12
		1627	1	2	3	–	2	6	12
48.	Ócfalva	1614	1	1	–	5	–	6	1
		1627	1	2	–	–	7	9	4

49.	Felsőboldog- asszonyfalva	1614	1	9	2	4	–	15	5
		1627	1	11	4	–	2	17	12
50.	Cibrefalva	1614	–	2	–	–	–	2	–
		1627	–	–	–	–	–	–	–
51.	Bikafalva	1614	–	5	1	9	–	15	–
		1627	–	4	13	–	6	23	4
52.	Bethlenfalva	1614	2	10	6	13	–	29	–
		1627	3	10	17	–	–	27	15
53.	Fenyéd	1614	1	3	7	10	–	20	5
		1627	–	4	6	–	11	21	11
54.	Máréfalva	1614	–	5	23	6	–	34	–
		1627	–	6	28	–	17	51	–
55.	Küküllőkemény- falva	1614	–	5	6	9	–	20	–
		1617	–	11	12	–	1	24	6
56.	Zetelaka	1614	–	38	5	30	–	73	–
		1627	–	17	5	–	2*	68*	–
57.	Oroszhegy	1614	–	14	5	34	–	53	–
		1627	–	19	50	–	7	76	5
58.	Szentkirály	1614	–	14	5	7	–	26	5
		1627	–	15	12	–	5	32	3
59.	Fancsal	1614	–	9	–	3	–	12	–
		1627	–	13	3	–	–	16	–
60.	Úlke	1617	–	8	–	11	–	19	–
		1627	–	10	22	–	3	35	–
61.	Szenttamás	1614	–	3	4	–	–	7	–
		1627	–	4	7	–	–	11	1
62.	Tibód	1614	–	1	4	1	–	6	4
		1627	1	–	3	–	2	5	1
63.	Kadicsfalva	1614	1	7	–	8	–	15	–
		1627	2	7	7	–	2	16	5
64.	Szombatfalva	1614	–	11	4	3	–	18	–
		1627	2	10	13	–	–	25	6
65.	Lengyelfalva	1614	–	18	9	4	–	31	–
		1627	3	17	11	–	–	28	4
66.	Bogárfalva	1614	1	6	2	5	–	13	–
		1627	1	9	4	–	2	15	–
67.	Szentlélek	1614	–	8	10	9	–	27	–
		1627	–	13	25	–	–	38	–
68.	Farkaslaka	1614	–	14	11	23	–	48	2
		1627	–	17	32	–	3	52	4

69.	Pálfalva	1614	–	11	3	4	–	18	–
		1627	–	12	6	–	2	20	2
70.	Váralja	1614	–	17	–	6	–	23	–
		1627	–	23	4	–	–	27	4
71.	Malomfalva	1614	–	19	7	9	–	35	–
		1627	1	21	21	–	1	43	9
72.	Szentmihály és Demeterfalva	1614	1	11	3	5	–	19	6
		1627	2	11	6	–	2	19	19
73.	Bencéd	1614	–	8	–	2	–	10	6
		1627	–	8	1	–	–	9	9
74.	Tarcsafalva	1614	–	12	–	–	–	12	–
		1627	2	11	–	–	–	11	10
75.	Tordátfalva	1614	1	9	3	2	–	14	–
		1627	1	11	4	–	2	17	4
76.	Korond	1614	–	15	–	3	–	18	1
		1627	2	14	4	–	–	18	2
77.	Sófalva	1614	–	22	–	1	–	23	7
		1627	1	23	–	–	6	29	10
78.	Parajd	1614	–	6	–	4	–	10	1
		1627	–	5	–	4	–	9	1
79.	Énlaka	1614	1	20	7	14	–	41	–
		1627	1	25	17	–	3	45	3
80.	Martonos	1614	1	17	15	–	–	32	–
		1627	1	23	14	–	6	43	6
81.	Atyha	1614	–	10	1	4	–	15	–
		1627	–	–	–	–	–	–	–
82.	Siklód	1614	–	12	5	6	–	23	–
		1627	–	15	11	–	56	82	3
83.	Szolokma	1614	1	–	2	6	–	8	2
		1627	1	1	7	–	7	15	1
84.	Küsmöd	1614	–	13	8	12	–	33	–
		1627	–	13	19	–	7	39	9
85.	Etéd	1614	–	19	33	16	–	68	–
		1627	–	20	66	–	3	89	11
86.	Farcád	1614	–	16	16	1	–	33	1
		1627	–	24	19	–	–	43	5
87.	Sükő	1614	1	10	–	7	–	17	–
		1627	1	23	5	–	–	28	1
88.	Dobófalva	1614	2	9	13	12	–	34	1
		1627	2	9	14	–	7	30	3

89.	Vágás	1614	–	11	12	9	–	32	–
		1627	1	13	17	–	1	31	–
90.	Hodgya	1614	4	8	5	7	–	20	5
		1627	3	13	11	–	–	24	3
91.	Béta	1614	–	4	3	1	–	8	2
		1627	–	4	5	–	–	9	1
92.	Kecset	1614	2	2	1	6	–	9	15
		1627	1	5	5	–	5	15	20
93.	Kisfalud	1614	–	1	–	–	–	1	8
		1627	1	1	–	–	–	1	9
94.	Csehétfalva	1614	–	15	7	10	–	32	–
		1627	–	16	16	–	2	34	1
95.	Medesér	1614	1	18	1	–	–	19	–
		1627	1	17	1	–	–	18	8
96.	Kabátfalva	1614	–	14	1	5	–	20	1
		1627	2	14	2	–	–	16	–
97.	Kadács	1614	1	13	1	2	–	16	2
		1627	1	15	5	–	3	23	11
98.	Nagykede	1614	1	3	–	2	–	5	–
		1627	–	6	1	–	–	7	–
99.	Kiskede	1614	–	8	–	1	–	9	–
		1627	1	6	1	–	2	9	–
100.	Szentmiklós	1614	–	3	1	1	–	5	–
		1627	–	3	5	–	3	11	1
101.	Siménfalva	1614	1	18	13	10	–	41	3
		1627	1	23	19	–	6	48	7
102.	Nagygalambfalva	1614	–	15	9	8	–	32	13
		1627	1	17	15	–	11	43	20
103.	Kisgalambfalva	1614	–	6	18	3	–	26	4
		1627	–	6	20	–	8	34	6
104.	Betfalva	1614	1	1	3	6	–	10	13
		1627	1	1	5	–	5	11	25
105.	Rugonfalva	1614	1	7	5	2	–	14	2
		1627	1	12	–	–	2	14	2
106.	Tima falva	1614	–	–	–	3	–	3	–
		1627	–	–	–	–	3	3	3
107	Keresztúr város	1614	–	6	1	–	–	7	6
		1627	–	7	2	–	–	9	4
108	Keresztúrfalva	1614	1	7	12	5	–	24	–
		1627	5	5	12	–	30	47	3

109.	Fiátfalva	1614	1	4	5	8	–	17	34
		1627	1	3	8	–	4	15	27
110.	Alsóboldogasszony-falva	1614	–	5	2	3	–	10	–
		1627	2	2	1	–	7	10	15
111.	Újszékely	1614	1	9	15	2	–	26	2
		1627	1	11	18	–	6	35	9
112.	Csekefalva	1614	–	3	10	4	–	17	6
		1627	–	3	12	–	4	19	5
113.	Gagy	1614	1	17	–	1	–	18	–
		1627	2	17	–	–	2	19	16
114.	Andrásfalva	1614	–	5	–	–	–	5	–
		1627	–	6	–	–	–	6	4
115.	Szentábrahám	1614	–	8	4	–	–	12	5
		1627	1	12	4	–	–	16	11
116.	Kőrispatak	1614	–	10	15	18	–	43	3
		1627	–	11	29	–	8	48	6
117.	Bőzödújfalv	1614	–	14	10	18	–	42	8
		1627	–	18	27	–	17	62	9
118.	Bőzöd	1614	–	7	14	23	–	44	7
		1627	–	4	27	–	20	51	5
119.	Szenterzsébet	1614	1	4	20	8	–	32	27
		1627	2	5	21	–	6	32	25
120.	Nagysolymos	1614	–	8	16	21	–	45	4
		1627	–	8	29	–	6	43	4
121.	Kissolymos	1614	–	17	11	11	–	39	1
		1627	–	18	29	–	16	63	2
122.	Hidegkút	1614	–	–	–	–	–	–	4
		1627		„mind jobbágy”					6
123.	Rava	1614	–	8	11	12	–	31	2
		1627	–	7	21	–	7	35	2
124.	Zsákod	1614	–	1	8	7	–	16	6
		1627	–	1	13	–	2	16	12
125.	Vécke	1614	1	–	–	–	–	1	–
		1627	–	–	–	–	–	–	19
126.	Csöb	1614	–	3	–	–	–	3	12
		1627	–	–	–	–	2	2	–
127.	Székelyszállás	1614	–	–	–	–	–	–	12
		1627		„mind jobbágy”					
128.	Bordos	1614	–	2	1	–	–	3	–
		1627	–	2	6	–	8	16	4

129.	Szentdemeter	1614	1	–	–	–	–	1	24
		1627	1	–	–	–	–	1	14
130.	Udvarhely vára	1614	5	30	4	–	–	34	–
		1627	–	–	–	–	–	–	9
Összesen:		1614	52	1043	671	862	–	2576	584
		1627	77	1129	1362	–	612	3103	923

Az 1614. évi és az 1627. évi összeírás összehasonlítása igen tanulságos. Világosan látszik, hogy az 1614. évi állapotokhoz viszonyítva jelentősen megnőtt a lófők és gyalogos puskások száma. Csupán a rekuperáltak száma meghaladja a 600 családfőt, s ha ezekhez hozzáadjuk azokat is, akik a fejedelemtől egyéni kiváltságlevelet nyertek nemességre, vagy akiket Bethlen a lófők rendjébe emelt; akkor a gyarapodás csupán Udvarhelyszék estében megközelíti az ezret. Ha ez Maros-, Sepsí-, Kézdi-, Orbai-, Csík-, Gyergyó- és Kászsószék esetében is hasonlóan alakult, vagy (az ottani sajátosságokkal számolva) az udvarhelyszéki átalakulást megközelítette, akkor nem túlzás azt állítani, hogy uralkodásának utolsó éveiben Bethlen Gábor hada legalább három-, de talán négyezer székely puskás gyalogossal és könnyű, kopjás lovassal lett több. Ez az akkori erdélyi viszonyokat szem előtt tartva nem is oly jelentéktelen siker. Igaz viszont az is, hogy az örökös jobbágyság száma is lényegesen nagyobb lett, de a gyarapodás ez esetben a többi jobbágycategóriák rovására történt. Persze az 1627. évi összeírás még csaknem 400 olyan családfőt tart számon a jobbágyság között, akik nem voltak sem ősjobbágyságok, sem szolgák vagy zsellérek, s ez azt bizonyítja, hogy a beszercei országgyűlés határozata a székely kérdésben nem valósult meg maradéktalanul. Az érdekellentétek heves összeecsapásában, amikor egyfelől a fejedelem, másfelől a helyi nemesség és tisztségviselők érdeke és szándéka csaknem minden esetben éles összetűzésre vezet, nem is várható, hogy csupán csak az egyik fél kerüljön ki győztesen. Azt sem hallgathatjuk el, hogy bizonyos esetekben maga Bethlen Gábor is adományozott székely jobbágyságokat. Tette ezt különösen azon hadviselésre kötelezett szabad székelyek esetében, akik a hadrakelés parancsát megszegték, mint arra oly ékesszóló bizonyítékot nyújt az egyedi eseteken túl⁵² Aranyósszék néhány falva. 1620 június 21-én Beszercebányán kelt levelében Bethlen az aranyósszéki Hidas, Csákó, Örményes, Mohács és Dombó falvak jobbágyaival egyetemben ifjú Székely Mózesnek adományozta azokat a szabadszékelyeket is, akik kötelezettségük ellenére a hadjáratban részt nem vettek⁵³.

Bethlen székely politikájára jellemző az is, hogy sok esetben emelt ki a hűséges katonai vagy egyéb szolgálat viszonzására szabadokat a gyalogos puskások vagy éppen a lófők rendjébe. A Bethlen Gábor-féle hasonló kiváltságlevelek annyira gyakoriak voltak, hogy egyedenkénti felsorolásuk meghaladja a jelen dolgozat kereteit. Érdekes azonban, hogy különösen uralkodásának első

éveiben főleg Gyergyó- és Csíkszék jár élen a lófők és puskás gyalogosok rendjébe való kiemelés terén. Adományozott a fejedelem nemesi kiváltságlevélet és vele járó birtokokat, jobbágyságokat is. Éppen ezért székely politikájának megítélésében mindig szem előtt kell tartanunk a feudális társadalmi osztályviszonyok kereteit. Ezeket a kereteket Bethlen nem lépte és nem is léphette át, székely politikája a kor megszabta viszonyokat, ha úgy tetszik korlátokat, de mindenképpen valóságosan ható tényezőket el nem kerülhette és nem is állt szándékában elkerülni. Szembehelyezkedése a székely nemesség önző érdekszerzővel a hűbéri rendszer határáig feszült, de határozottan szolgálta az ország önállóságáért vívott küzdelemnek az ügyét, mert katonai erejét gyarapította, a védekezés, az ellenállás sikerét volt hivatva szolgálni.

Figyelemre méltó Bethlen politikájában a kis székely városok és mezővárosok felkarolása. Kiváltságlevelei Székelyudvarhely, Kézdivásárhely, Marosvásárhely vagy Székelykeresztúr esetében, illetve a székelyföldi céhes kézműiparosság támogatása ennek ellenére nem tükrözi külön a székely sajátosságokat. Gazdaságpolitikájának általános jellemzője a szász városok egyeduralmi helyzetével szembehelyezett kézműipar és kereskedelem pártolás az egész országban. A szász városok féltve őrzött egyeduralmától magát függetleníteni akaró fejedelemnek nem is volt más választása, ha a kiváltságokkal körülbástyázott szász városokat céljai megvalósítására rá akarta venni, ha tetszik kényszeríteni. Erősíteni a versenytársat, ha kell cseh-morva kézműiparosok betelepítésével is, ez már nem csupán egysíkú és egyértelműen szászellenes politika. Ezt az egész ország gazdasági erőforrásainak gyarapítása egyenesen megkövetelte, ami elől Bethlen, a minden bevételt takarékosan számbavevő gazda, ki nem térhetett.

Ha azt tennők tüzetesebb vizsgálat tárgyává, hogy milyen eredményeket hozott Bethlen művelődéspolitikája a Székelyföldön, e téren is az általánosan ismert jellemző vonások domborodnak ki. Mégis észlelünk némi egyediséget, azt például, hogy az ő idejében ugrásszerűen emelkedik a székely világi értelmiség száma, bekapcsolódása az országos ügyek intézésébe a fejedelem oldalán. Ez az értelmiségi réteg nem volt gazdag. Közülük (talán Péchi Simont, Toldalagi Mihályt és Mikó Ferencet kivéve) egyiknek sem volt nagy kiterjedésű birtoka és több mint 1–2 jobbágya. Előmenetelük attól függött, miként tudták ésszel és hűséges szolgálattal teljesíteni a legjobban a fejedelem akaratát. Nem csoda, hogy talán épp ez a részben városi, de többségében szerény bevételek fölött rendelkező nemes vagy szabad székely származású értelmiség állott Bethlen Gáborhoz a legközelebb. Ha ez olyan politika és akarat ügyét szolgálta, amely az ország és az ország népe gyarapodását vitte elő, nem is becslendő le. Az sem kerülheti el figyelmünket, hogy Bethlen iskolapártoló politikájának határozott és érthető protestáns jellege (várhatunk-e egyebet a Bibliát huszonnétszer végigolvasó mély meggyőződésű kálvinistától) távolról sem jelentette azt, hogy a más felekezetek iskoláinak elszorvasztására tört volna. Türelmi politikájának egyik jellemzője például az is, hogy Csík, Gyergyó és Kászon székely katolikus falusi iskolái az ő idejében virágoznak fel.

Bethlen székely politikáját elemezve figyelmünk elsősorban a katonáskodó székelység védelmének, gyarapításának a kérdésére összpontosult, nem csupán azért, mert a székely társadalom sajátos szerkezete diktálta ezt, hanem azért is, mert a kérdés tüzetesebb vizsgálata mindmáig nem jutott el mégcsak egy különálló tanulmány erejéig sem, noha az elfogadott általános összképet érhetik itt is az árnyalásokon túlmutató meglepetések. Hogy Bethlen a számára is fogas székely kérdés megoldásában azt az utat választotta és azokat a módszereket alkalmazta, amelyeket egész élettapasztalataként fogalmazott meg 1620 nyarán kelt levelében és az 1622. évi beszercei országgyűlésen a rendekhez előterjesztett javaslataiban, abban nem kis szerep jutott a mellette tömegesen harcoló székely veres drabantoknak, de mindenekfölött a kopjás lőő székelyeknek. Nem volt ez a mindig legalább négy-ötezernyi, de néha annál is nagyobb számú székely had felszerelésében az európai zsoldos hadak színvonalán. Fegyverzetben alulmaradt, mint Bethlen egész erdélyi hada, de a fejedelem hadművészetében, sajátos hadművelésében, oly jellemző taktikájába és stratégiájában mindig kéznél volt. Kéznél, éspedig különösebb anyagi megfeszítések nélkül, mindig elvégezte a reá hárított feladatokat, még akkor is, ha nagy csatákban és ütközetekben kivívott győzelmeket nem vallhat érdemének. A könnyű és gyors székely lovasság viszont állandóan üldözte, zaklatta az ellenséges hadat, minduntalan a nyakán volt, fárasztotta, utánpótlását, ellátását bármely pillanatban bizonytalanná tehetette. Egy hónapokig, sőt évekig tartó hadjáratban, amikor maga Bethlen is került, hogy esetleg csatát nyerve háborút veszítsen, vagy csatát vállalva hadát áldozza fel, ez nem is volt csekély fegyvertény. Bár Bethlen Gábor folytatta székely politika azt is megérdemelte volna, hogy a hadjárataiban és harcaiban részt vett székelyekkel részletesebben foglalkozzunk, ebben az esetben is főleg az a kétely aggasztott, hogy vajmi kevéssel tehetnők egyedi színekkel árnyaltabbá, gazdagabbá azt az összképet, amelyet történelmünk eme igazán kiváló személyiségéről és koráról megalkottunk. Legyen mentségünkre az a szerény törekvés, hogy a csaták zaján túl a népi élet viszontagságait, a székely falu ellentmondásokról nem mentes konok küzdelmét, nemegyszer önmérsztő vergődését próbáltuk meg érzékeltetni, hogy átmentse magát a mába, abból a múltból, amely négyszáz év távlatában is hat, és élő, jelent és jövőt alkotó történelem.

JEGYZETEK

Rövidítések:

EOE. = Erdélyi Országgyűlés Emlékei;

SzOkI. = Székely Oklevéltár;

TTár. = Történelmi Tár;

ETA. = Erdélyi Történeti Adatok...

1. SzOkI. IV. 150–153; *Jakab Elek – Szádeczky Lajos*: Udvarhely vármegye története a legrégibb időktől 1849-ig. Budapest 1901. 295.
2. Bocskai István leveleit Petki Jánoshoz lásd: EOE.V. 400–401; ETA IV. 341–350. A hozzája küldött székely had láttán Bocskai jogos felháborodással figyelmeztette Petkit, hogy az felkészületlen a harcra: „Az mely hadat az székelységről mi hagyásunkból kegyelmed ide kibocsátott volt – írja a fejedelem az 1605. december 18-án keltezett levelében –, most az üdő és az alkalmatosság úgy mutatván, ím mindenestől azokat, mind lovagot haza bocsátottuk, kikről panaszunk méltán ilyen okokért lehet, hogy sem annyi számú, sem arra üdőre a mint mű kívántuk volt, nem érkeztenek, készületi pedig annyi számú népből, az minemű ezeknek volt ugyan, csak alá való dolog: ha szinte eleibe kellett volna menni az dolognak és szolgálatjuk kívántatott volna oly szükséges helyen, az egész székelységnek hírének, nevének gyalázatjára lőtt volna kiváltképpen az gyalogság, csak azon elvetett szolgák és béresek voltanak és az szolgálatra teljességgel alkalmatlanok, melyeknek elkészítésében és kiküldésében más gondviselést kívántunk volna” EOE.V.400.
3. EOE.V.455.
4. EOE.VI.113.
5. SzOkI. VI. 28.
6. EOE. VI. 361–362.
7. A Bethlen lustra feldolgozását lásd: *Imreh István és Pataki József*: A Székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején. In.: Székely felkelés 1595–1596. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1979. 146–190.
8. A Kolozsvár-Napocai Állami Levéltárban a Székely Nemzeti Láda állagban őrzött eredeti Bethlen lustra 75. oldalán a fejedelmi biztosok jeleztek az összeírás kezdetét Udvarhelyszéken, a 179. és 405. lapon Sepsí, Kézdi és Orbai széken február 17-én, míg Csík, Gyergyó és Kászonszéken február 18-án. A Csík, Gyergyó és Kászonszékre kiküldött biztosok Fonody János, Fejér Mátyás és Kászoni Gergely deák feljegyezték, hogy az összeírást február 23-án befejezték (486. lap).
9. Szádeczky Lajos a Székely Oklevéltár IV. kötetének 212. oldalán az említett datálatlan levelet Béldi Kelemen háromszéki kapitánynak tulajdonítja és megírásának idejét 1622. évre teszi. A datálás hibás, hiszen

a levél írója említi, hogy „most Lippára egynéhány száz gyalogot írtam a szabad székelyek közül”. Tudott dolog, hogy Lipppa alá a vár átadása kapcsán Bethlen 1616 nyarán rendelte a székely gyalogságot. Különben is maga Szádeczky Lajos is helyesbítette később az általa a Székely Oklevéltárban közölt levél keltezését és azt is jelzi, hogy a levél írója az „egyik székely főkapitány” volt. Lásd: *Szádeczky Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest 1927. 231.

10. SzOkl. IV. 212–213.
11. A levélíró székely tisztségviselő érzékelteti azt a roppant feszültséget is, amelynek körülményei között a Bethlen lustra összeállítása lefolyt.
12. SzOkl. IV. 212.
13. TTár. 1908. 234.
14. Uo.
15. EOE. VI. 422–423.
16. 1614. június 12-én Kézdivásárhelyen a háromszéki katonáskodó székelyek nevében többen levelet írtak Báthori Andrásnak, amelyben Bethlen ellen a trón elfoglalására szólították fel, minden támogatásukat megígérvén. A levél megfogalmazói hangsúlyozták, hogy „a szegény Báthori Gábort minden rendek síratják és óhajtják, még az leányasszony népek és gyermekek” is. Nem feledkeztek meg – mint írják – „Báthori Gábor mű velünk jól tött voltárul”; számukra „örök síralom az ő felsége keserves halála”. EOE. VI. 535–537.
17. EOE. VII. 280.
18. „Vadnak sok kiváltképpen való hatalmaskodások is közöttünk – hangzik az 1615. évi kolozsvári országgyűlés végzéseinek 29. articulusa –; némelyek másnap régi örökségét potentia mediante el foglalják; az spoliatus pedig erőtlén lévén az potentiarius ellen maga megoltalmazására és kiűzésére, hogy azért ne praescribáljon és a miatt sokak igazságokban meg ne fogyatkozzanak: végeztük, hogy Nagyságod parancsoljon az tisztviselőknek, a hol effélék találtatnak, az spoliatusnak instantiájára első törvény napján, megbizonyítván, hogy hatalmasúl foglalták el és esztendőnt nem töltött benne, mox et defacto cum poena maioris potentiae restituáltassék; ha mi igazságát praetendálja hozzá az potentiarius, keresse suis modis. Régi potentiákban pedig és spoliatiókban, kik Mihály vajda bejövetele után történtenek, az ezer hatszázkét esztendőben Medgyesen emanáltott és azután is conformáltatott articulus tartassék az székelység között”. EOE. VII. 285–286. A határozat utolsó modatában szereplő 1602. évi medgyesi országgyűlés idevágó határozatait lásd: EOE. V. 139–142.
19. Bethlen meghagyta a székely főkapitánynak, hogy „feje és minden jószága, tisztessége, szabadsága vesztese alatt minden ember, valaki hazánkat, abban való javait, feleségét, gyermekét szereti, el nem mulassa [a

hadra szállást], hanem fejenként ennekelőtte kiadott rendeletünk szerint, mind személyében, s mind maga jószágáról tartozó lovaival, gyalogjával, mindjárást, se órát, se napot nem várván, minden hadi apparátusával, fegyverével, élésével megindulván... Marosvásárhely felé, kiki maga személyében jütest-jöjön, generális kapitányunktól Balássy Ferenc uramtól hallgatván, hogy valahová kívántatik, minden okvetlen oda megindulhasson”. SzOkl. IV. 195.

20. Az országot ért támadás esetén nemcsak a hadviselésre kötelezett székelylek rendek szálltak hadba, hanem fejenként a székelyleföldi jobbágylek és zsellérek is készen kellett álljanak a támadás visszaverésére. Ennek a kötelezettségnek értelmében rendelte el Bethlen: „Sőt azon kívül is, az közönséges embereknek is megparancsoljuk, mind sellérnek, földön lakóinak és egyéb féle rendeknek, minden valaki fegyverfogható, viritim, capitatim készen legyen, ha szükség kívánja insurgáljon”. SzOkl. IV. 195.
21. SzOkl. IV. 195.
22. SzOkl. IV. 212.
23. Válaszában a székelyle főkapitány arra a kérdésre, hogy mi az oka a szabad székelylek jobbágyleosodásának, ily feleletet adott: „Oly lófejet is talállok, hogy nálamnál több jobbágyle vagy on székelyle, és nincs avagyle igen kevés vagy on lófő, az ki magának jobbágylet nem szerzett, és bírta Mihály vajda idejétől fogva, törvénnel is megoltalmazta. Az mostani szabad székelyleből lött nemes penig miért gyűlöli s mért vádolja felséged előtt az ő s nemes ember gyermekét!, azért, hogy annak jobbágylet és jószágát bírja, és annak zsírjával hízódik... Az ki azért azt adta felségednek eleibe, hogy a szabad székelyleket háborgatja az nemesség, nem jó kémje volt az jámbornak, mert még eddig hadba sem mentek, hogy aval ijegették volna őket”. SzOkl. IV. 213–214.
24. SzOkl. IV. 214–215.
25. Állami Levéltár Kolozsvár-Napocán. Udvarhelyszék. Székelyle Nemzeti Láda. 50. szám. Az 1627. évi összeírás. 12. oldal.
26. Uo. 13. oldal.
27. Uo. 14. oldal.
28. Uo. 16. oldal.
29. Uo. 17–18. oldal.
30. Uo. 59–60. oldal.
31. Uo. 94–95. oldal.
32. Az 1627. évi udvarhelyszéki összeíráson kívül a korabeli források sok egyedi esetről számolnak be, amikor egyik vagy másik szabad székelyle jobbágylenak kötötte magát, avagyle erőszakkal tették jobbágylegyé. Ezek közül hadd említsünk meg néhányat. 1614. január 15-én a homoródszentmártoni Bíró György, Semjén János és Thoroczky Patkó Ferenc „schola mester” és kissolymosi Iramos András „nemes emberek” előtt kötött egyezség értelmében Bíró János oltalmába vette Gyirgyai Simont, ki őt

„úgy zolgalja mint Soljmoson egy eöreökeös jobbagja, czyak hogj kemenyeb igawal az teöbinel ne banczja”. 1615. február 23-án Máté Balásné „Udvarhelyszékben Farczadban lakozandó Borbara azzon” magát és utódait Kőszegi Jakab jobbágyául köti (Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. Barabás Samu jegyzetei. Regesták a székelyekről I. 225). 1616. július 4-én Pál Mihály a sepsiszéki Egrespatakról és Tuson László orbaiszéki Kovásznáról írásban tesznek tanúságot arról, hogy Lécfalván a Gyárfás Pál házánál megjelentek előttük a Hidvégen Gyárfás Pál „feolden lako Oroz Ilie és Joan nevű kadarok” és kérték urukat, „hogj mostani szűk időnek mivoltát tekintse meg... és bocsássa ökököt Havasalföldében, hadd táplálhassák magokat és amint kötötték volt az előtt is magokat jobbágyul Gyárfás Pál uramnak, úgy újabban is kötéek és kötelezék magokat eö kegyelmének szabad jó akarattyok szerént.” A nevezett kádárok megfogadták, hogj visszatérnek Havasalföldről és örökös jobbágyok maradnak (Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. 74. sz. állag Cserey Emilia gyűjteménye. Fasc. XIV. 17 lap). 1619. július 1-én tanúkat hallgatnak ki az udvarhelyszéki Kiskedén a Rugonfalván lakó Szakáll János ügyében, akit Nagy Gergely erőszakkal jobbágyává akart tenni (Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. Barabás Samu jegyzetei. Regesták a székelyekről. I. 235. lap). Katonai Mihály, Modra György és Nemai György Belső-Szolnok megyei nemesek 1620. október 25-én írásban tanúsítják, hogj a háromszéki lemhenyi Nagy György két fiával együtt, Jánossal és Péterrel „adá mi előttünk örök jobbágyul magát”. Makray Péternek és maradékinak „ilyen formán, hogj Makray Péter ... ada... két ökröt, egy borjút, tehenet borjúval, egy disznót, három köböl búzát, egy szekér szénát, egy nagy szántást”, ahova házat csinálhat. A lemhenyi Nagy György „jobbágyságra hittel is kötelezte magát” arra is, hogj „ha az Makray uram földéről elszöknék, az vagy ellenség miatt el kellene mennie és vissza nem jőne, vagy nem akarna jőni vagy maga vagy fiai”, megfoghassák bárhol és mint örökös jobbágyot visszavigyék (Sepsiszentgyörgyi Állami levéltár. 74. sz. állag. Cserey Emilia gyűjteménye. Fasc. XIV. 20. lap). 1622. október 7-én Besztercén kelt levelében Bethlen István megparancsolja egrestói Nagy Demeternek, hogj a Széken lakó Daniel Mihályt, aki az üldözés elől kénytelen volt annak idején a marosszéki Hagymásbodonról elszökni, ne háborgassa. Nagy Demeter a hagymásbodoni szabad székely Daniel Mihályt erőszakkal akarta jobbágyává tenni és két ökrét elvette (Marosvásárhelyi Állami Levéltár. Marosvásárhely város levéltára. Politikai akták. 159. sz.). Két évre rá a hagymásbodoni veres drabantok képviselétében Nagy András a marosvásárhelyi Köteles István, Veres Márton és Szalay György előtt felszólítja egrestói Nagy Demetert, hogj Daniel Mihályt szabadítsa fel a jobbágyi állapotból. Miután a hagymásbodoni veres drabantok kifizetik a 32 forint adósságot, Daniel Mihály felszabadul és a szabad székely

veres drabantok közé visszaáll (Marosvásárhelyi Állami Levéltár. Marosvásárhely város levéltára. Politikai akták. 167. sz.). A fejedelem 1625. április 20-án Fogarason kelt leveléből megtudjuk, hogy a maroszéki Szovátán lakó Sebe Mihály s „az atyja is veres drabantok lévén, hadakban szolgáltanak az országnak”, de Gáspár János főhópmester és Marosszék kapitánya Sebe Mihály mostoha apját „erőszak alatt jobbággyá tévén, őtet is az praetextus alatt háborgatván jobbággyává akarván tenni, noha sem az édesapja, sem pedig ő maga nem kötötte magát néki jobbággyul, és az commissariusok előtt is megbizonyosodván, hogy veres drabant, igazságát megismervén, levelet adának neki és az veres drabantok közé írák, de mégis nem szűnván meg mostan is jobbággyásra háborgatni” (Marosvásárhelyi Állami Levéltár. Marosvásárhely város levéltára. Politikai akták. 168/b).

A széki peresügyi jegyzőkönyvekben is gyakran találkozunk szabad székelyek jobbággyosodásával vagy erőszakos jobbággyosításával. Ezek közül is idézünk néhányat. Egy 1622-ben Székelyudvarhelyen folytatott perben a felperes előadja, hogy „mikor az elmúlt 1620 eztendeoben hadban indultunk volna az moldovaj Gaspar vajdanak indulasi mia, ennekem kezde zolni az Inctus, kerni engemet oltalmaznam megh az hadtul, mert igen egiedül vagion, mas az, hogy lattia, hogy mind az feő vram is giüllölnnek, inkább nekem fizetne, ha fell vennem otalmat. Minthogy pedig Vrunktol eo felsegetöl arra zabadsagunk vagion, vele megh alkuvan, az alkalom minden hóra három-három forint leön”. A felperes követelte, hogy az alperes fizesse meg neki az oltalom fejébe a hét hónapra szóló összeget, hiszen még az 1620. évi hadrakelésből is kimentette, noha a vicekapitány a vásárhelyi mustrán miatta pirongatta (Állami Levéltár Kolozsvár-Napocán. Udvarhelyszék. Protokollumok az 1622. évre. 116. lap). Ugyancsak 1622-ben idézte perbe az udvarhelyszéki szentpáli Kornis Ferenc széki királybíró vargyasi Máté Istvánt és Györgyöt, kikről azt állítja, hogy „iobbagiomma tartuan eőkeöt, azt kevanom tarczak a iobbagisaghoz magokat. Iobbagisagok illien: az en atiamnak, szentpali Vduarheli szeki nemzetes vitezleő Kornis Farkas vramnak, atiamnak volt iobbagia az attiók, vargiasi vdwarheliszeki Mate Peter. Az Inctusok annak leuen succesori, iobbagimnak tartom s szolgaltatiokat keuanom iuxta articulos regni”. Ugyancsak Kornis Ferenc királybíró idézte törvény elé az almási Kovács András és Imre lófőket, valamint Kovács Antal gyalogost, azt állítván, hogy ezeknek apja „nehai Kowacz Leörincz az atiamnak..., Kornis Farkas vramnak volt iobbagia, kienk succesioian mar ennekem eos iobbagim az Inctusok, szolgaltatiokat, iobbagisagokat keuanom”. Az alperesek azon oknál fogva, hogy apjuk „donatioval volt az... Actor attianok iobagia, de abból is a zabadsagh kivette, sem az eleöt sem annak utánna, sem az atiank, sem mj jobággy az Actor attianak, sem maganak az Actornak nem voltunk”. Jog-

talannak tartják Kornis Ferenc követelését, annál is inkább, mivel Kovács András és Imre „meg is nemesítettük magunkat”. Különben is – állítják az utóbbiak – a nemesítési levél kihirdetésén senki ellent nem mondott. „Per hoc zabadulast varunk”. Az ítélet szerint is Kovács Lőrinc fiai „az zabadsag által megh zabadulnak az iobbagisagbol” (Állami Levéltár Kolozsvár-Napocán. Udvarhelyszék. Protokollumok az 1622. évre 124. lap). 1624-ben Birtalan András veres drabant az udvarhelyszéki Bikafalváról perbe hívta miklósfalvi Bögözi Andrást, mert örökségét erőszakkal elfoglalta. Birtalan András örökségét kéri vissza „propositiom szerint, mint hogy az commissariusok immar engemet is az Vrunck eö felsege szazlaia ala assignaltak, arrol kel ennekem is szolgalmom az attiamtol marat hazrul, eöreöksegről, mert ennekem az kiuül nincz sohult semmi eöreöksegem” (Állami Levéltár Kolozsvár-Napocán. Udvarhelyszék. Protokollumok az 1624. évre 41. lap). Ugyancsak 1624-ben a Pókán, Torda vármegyében lakó Pókai Miklósné, Benedekfi Kata „nemes zemelj” perbe hívta a Kadicsfalván Udvarhelyszéken lakó Kovács György veres drabantot és követelte a széktől, hogy adja kezére, mert – mint mondta – „minekünk jobágj es tiztartossagbelj zolgank leuen, ennek eleötte zolgalt, most immar nem akar zolgálni”. A per folyamán az alperes Kovács György azt válaszolta, hogy ő nem szegődte el magát örökös szolgálatra, s a közös megegyezés alapján „migh akarom zolgálni cziak adigh zolgaliom” (Állami Levéltár Kolozsvár-Napocán. Udvarhelyszék. Protokollumok az 1624. évre 48. lap).

33. EOE. VII. 388.
34. TTár. 1908. 234–235.
35. TTár. 1908. 232.
36. TTár. 1908. 230.
37. Uo.
38. TTár. 1908. 235.
39. EOE. VIII. 104–105.
40. EOE. VIII. 105.
41. EOE. VIII. 106.
42. EOE. VIII. 114.
43. Állami Levéltár Kolozsvár-Napocán. Udvarhelyszék. Protokollumok az 1624. évre 12. lap.
44. Uo. 41. lap.
45. Uo. 31. lap.
46. Uo. 53–54. lap.
47. Marosvásárhelyi Állami Levéltár. Marosvásárhely város levéltára. Politikai akták 168/B.
48. Csíkszeredai Állami Levéltár. 27. állag Csíkszék. I. sz. Mappa 4. sz.
49. SzOkl. IV. 230.
50. SzOkl. IV. 223.

51. Az 1627. évi összeírás: Állami Levéltár, Kolozsvár-Napocán. Székely Nemzeti Láda. 51. szám. – A megfelelő rendhez sorolt özvegyeket is felvettük az összegező adatokba, ugyanis abból indultunk ki, hogy örökségük vagy a lófő vagy a puskás gyalogok nyílföldjei közé tartozik. A lófők, régi gyalogosok és rekuperált gyalogosok ill. lófők összeírásának száma, és az összes szabad székelyek létszáma közötti különbség abból adódik, hogy egyes esetekben az összeírás, a sajátos helyzetet – Zetelaka, Kápolnásfalu, Szentegyházasfalu – szem előtt tartva, nem sorolta fel külön a lófőket és külön a gyalogos puskásokat, csupán a családfők neveit adta meg. Érdekes vonása az 1627. évi összeírásnak az is, hogy minden jobbággal rendelkező nemes és lófő neve után feljegyezte falvanként jobbágyaik nevét is. Ezeknek az adatoknak a feldolgozását, bár érdekesek és jellemzőek a székely társadalom szerkezetét illetően, helyszűke miatt és a témakört tekintve, jelen dolgozatunkban mellőztük. A szabad székelyekre vonatkozó adatok részletesebb feldolgozása is abból fakadt, hogy az összeírás ezekre a rétegekre összpontosult.
52. A többi között 1621. június 2-án kelt levelében Bethlen Gábor értesítette uzoni Béldi Kelemen széki kapitányt és oltszemi Mikó György királybíró, hogy a Lécfalván Kézdiszékben lakó „Biczak Petert, ki libertinus leuen az előtt, az meggiessi giüles uthan es ott valo articulusoknak continentiaia ellen aliquo sub praetesti iobbagisagra, zolgalatra Rethy Istvan deaknak atta magat, es Kaiantoi Janost, ki mashunнан transmigrualuan Leczfaluara ugian oda hazasodott, kik ez ideig hadban sem zolgaltanak” örökségükkel egyetemben Gyárfás Pálnak adományozta jobbágyul. Sepsiszentgyörgyi Állami levéltár. 74. sz. állag. Cserey Emilia gyűjteménye. Fasc. XIV. 21. lap.
53. SzOkI. IV. 204.

Rácz István:

A DEBRECENI KOLLÉGIUM VONZÁSKÖRZETE

A téma kifejtése előtt két előzetes megjegyzés kívánczik. 1. A protestáns kollégium Magyarországon évszázadokon keresztül az egyik jelentős iskolatípus volt. Ebben az alsó-, közép- és főiskola egymás mellett kapott helyet. Ahogyan Ercsei Dániel – a kollégium jeles professzora megfogalmazta, itt „a tudományok az olvasáson kezdvén, egész fel a teológiáig tanítódnak.” Ez a korszaka 1588–1850 közötti időszakra számítható. Magam erről a kollégiumi típusú intézményről kívánok szólni. 2. Tematikailag és szemléletileg nem az oktatási, hanem a társadalomtörténeti elemeket helyezem előtérbe.

Bármely iskola vonzáskörzetének a nagyságára mindenekelőtt a tanulók létszámából következtethetünk. A kollégium tanulóinak számát alapvetően az iskolatípus jellege határozta meg. Itt – a három tagozat lépcsőfokait végigjárva – a diák összesen 14 esztendő telt el. Ahogyan annak idején mondták, ennyi volt az „iskolai futás” időtartama. Ebből következően a kollégiumban minden esztendőben 14 különböző létszámú évfolyam tanult egymás mellett.

A növendékek számának alakulását nagyban befolyásolta a város népességének a gyarapodása is. Debrecen becsült lélekszáma a XVI–XVII. században 11–12 ezer volt, 1720-ban 18 ezerre emelkedett s 1850-re 50 ezer lélek élt a sáncai között. A városnak viszont a XVII–XVIII. század fordulójáig a kollégium volt az egyetlen iskolája. De az is csak a fiúgyermekeket fogadta be, a kialakult gyakorlatnak megfelelően, s ez a jellegzetessége később is megmaradt. A város iskolai gondjain sokat segítettek a lányok számára 1708-ban szervezett ún. nacionális vagy nemzeti iskolák, amelyekben elemi oktatás folyt. Majd 1721-től a piarista gimnázium jelentett iskolai többletet. Ám minden jel arra mutat, hogy az új iskolák befogadóképessége nem növekedett olyan mértékben, mint ahogyan a lélekszám emelkedett, így a kollégium iskolai szerepe a városban továbbra is meghatározó maradt.

Az egykorúak a XVIII. század végétől sokat hangoztatták a kollégiumról, amit az 1792. évi iskolai törvény is megfogalmazott: „licet iam pridem totius ecclesiae Hungariae commune seminarium factum sit”, vagyis az egész magyar protestáns egyház veteményeskertjévé vált. Nyitott intézmény, amelyikben soha még a gondolata sem vetődött fel annak, hogy csak debreceni vagy saját egyházkerületből való tanulót fogad be, hanem kezdettől az ország egész területéről vonzott hallgatókat. Ez a kötelezettsége nemcsak természetes, hanem

szükségszerű is volt, mert főiskolai rangú intézménye a négy magyarországi szuperintendencia közül a Duna mellékinek egyáltalán nem volt, kettőnek – a dunántúlinak Pápán, a Tiszán inneninek Patakon – a működése pedig többször megszakadt. A történelmi kényszerek különösen a pápait kárhoztatták hosszabb időszakokra hallgatásra. A debreceni kollégium bezárkózása azt jelentette volna, hogy bizonyos korszakokban a Duna melléki, a dunántúli és a Tiszán inneni püspökség 837 ekléziája felsőoktatási intézmény nélkül marad. A kollégiumnak az iskolai létszám alakulásánál tehát ezzel az egyetemesebb szemponttal is feltétlenül számot kellett vetnie, ezért a kutatói látóhatárból mi sem hagyhatjuk ki.

Az iskola tanulói létszámának a megállapítása nem kevés forrás- és módszertani nehézségekbe ütközik. Ezekről ezúttal részletesen nem beszélek. Mindenesetre kiemelést érdemel az a páratlan lehetőség, hogy – lényegtelen foghíjassággal – 1588-tól folyamatosan ránk maradt a főiskolai tanulók subscriptio jegyzéke, s ebből szinte teljes pontossággal meg tudjuk állapítani, hogy 1850-ig a debreceni kollégium főiskolai tagozatára 19 268 hallgató iratkozott be. Nehezebb helyzetbe kerülünk, amikor a kisdíákok létszámát akarjuk meghatározni. Itt már mulhatatlanul szükséges a becslés módszerére is támaszkodni. Ezek száma 1588–1850 között – kerekítve – 60 ezerre tehető. Így a Kollégium a klasszikus korszakában három tagozaton mintegy 80 ezer kis- és nagy diákot nevelt a falai között. Hatalmas létszám ez, s jelzi, hogy a magyar értelmiség képzésének fontos fellegvára volt. De bizonyítja a meliusi óhaj beteljesülését is, mert világosító lámpásának fényére sokezerrel sereglettek ide a diákok.

A tanulóifjúság az ország sok részéből jött össze. Mintavétel jelleggel megvizsgáltuk az 1792–1801 közötti időszakból 1038 főiskolás diák vonatkozó adatait, s ez számszerűen is igazolta az idézett 1792. évi iskolai törvény megfogalmazását, miszerint a kollégium ebben az időben valóban az egész magyar protestáns egyház veteményes kertje, hiszen főiskolai hallgatói 39 megyéből verbuválódtak. Ugyanezt a vizsgálatot 1506 tanulóra vonatkozólag az 1841/42–1851/52 közötti évtizedben is elvégeztük, s ez megerősítette a fenti számítás eredményeit. Jelezni szeretném, hogy Barcza József – más adatok alapján – az új kollégium történetben is hasonló eredményre jutott. A mintavétel anyagának táblázatba való szerkesztése alkalmat nyújtott arra, hogy abból leolvashassuk az iskola vonzáskörzetének erővonalait és meghatározhassuk a leglényegesebb gócpontjait. Legtöbb tanulót közvetlen környezetéből, Bihar megyéből vonzott, az akkori tanulóifjúságnak csaknem egyharmada onnan érkezett. Ezt nagyságrendben a Hajdúkerület, Szatmár megye, Jászkun-kerület és Szabolcs megye követte. Feltűnően sokan iratkoztak be a kollégiumba néhány dunántúli megyéből: ebben Komárom és Fejér járt az élen, de szép számban képviselt Veszprém, Somogy és Tolna megye is. Szórványosan még az egészen távoli, határmenti megyékből is érkeztek. Közülük nyugaton Pozsony és Zala, északon Máramaros, délen pedig Temes megyét említhetjük. Térképre vetítve a vonzáskörzetet, kitűnik, hogy a tiszántúli központi góca mellett egy második kisebb központja

is kialakult a Dunántúl térségében, amelyet a Duna-Tisza közén egy szélesebb folyosó kötött össze. Okainak a részletesebb elemzése külön tanulmányt igényelne. Ezúttal csak arra az összefüggésre utalunk, hogy a protestánsok által lakott térségre terjedt ki. Magyarország vallási térképe ezt a megállapítást egyértelműen igazolja.

Nagy tanulsága a fenti vizsgálatnak az is, hogy amíg az ország nyugati részén a protestánsok által lakott területeken 3–400 km-re is kiterjedt a debreceni kollégium vonzáskörzete, kelet felé lényegében a Bihar hegység lehatárolta. Végvidéknek tekinthető határpontjait Váradolasziban és Telegden jelölhetjük ki, vagyis a Partium területén már nem terjedt túl. Ez pedig Debrecentől 60–80 km-nél nem esett távolabb. Az 1841–1851 közötti subscriptio jegyzék ugyan regisztrált 4 Háromszékből származó ifjút is, de ezt csak szabályt erősítő kivételnek tekinthetjük. Ez azért feltűnő jelenség, mert Erdély – közsímmert – a protestantizmus erőssége volt. Aligha tévedünk, ha arra gondolunk, hogy Erdély a protestáns értelmiség képzésében önálló volt. Kollégiumai a szűkebb pátériából toborozták diákjait, akik tanulmányaik befejezésével a szülőföldre áramlottak vissza. Természetesen nem szó szerint kell ezt a megfogalmazást értenünk, hiszen nem feltételezhető, hogy a végzett diákok mindig pontosan hazatértek, de annyi bizonyosnak látszik, hogy Erdély értelmiség tekintetében ekkortájt nem szorult külső utánpótlásra.

A fenti vizsgálati anyagnak külön mondanivalója van Debrecenre vonatkozóan is. A XVIII–XIX. századforduló 1506 főiskolai hallgatójából mindössze 209 volt helybeli, vagyis az összes diák 13%-a. Társadatok tanulságait is figyelembe véve levonhatjuk azt nagyon fontos következtetést, hogy a reformkorban – de bizonyára némi eltéréssel már sokkal korábban is – a debreceni kollégiumban a főiskolások 85–88%-a vidékről való és a bő egytizedét meghaladó hányad volt csak debreceni. Tehát nem tekinthető üres szölamnak, ha azt mondjuk, hogy egyszerre volt Debrecen és az ország iskolája.

Természetesen az összegező nagy számok nem szabad, hogy téves következtetésekre csábítsanak bennünket. Valójában a vidékiek szemében nem tartozott a mindennapi jelenségek közé, hogyha valaki a debreceni kollégiumba beiratkozhatott. Ezt a megállapítást egyetlen példával is meggyőzően bizonyíthatjuk. 1792–1801 között is – mint általában mindig – a kollégiumba legtöbb diák Bihar megyéből érkezett. Számszerűen 173 diákról volt szó, ám ezek 77 helységből – faluból és mezővárosból – jöttek. Vagyis statisztikai adatként kezelhető, hogy helységenként évtizedenként 2,2 diák jutott, még más formában érzékeltetve a dolgot: falunként minden negyedik-ötödik évben ért egy-egy diákot az a megtiszteltetés, hogy Debrecenben tógát ölthetett magára. Ez azt is jelzi, hogy a kollégiumba való beköltözés még a legerőteljesebb vonzáskörzetből is csak szivárgás jellegű volt és nem szabad áramlásra gondolnunk.

Az egykorúak az iskola belső demokratizmusa miatt nem sok ügyet vetettek arra, hogy a diákok társadalomjogilag hova tartoztak. A társadalomtörténeti szemléletű iskolatörténet azonban aligha kerülheti meg ezt a kérdést, annál

kevésbé, mert a debreceniek kollégium típusú iskolája a rendi korszakban működött. A világi társadalom szempontjából pedig aligha lehetett közömbös, hogy a felsőfokú műveltség megszerzésére a nemeseknek vagy a nemteleneknek volt-e nagyobb esélyük.

A diákok társadalomjogi megítéléséhez az 1829–1848 közötti időszak 3371 tanulójának az adatait összegeztük. Ebben a 19 esztendőben ebből 2840 a nemtelen és 531 fő nemes származású volt. Százalékosan kifejezve ez 84,2, illetve 15,8%-nak felelt meg. Meglepően magas tehát a jobbágytanulók aránya. Az már kevésbé feltűnő, hogy a nemesi ifjak nagyobb arányban tanultak az itteni főiskolán, mint amilyen a társadalom egészében elfoglalt helyük szerint szám szerintűen megillette volna őket. Ismeretes ugyanis, hogy a II. József korabeli mérések országosan 5 százaléknyi nemest mutattak ki, s ezt az arányt feltételezte Fényes Elek 1846-ban is. Ilyenformán még mindig háromszorta magasabb volt a nemesi ifjak felsőfokú iskolázottsága, mint a jobbágyoké.

Ez idáig a kutatás kevésbé ügyelt arra a szempontra, hogy milyen volt a szolgadiákok társadalmi összetétele, pedig sokatmondónak bizonyulhat. Magam ilyen tekintetben az 1792. évi adatokat elemeztem. A szolgadiák fogalmáról ezúttal csak annyit jegyzek meg, hogy olyan kisdíákok ezek, akik a főiskolás diákok személyes szolgálatára álltak, s a tógátusok ennek fejében eltartásukról – többé-kevésbé – gondoskodtak. Ebből a számvetésből az derült ki, hogy az akkori 315 szolgadiák közül 143, azaz 45% nemes ifjú volt.

Sokszor és sokan megfogalmazták már azt a gondolatot, hogy a debreceni kollégium a szegények iskolája volt. A vélemények leginkább arra alapozódtak, hogy ide a nemtelenek is szép számmal bekerültek. Az illusztrációs jellegű fenti példánk is megerősítette ezt a felfogást. A szolgadiákok sorsa viszont arra figyelmeztet, hogy a megítélés szempontjait bővítenünk szükséges. Ma már, amikor a nemesség történetéről egyre több ismereteket sikerült szereznünk, ez a fajta megközelítés nem egészen megnyugtató. Magam úgy látom, hogy ebben az esetben a társadalomjogi ismérveket nem tekinthetjük kizárólagosaknak, bár a fontosságát nem lehet vitatni. Az eddigi megállapításokat feltétlenül ki kell egészítenünk azzal a módosítással, hogy valóban a szegények iskolája volt, mégpedig azért, mert a szegény gyerekeket, – nemeseket és nemteleneket – társadalmi állapotra való tekintet nélkül felkarolta. Ha a szegénység fogalmát az anyagi tehetőség kategóriájába soroljuk be, akkor elmondható, hogy ilyenek nemcsak a jobbágyok között éltek, hanem a nemesek soraiban is.

Így nézve a dolgokat elmondhatjuk, hogy a debreceni kollégium vonzáskörzete nemcsak földrajzi méreteken tárgult ki, hanem társadalmi tekintetben is.

Kormos László:

A DEBRECENI KOLLÉGIUM KÜLFÖLDI KAPCSOLATAI

Debrecennek a 19. század második felére – a millennium előtt – elért eredményes fejlődését a lexikoníró történész így örökítette meg: „az előbb még egy nagy faluhoz hasonlító város most egyike hazánk legelőkelőbb városainak, mely ... a nagy város mozgalmas képét tünteti fel.” Ehhez a látványos átalakuláshoz két tényező adta a lendületet: a királyi várossá nyilvánítás és az a szellemi légkör, amelyet a Debreceni Református Kollégium (továbbiakban: Kollégium) sugárzott önbizalmat erősítő tartásával és puritán fegyelmeivel. Buda visszafoglalása és Magyarország törököktől való megszabadítása után ez a szellemi erő emelte porból a magasba a tűzből kimenekült „főnix”-et. Ahhoz, hogy e város kereskedelmével az Alföld egyik „emporiuma” lehessen, ahova nemcsak a „bécsárusok” jutnak el, hanem érdemes eljönnie angol, németalföldi, svájci, németországi kereskedőknek is áruik behozatalára, vagy az olcsóbban vásárolható gabona, liszt, állatok felvásárlására is, szükség volt a leszűkülte külföldi kapcsolatok felélesztésére, megteremtésére. Ebben oroszlánrészt vállaltak a Kollégium akadémikus diákjai és professzorai, valamint a Kollégiumból kikerült lelkészek.

A külföldi kapcsolatok sokrétű, szisztemetikus feltárása egy rövid írásban lehetetlen. Ezért csupán azokra a szellemi hatásvonalakra összpontosítom gondolataimat, melyek Debrecen és a Kollégium külföldi akadémiai kapcsolatainak meghatározói.

A privilégiummal, a jus oppidorummal járó politikai, gazdasági, társadalmi és szellemi élet 17. század végi hozzávetőlegesen gyors rendeződését még a reformáció szellemi eredményei formálták, és a 18. századra megalkották a felvilágosodás szellemi hátterét. Nem véletlen, hogy II. József édesanyja halálát követő napokban a Türelmi Rendelet előmunkálatát, hónapokkal törvényes kihirdetése előtt, 1780 december elején, megküldte Debrecen városának. Ezt Sinai oklevélgyűjteménye őrizte meg számunkra.¹ A király szerint Debrecen nyitott volt a felvilágosodás külföldi hatásainak mérlegelésére, az itthon nyert értékek külföldön való hasznosítására, valamint hazai elterjesztésére. Debrecen felvilágosodás kori magatartása alapján egyszer konzervativizmussal, ortodoxiájával a „maradi” városok közé sorolják, máskor szabadságáért minden áldozatra kész városnak titulálják. E jelzők valóban érvényesek, mert e két véglet között vált a felvilágosodás idején Európa hírvivője. Az utóbbi években,

külföldi utaim során az Európa-hírűséget igyekeztem megérteni. Indítást adott Ottmar Feylnek a jénai egyetem évkönyvében megjelent tanulmánya,² mely bemutatja a magyarországi diákok művelődéstörténeti szerepét egy külföldi akadémia életében. A jénai egyetem hallgatói között ui. az 1790–1796. évi szemesztereken, azaz hat év alatt, összesen 206 magyarországi protestáns tanult. Debreceni kollégista 43 (21%) volt. Tehát a felvilágosodás során Európát járó kollégiumi diákok külföldi szereplése egyáltalán nem jelentéktelen. Nem hagyható figyelmen kívül a nyugat-európai szellemi vezetőkkel folytatott levelezés sem. Göttingenben, Heidelbergben betekintheztem az egyetemi levéltárak gyűjteményeibe, amelyekben számos magyar, illetve debreceni levél vár még feltárára. Illusztrációként említem Beck Jakob bázeli professzor levélgyűjteményét. A mintegy négyszáz oldalas kötetnek 463 levele közül – az 1735–1785-ig terjedő fél évszázad alatt – 168 (36%) érkezett Magyarországról Bázélbe, vagy Bázélből Magyarországra, melynek többsége a Kollégimból svájci egyetemen járt személyek levélváltásait tartalmazza³. A levelek hivatkozási adatai között Debrecen 14-szer, London ugyancsak 14-szer, Berlin 13-szor, Párizs 12-szer szerepel. A svájci városokon kívül Európából csak Strassburg előzi meg Debrecen. A felvilágosodás ez időszakában az európai művelődés szellemi kölcsönhatásainak jelentős hordozói közt volt Debrecen és a Kollégium.

A nyugat-európai szellemi áramlatok több irányból érkeztek Magyarországra, hatásuk a különböző régiókban s városokban más és más változatban jelentkezett. Debrecen város befogadó készsége, az átvett s átszűrt befolyások intenzitása a Kollégium diákjainak, tanárainak külföldi egyetemi kapcsolatainak keresztül – hazai s külföldi források összevetésével és mérlegelésével – nyomon követhető.⁴ A magyar egyháztörténetírás azonban napjainkig sem tisztázta mélyrehatóan, hogy az akkori fő szellemi hatások közül miért éppen a helvét irányú reformáció hódított eredményesebben.⁵ Hiszen, mint ismeretes s magam is rámutattam, a reformáció különböző irányzatai közül a Tiszántúl, illetve Debrecen reformációjában megragadható a francia humanista jelleget mutató helvét irányzat térhódítása.⁶

A Kollégium diákjai és tanárai külföldi egyetemjárását, felkészülését nemcsak a reformáció irányzataival kapcsolatos adaptációs tényezők befolyásolták, hanem – akadályozólag is – a magyarországi protestánsok egyházjogi helyzete. Az úgynevezett gyászévtizedtől a Türelmi Rendeletig – tehát valójában gyászévszázadnak nevezhető koron át – királyi és felsőhatósági, helytartótanácsi rendelkezések engedélyétől, vagy tiltásától függően alakult a külföldi tanulás. A történeti helyzet engedte lehetőségeket maguk a peregrinusok teremtték meg. Az ellentmondásos helyzet áttekintése s benne a debreceni diákok külföldi egyetemjáró útjainak felmérése pontos számadatokban addig nem mutatható ki, amíg minden külföldi egyetemnek az anyakönyveit – természetesen az eddig feltárt eredmények összevetésével – át nem vizsgáljuk. Ugyanis hazai engedéllyel rendelkező diákok külföldön már szabadon választották meg tanulásuk helyét s nem kötötte őket itthoni hatóságaik által összeállított engedélyezett és

tiltott egyetemek listája. Főként híres professzorok hallgatására törekedtek és sem a hazai intésekkel, sem a visszarendelésekkel nem törődtek.⁷

A Kollégiumból külföldön tanulók létszáma a reformáció félévszázadáról hiányos. A Demjén János és Bakóczi János készítette diáknévsorokból, ún. seriesekből csupán 248 diákról tudunk. A 17. században a Kollégium anyaintézetében – nem számítva a partikulák tanulóit – 3478-an tanulnak. A 18. században a tanulólétszám 7483-ra növekedett⁸. Számításaim szerint e tanulók közül a 16. században 23-an (9,27%), a 17. században évi átlagban 35-en, a 18. században pedig évi átlagban 79-en jártak külföldi egyetemen. Hazai számadatainkból megállapítható az egyes külföldi egyetemek vonzásköre és összeállítható a leglátogatottabb egyetemek jegyzéke. Különösen a 17–18. századból elégséges adattal rendelkezünk statisztikai kimutatásukra.

A 17. században a debreceni diákok többsége Németalföldön tanult. A holland egyetemek között első helyen Franecker áll (1600–1650 közt 33, 1651–1700-ig 69, összesen: 102 a Kollégiumból való diák). A második helyet foglalja el Leiden (1600–1650-ig 11-en, 1651–1700-ig 56-an, összesen: 67 diák), Leident a harmadik helyen Utrecht követi (1600–1650-ig ugyan 17 diákkal, de 1651–1700 között 31-en vannak egyetemén a Kollégiumból, tehát a 17. században összesen 48-an).⁹

A Kollégiumból peregrináltak többsége a 18. században már Svájc felé veszi útját. A leglátogatottabb egyetem Basel lesz, Franeckeren is túltesz vonzásával. Franecker és Basel közt ingáznak a diákok és az első helyet Basel nyeri el. 1700–1800 között Franeckerben 84-en, ugyanakkor Baselben 104-en tanultak. Különösen a század második felében vált kiemelkedővé a baseli egyetem vonzása a Kollégium diákjai számára.¹⁰

A németországi egyetemek növekvő hírneve nyomán a 18. században és a 19. század fordulóján a holland és svájci egyetemekhez felsorakozott a jénai, heidelbergi, göttingeni, valamint a hallei egyetem. (A 19. században lassan a bécsi egyetemre is hajlandók kimenni a debreceni diákok, mert az engedély megszerzése máshova körülményesebb.) Ezekről az egyetemekről sok adat áll rendelkezésre, éppen ezért periódizálásuk és rangsorolásuk összetettebb. Ezért most csupán részadatokkal mutatom fel hatásukat. Németországban a 17–18. században – tehát két évszázad alatt – a Kollégiumból, helyi forrásaink szerint, 152-en, ebből 1750–1880 között 33 diákunk tanul. A jénai egyetem nyilvántartása szerint viszont az 1790–1796 közötti hat esztendőben a magyarországi protestáns hallgatók száma: 206, Kollégiumunkból 43, a magyarországiak 21%-a, tehát több, mint az itthon nyilvántartottak száma. Az összevetésből kiderül a hazai és külföldi adatok ellentmondása, de e két összevethető diákjegyzék szerint megállapítható, hogy az 1725–1802 években a Kollégiumból 94-en tanultak Jénában. Ezzel egyenrangú látogatásnak örvendett a megalakulása utáni évszázadban (1737–1831-ig) Göttingen. A 499 magyarországi hallgató közül 119 debreceni kollégista volt (23,85%).¹¹

A Kollégiumban tanító tanárok felkészülésének külföldi helyeit vizsgálva kiterjedtebb, szélesebb ugyan a kép, de az egyes gócpontok egyezősége kimutatható. A Balogh Ferenc közölte tanári névsorból ismert 23 tanár közül 6 németalföldi (26,09%), 4 svájci (17,39%), 7 németországi (30,43%), főleg göttingeni és 1810 után 6 bécsi (26,09%) akadémikus volt. Néhányan Angliában is jártak.¹²

A külföldi utak betekintést nyújtanak az akadémikusok felvilágosodás kori érdeklődésébe.

A felvilágosodás kezdetén a Kollégium kapcsolata németalföldi hatásokat mutat, ahol késői zwingliánusi, Ramus, Amesianus, Vendicianus dialektikai, tanító és vitázó teológiája befolyása alatt fejlődik a puritanizmus. Tért hódít a bölcsészettan, a matematika, a logika és a történelem tanítása, átszöve cartesianusi és coccejanusi¹³ elvekkel. A Kollégium tanárai közül Martonfalvi György még a Ramus felfogása szerinti dialektikát adta elő. Szilágyi Tönkö Márton Descartes elveit hirdette, mely miatt sok támadás érte.¹⁴ Lisznyai Kovács Pál az üldözések idején, 1671 után Hollandiában nyert menedéket. Bibliai kronológiát, kritikai teológiát, matematikát és történelmet tanított. Kiemelkedő műve a „Magyarok krónikája” (1792).¹⁵ A 18. század elején szintén Hollandiában tanult Piskárkosi Szilágyi Márton, 1716–1749 között bölcséletet és történelmet oktatott.¹⁶ Németalföldi, angliai felkészülés után 1760-ban lett kollégiumi professzor Sinai Miklós. Kimagasló tanáraink egyike volt, aki hatalmas egyháztörténeti forrásanyagot gyűjtött össze, s ezzel a hazai magyar történetírást kútfőit is gazdagította.¹⁷ Ugyancsak Hollandiában tanult Debreceni Ember Pál, aki megírta a magyarországi és erdélyi református egyház történetét.

A németalföldi és magyarországi kapcsolatok alakulásában a két nép függetlenségi harcainak hasonlósága és a tudományok művelése terén egymásra szorultsága is jellemző. Csupán két mozzanatot emelek ki az ismertebb szellemi hatások közül. A történetkutatás és történetírás fontosságának felismerése az egyik, mely különösen Van den Honert leideni, Daniel Gerdes groningeri és Friedrich Adolf Lampe utrechti professzorok befolyására erősödött meg. A Kollégiummal való élénk kapcsolatuk jelentősen fellendítette a történeti adatok tudományos gyűjtését és azok feldolgozását. A múlt ébresztése – már a felvilágosodás hajnalán – e külföldi kapcsolat révén vált a Kollégium történelemtanárainak legfontosabb teendőjévé. A holland-magyar történetírói érintkezést igazolja Debreceni Ember Pál, franeckeri volt akadémikusnak F.A. Lampe által – Ember Pál halála után, családja kérésére, az ellenreformáció cenzúrájának kivédése érdekében – 1728-ban publikált műve, melyet Kocsi Csergő János teológiai professzor, a Tiszántúli Református Egyházkerület (továbbiakban Tisztántúl) püspöke nézett át és 1708. május 3-án ajánló sorokkal látott el.¹⁸ A felvilágosodás hozta el a magyar történelem felé forduló nyitottságot. A kollégiumi tanárok történelemszeretetének vonzásába kerültek a református lelkészek, tanítók, a tudományok művelői. Köztük találjuk Veszprémi István debre-

ceni orvost, aki Magyarország és Erdély orvosainak életrajzi adatait állította össze. A személyét dicsőítő vers érvényes volt a Kollégium tanáira is:

„...úgy éled föl a Hon feledésbe merült

sok alakja menten...

hát szabad e feledés homályába kerülnie annak, annyi halottat az életre ki visszahozott;

Tűrheti ezt a magyar?

Szórjátok hát tele kézzel – várja Magyar Phöbus –

most a babérkoszorút...”¹⁹

A másik fejlemény a történelem felelevenítése mellett főként angol-holland kapcsolatra utal. Ez a Biblia kortörténeti, régiségtani, nyelvészeti, kritikai, exegetikai, izagogikai ismeretanyagának összefoglaló, magyarázó feldolgozása és tanítása. Hollandiából – Utrechtből hazatérve Körösi Mihály debrecen-ispotályi lelkész Debrecenben 1739-ben adta ki „Az Újtestamentumra mutató táblát” s készítette el a „Magyar Concordantzia, avagy az Ó- és Újtestamentomra mutató Tábla” c. művét.²⁰ Valószínűsíthető, hogy református peregrináció útján került tiszántúli lelkészi könyvtárakba a 18. század közepén (1749–1779), a két évtized alatt folyamatosan kiadott, mindkét Testamentumot magába foglaló, 19 hatalmas kötetből álló, igen részletes magyarázatokkal ellátott teljes Biblia, mely angol, holland, francia, német nyelven jelent meg. Térképekkel, szömagyarázatokkal, héber, görög, arám nyelvészeti jelentésekkel, részletes izagogikával ellátott exegetikai alkotás. A Mennyei Jelenések könyve (19. kötet) bevezetése közli Newtonnak a Dániel könyvével összehasonlító tanulmányát.²¹

Svájc volt a másik egyetemi és művelődési központ, ahol a református kantonokban konzervatív és radikális humanista álláspontok ütköztek a magyarországi reformátusok egyházi megújulásához hasonlítható módon, de attól eltérő viszonyok között. Ugyanis bár Magyarországon a bécsi és linzi békekötés (1606, 1645) kimondta a vallásszabadságot, mégis felerősödött az ellenreformációs támadás és a pozsonyi törvényszék felállítása gyászba borította az ország protestáns területeit. A 18. század közepén – a már-már enyhülő történelmi helyzetben Debrecenben – a Kollégiumot anyagilag támogató városi alapítványt megvonták attól a református nevelőintézettől, melynek kihelyezett iskolái az egész országot behálózták. Ugyanakkor a helvét kantonokban az 1645. évi vesztfáliai békével megerősödtek a református gyülekezetek s a felvilágosodás idején európai hírűvé emelkedtek egyetemei. A svájci kapcsolatokat ez időben a Kollégium professzoraival kialakult jó viszony elmélyítette.

Svájci egyetem hallgatója volt Maróthy György, akivel eddig legtöbbet foglalkozott az utókor s aki sokrétű levelezést folytatott Jakob Beck baseli professzorral.²² Baselben szerzett orvos doktori oklevelet Hatvani István, a Kollégium hírneves professzora.²³ Zürichben és Utrechtnben járt egyetemre Varjas János professzor, az éledő magyar nyelv lelkes művelője, Csokonai Vitéz Mihály tanára, a magyar nyelvű költészet barátja.²⁴ Ismert tanárokról lévén szó,

csupán a kiemelhető és a kölcsönhatásokra utaló néhány szempontra hívom fel a figyelmet.

Svájci kapcsolat révén bontakozott ki a Kollégiumban a pedagógiai reformtörekvések gyakorlati megvalósítása. A magyar tanügy fejlődésében Maróthy György szerepe közismert. Már Mária Terézia trónralépésekor, 1740-ben elkészült az ún. „Idea”-jával, majd 1741-ben „Opiniones”-ével lerakta a kollégium tanítási rendjének szisztematikus alapjait.²⁵ A Maróthy György és Jakob Beck baseli professzor meghitt barátsága révén keletkezett levelezésből következtetni lehet arra, hogy Maróthy pedagógiai elgondolása a baseli iskolareform előkészítésében közvetve hatott.²⁶ A baseli gimnázium reorganizációja ugyanis Beck kezdeményezésére indult meg, végrehajtása azonban csak gr. Teleki Sámuel Baselben tett látogatása után valósult meg.²⁷ Az ún. „Schulkommission” készítette „Schulordnung”-gal Baselben 1761-ben vezették be a gyakorlati pedagógiai újítást. Nálunk ez – Maróthy korai halála miatt – egy évtizeddel később csak 1770-ben – amikor Svájcban iskolalátogatási szabályzatról leveleztek – hirdették ki a „Methodus”-sal a felvilágosult és haladóbb tantervet. A „Methodus” nevelés-metodikai ismereteiről és didaktikai érzékről tanúskodó hagyományt őriz. A Kollégium tanárkarának a „Ratio Educationis”-szal szembeni állásfoglalása nem annak tartalmát ellenzi, hanem a végrehajtás módszerével száll vitába, mellyel valójában a „Ratio Educationis” deformálódását, lényeges felvilágosodás kori tartalmát is megvédték.²⁸

A nevelés, tanítás kiszélesítését szolgáló jelentős svájci hatásra utal a nyilvános könyvtár gyakorlati megvalósítását szorgalmazó gondolat, a könyvaukció megszervezése, a nyomdatechnika és a könyvkiadás fejlesztése.²⁹ Baselben Beck, Debrecenben Maróthy volt a mozgatója. Ő rendezte az első debreceni könyvaukciót és a bevételből – másodpéldányok eladása révén – fizikai eszközöket, csillagvizsgáló nagytű lencsét, az énekkari és zenetudományi munkához kottákat, a nyomdának pedig görög betűket szerzett be Beck professzor révén.

A harmadik kiemelhető svájci befolyás is pedagógiai jellegű, a korabeli nyelvújítási törekvés, melyet Maróthy és Varjas professzor szorgalmazott. A Maróthy által kiadott számtankönyv nyelvújítási készségére vall, a magyar szóhasználatban a latin nyelv kifejezéseihez alkalmazkodott,³⁰ a számvetés magyar szavait (összeadás, kivonás, osztás, sokszorozás stb.) alkotta meg, eszközeinek pedig népi szóhasználatát igyekezett megörökíteni (a mérőönt pl. mérőzsinórnak nevezte). Svájci befolyásként említhető Hatvani professzor egyik fizikusi, orvosi szerepéhez kapcsolódó tanulmánya,³¹ melyet a nagyváradi fürdőkről írt s természettanilag és orvosi tekintetből vizsgált. Úttörő munka ez a magyarországi fürdőhelyek feltárásának, a hőforrások hasznának és jelentőségének megismerésére. A svájci egyetemek is végeztek geológiai és geográfiai kutatásokat és a peregrinusok, utazók részére térképeket készítettek. A Drezdában, Lipcsében 1762-ben kiadott – európai országokról és városokról összeállított – térképgyűjteményhez Beck baseli professzor írt előszót.

Debreceni nézőpontból a jelentős felvilágosodás kori egyetemi szellemi központok (Jéna, Heidelberg, Halle stb.) közül kiemelkedik Göttingen.³² Az 1737. évben kapuit megnyitó Georgia Augusta egyetemen évente több mint ezren tanultak. Könyvtára hamarosan félmillióra növekedett, több, mint 14 ezer térképe volt és 5250 darabra becsülhető a kéziratára (adatok a 19. század második feléből). Európa hírvé tanárkarával³³ hamar kivívta magának az elsőséget és a 18. század második felében Európa tudományos irányítója volt. A forradalmibb francia, a pedagógusabb felfogású angol, a függetlenséget, szabadságot zászlójára tűző németalföldi és svájci felvilágosodás értékei mérlegelésével igyekezett összekötő hidat építeni a szellemi irányzatok között. Az egyetem Tudományos Társaságot alapított és kiadta a Göttingeni Tudományos Híradót (*Göttingische Gelehrte Anzeigen*)³⁴. Az egyetem hat fakultást tartott fenn (teológiai, jogi, matematikai, filozófiai, orvosi, természettudományi kar), külön szemináriummal, levéltárral, könyvtárral. Botanikus kertje az egyetem alapításával egyidejű (Hortus Medicus).

A debreceni akadémisták a 18. század második felétől kezdve növekvő számban tanultak Göttingenben, és a Kollégium korabeli professzorai közül legtöbben az ott szerzett diplomával jöttek haza tanítani. Göttingenben tanult Diószegi Sámuel a kiváló botanikus, a rendszeres botanika hazai megalapítója.³⁵ A kiváló professzor, majd püspök, Budai Ézsaiás – holland és angol egyetemjárás után – szintén Göttingenben lett a bölcsészettan doktora. Sárváry Pál a rajzoktatás és rézmetszés szorgalmazója, Ercsei Dániel – Hatvani István után – a hazai statisztikai adatfelmérés úttörője, Péczely József Európa latin nyelven megfogalmazott összehasonlító történetének szerzője s az anyanyelven publikált „Magyarok Története” című mű írója, ugyancsak Göttingenben tanult.

A holland-magyar kapcsolatok révén fellendült a történelemírás és a biblia-kritika. Svájci érintkezés során hangsúlyt kapott a neveléstudomány, németországi hatásra pedig tért hódít a művelődéstudomány és a kultúra terjesztése. A göttingeni kapcsolatok legeredményesebben a Kollégium kultúr- és művelődésügyi missziójában hatottak. Budai Ézsaiás 1794-ben kezdte meg a tanítást. Első jelentős műve a „*Commentatio de causis culturae*”³⁶. Nevéhez nemcsak a klasszika-filológia (nyelvészet, szövegkutatás) bevezetése, de még inkább a tankönyvkiadás szorgalmazása fűződik, melyben fontos helyet kap a természetrajz és a növénytan. Kitűnő támogatója Diószegi Sámuel, volt göttingeni diák, aki növénytani, fűvészkerti tankönyvével a hazai botanika terjesztésében alapvető szolgálatot tett. A kollégiumi oktatás szabályzatának elkészítésében Budai Ézsaiásnak vezető szerepe volt. Históriai művei országszerte tankönyvvé váltak (Régi tudós világ históriája, Magyarország históriája).

Művelődéstörténeti küldetés felismerése eredményezte a tankönyvek kiadásának felgyorsulását. Ezzel összefügg a tankönyv-illusztrációk készítése, a rajzoktatás bevezetése és a rézmetszés elterjedése, melyet külföldön is hasznosítottak. Németországi hatást mutat a diákegyesületek megalakulása. Heidelbergben, Göttingenben, Jénában sorra alakulnak a különféle egyesületek. Kis

Bálint békésbánati esperes Jénában tanúja a fellendülő egyesületi munkának, Sárváry Pál professzor pedig göttingeni tapasztalatait valósítja meg, amikor vezetése alatt az érettebb tanulók szövetkeznek a tanári karral az iskola szellemi fejlesztésére. Tanárok írják a könyveket, diákok készítik ezekhez az illusztrációkat (természetrajzi ábrákat, térképeket, geometriai rajzokat stb.). A tanári karral végzett közös munka Sárváry alatt virágzóan működik s a tudományos, művészi alkotások páratlan példáját mutatja fel a kollégium történetében.³⁷

Művelődéstörténeti szempontból haladást mutat a felvilágosodás nyomán kibontakozó statisztikai feldolgozó munka, melyet – Hatvani István kezdeményezése után – Ercsei Dániel Göttingenből hazatérve honosított meg³⁸, valamint az összehasonlító történettudomány művelésének megkezdése, mely – szintén Göttingenben végzett – Péczely József nevéhez fűződik.³⁹

Befejezésként szólni illik a debreceni Kollégium segítségére siető külföldi segélyezési akciókról, melyek a Kollégium kiterjedt ismerettségi, baráti kapcsolatait, tanító-, nevelő munkája megbecsülését jelzik. A professzori kar által küldött, 1753. október 2-án keletkezett „Calamitas ac periculas...” kezdetű – nyomorúság és veszedelmek között született – levél segélykiáltására jött létre az angol, a svájci és a németalföldi alapítvány. Ezzel pótolták a kollégiumi tanárok állásainak fenntartására szolgáló, 1752-ben letiltott városi támogatást, hogy megmentse a Kollégiumot a szétszóratástól (amit Pápa és Patak nem kerülhetett el).⁴⁰

Skylla és Charibdis közt élő, politikai elnyomás és kétségek közt szorongó, anyagilag nehéz helyzetbe kényszerített Kollégiumával – az európai reformátusok segítése és támogatása révén volt Debrecen – Pethe Ferenc szerint – „a magyar felvilágosodás Európával lépést tartó nagy iskolájának színhelye”.

JEGYZETEK

1. *Peter F. Barton* Ed.: Im Lichte der Toleranz. Kormos László kutatási eredménye: 99. old. 112–117. jegyzetben. Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár (a továbbiakban TtREL) I. 24.
2. *Ottmar Feyl*: Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität zu Jena, Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich Schiller Universität Jena. Jahrgang 3. 1953–54. Forschungsauftrag 399–450.
3. Studien zur Geschichte der Wissenschaften in Basel. XVIII. k. Ernst Stachelin bearbeitet: Die Korrespondenz des basler Professors Jakob Christoph Beck 1711–1785. Basel 1968.
4. Szerző gyűjtése Göttingenben, Heidelbergben.
5. *Kormos László*: A magyarországi reformáció tanfejlődésének problémái és a református káté irodalom. *Studia et Acta* 3.k. 713 kk.
6. *Kormos László*: Két évszázad református istentisztelete. Kiadásra elkészített kézirat. A felvilágosodás és a reformáció eltérő jelentkezésére lásd pl.: *Kosáry Domokos*: A történelem veszedelmei. Értelmiség és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon. Magvető, Budapest 1987. 138. Művelődés a XVIII. századi Magyarországon, Budapest 1983. *Köpeczi Béla*: A francia felvilágosodás, Budapest 1986. *Mészáros István*: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Budapest 1981. *Mátrai László*: A magyar felvilágosodás kutatásának néhány filozófiai problémája Magyar Tudományos Akadémia Társadalom- és történettudományi Közlemények (MTATT) 1954. 3–4. sz. *Dümmerth Dezső*: Göttinga és a magyar szellemi élet. Filológiai Közlemények 1961. 7. évf. 3–4 sz. *Horváth Róbert*: Hatvani István professzor és a magyar statisztikai tudomány kezdetei, Budapest 1963., *Némedi Lajos*: Bessenyei György és a magyar művelődés, Valóság 1958. 1. sz. *Jausz Béla*: Martóhy György, a magyar nevelésügy egyik jelentős úttörője a XVIII. században, *Acta Univ. Debr. (AUD)* 3/1, 1956. stb. alapvető eligazodást nyújtanak. *Bajkó Mátyás*: A magyarországi és az erdélyi protestáns kollégiumok 1777 és 1848 között., *Peter F. Barton*: Im Lichte der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts im Reiche Joseph II. Tanulmányok közlése. Jelentős források vannak a TtREL-ben I. 1. j., p. II. 1. c., d., e., f., II. 11., 22., 28. és a Kollégiumi Nagykönyvtárban: Peregrinációs Albumok 1653–1826. Külföldön tanultak külön gyűjteményei. Kézírtos jegyzetek. R. 1073/225–168 Szentgyörgyi Elek Omniariumában 1789–1830. Uo. R. 1074/206–221 „Philosophische Geschichte der französischen Revolution... 1797”, Bessenyei György fordításai több francia szerzőtől, Uo. R. 1647 1790 körül. *Piskárkosi Szilágyi Sámuel*: De rebellione Anglicarum coloniarum in America 1776, Uo. R. 607/16. ifj. P. Szilágyi S. Milton-

- nak elveszett paradicsoma 1792. Uo. R. 607/24
7. TtREL Felsőhatósági körlevelek gyűjteményei, seniorok nyilvántartásai. TtREL I.3/a, I.1.a, b, c. II.1/c, d, II.1/j. II.1/f. II. 28. stb.
  8. TtREL II. 28. Demjén, Bakóczi diák-, senior-, tanár- névsorok, életrajzi adatok. Lásd még Tury Etele adattárát. Tanulólétszám Bakóczi i.m. Balogh Ferenc, Nagy Sándor kollégium történeti művei. *Balogh Ferenc: A debreceni református kollégium története adattári rendszerben Debrecen. 1904. S. Szabó József: A debreceni református kollégium (Csendes korszak 1711–1740, Külső hányattatás 1740–1782, Dicsőséges fél-század 1782–1849)*
  9. TtREL. I.1.j. 1616–1870.
  10. *Kosáry Domokos* i.m. Svájcban, Baselben tanult magyarok számát még nem pontosíthatta. Baselben csupán debreceni akadémikus 1700–1800-ig 104. *Uő. A történelem veszedelmei.* 145. A 18. században Baselben kb. 200 magyar diákot jelez. Jénából 1760–1799 között 629 magyar, Göttingenben 1767–1808-ig 285 magyar diák tanult.
  11. A debreceni akadémikusok jénai, heidelbergi, göttingeni névsorát s a debreceni Kollégium subscriptióját egyeztettem (szerző).
  12. A Kollégiumban tanult diákok, seniorok, tanárok névsorát rövid életrajzi adatokkal állította össze Bakóczi János. TtREL II. 28.
  13. Cartesianus-coccejanus. Descartes és Koch tanításának kevert formája. A felvilágosodás idején sok ellentétnek a rugója. Az 1673. évi radnóti zsinaton vetélkedés. *Zoványi Jenő: A coccejanismus története.* Budapest 1890. Cartesianusok, Descartes filozófiájának továbbadói. Descartes vezéralakja az újkori gondolkodás eszméi megfogalmazásának (*Discours de la méthode*). Kora természettudományos gondolkodója.” *Cogito ergo sum*” a kételkedés kimondása. Mechanika, optika, matematika, fizika tanítója. Egyensúly törvénye. Filozófiájából táplálkozik Kantig a felvilágosodás eszmeisége. Nézetellentéteket váltott ki Európa-szerte. Mártonfalvi György szemben áll a coccejanusokkal. *Révész Imre: Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban.* 1943. *Zoványi Jenő: Puritanus mozgalmak...* 1911.
  14. Szilágyi Tönkő Mártonról *Zoványi Jenő: A tiszántúli református egyházkerület története.* 1939..
  15. Lisznai Kovács Pál a Szent Historia mellé verset írt Mártonfalvi Györgyhez 1681-ben.
  16. id.ifj. Piskárkosi Szilágyi Sámuel gyűjteménye R.607 143 kézíratsorozatot alkot a Nagykönyvtárban, Debrecenben. A felvilágosodás koráról tanulmányozásra ajánlható.
  17. TtREL. külön gyűjteményben őrzi Sinai által megszerzett oklevelek másolatait. TtREL I.24/a. Nagykönyvtár R 509/1–75.
  18. Debreceni Ember Pál kéziratát kissé átdolgozva Lampe adta ki Utrechtben 1728-ban. Részletes gyülekezet-történeti adatokkal gazdag munka.

- Névtárai korabeli egyháztörténettel foglalkozók gazdag forrás-kincstára. *Bod Péter* kiegészítette az erdélyi református egyház adataival egyház-történeti 1–3 kötetes nagy művében: *Historia Hungarorum ecclesiastica*. Leiden 1888–90. I–III. k. Közlés belőle *Scrinium Antiquarium* 1762–63.
19. *Veszprémi István*: *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*. Bilingvis kiadás 1968.
  20. *Körösi Mihály* ispotályi lelkész: *Magyar Concordantzia Győr*, 1788. 1–2 kötet.
  21. A teljes Biblia magyarázata, héber, görög, arám szavak értelmezése, különböző véleményen levők bevezető tanulmányaival. 1749–1770-ig Teller, Dietelmaier, Bruckner szerkesztésében angolból, hollandból, franciából fordításokkal. Köztük János Mennyei Jelenésekről írott könyve bevezető tanulmányai között van: Newton értelmező magyarázata és a Dániel könyvével történő párhuzamának feldolgozása.
  22. Maróthyról írt irodalom igen gazdag, köztük legújabbak: Csomasz Tóth Kálmán, Tóth Béla, Lengyel Imre stb. A Kollégium története jubileumi kiadásban; *Lengyel Imre–Tóth Béla*: Maróthy György nevelési törekvéseinek külföldi gyökerei. Debrecen, 1971 (Kossuth Lajos Tud. Egyet. könyvtárának közleményei 76.; *Tóth Béla*: Maróthy György szerepe a Debreceni Kollégium könyvtárának fejlesztésében: *Tóth Béla*: Maróthy György albuma. Uo. *Studia Litteraria* XI. 1973. 107–126. Maróthy által készített *Idea*, *Oppiniones*-ről Tóth Béla kézírata TtREL. *Sinka Sándor*: A debreceni gimn. oktatásügye 1848-ig.
  23. Hatvani Istvánról *Imre Lajos*: A magyar Faust. Erdélyi Múzeum, 1893. *Elekes György*: Hatvani István receptjei a debreceni diákok részére, 1940. Kb. 280 receptje maradt fenn. TtREL II.12.d.
  24. Varjas János életéhez, *Szilágyi István* tanulmánya. Erdélyi Múzeum 1859.
  25. Maróthy által készített *Idea* és *Oppiniones*-ről Tóth Béla kézírata TtREL. *Sinka Sándor* i.m.
  26. Beck Jakobbal levelezés: *Die Korrespondenz des Basler Professor Jakob Christoph Beck*. Basel 1968.
  27. Uo. 319. Teleki 1761. márc. 21-én tért vissza Párisból Bázelbe.
  28. *Kormos László*: A Türelmi Rendelet és a tiszántúli protestánsok. Klny. Déri Múzeum évk.-ből.
  29. Beck munkáinak jegyzéke. i.m. 16 kk. Uo. 184, 185 levél. Uo. 193. levél 1744. aug. 8.
  30. *Sinka* i.m. Maróthy Számtankönyve.
  31. Hatvani Istvánról *Imre Lajos*: A magyar Faust. (Erdélyi Múzeum, 1893) *Lósy-Schmidt*: Hatvani István élete és művei. 1932. *Elekes György*: Hatvani István receptjei a debreceni diákok részére. 1940. i.m. Kb. 280 db. receptje maradt fenn. TtREL. II. 12. d. Doktori értekezésének címe: *Aestimatio morborum ex facie*. (A betegségek megítélésének felismeréséről). Baselben doktorált medikusként. Beck levelezése. I.m. Pesti

- Commisio két hatalmas kötete 4400 oldalnyi, Hatvani előszavával.
32. *Johann Stephan Pütters*: Versuch einer academischen Gelehrten-Geschichte von der Georg-Augustus-Universität zu Göttingen. Göttingen, 1765.
  33. Elenchus Promotorum et Doctorum in Restaurata Academia Giessena creatorum (1650–1876-ig több kötetben Göttingen könyvtárban). Göttingeni egyetemi könyvtárban található évkönyvek az egyes fakultások történetei (teológiai, jogi, orvosi, filozófiai fakultás) kurátorok, rektorok kiadványai, professzorok önéletrajzai, köztük Michaelis, Pütter, Schlözer, Bürger, Müller, Thaer, Voss, Engelhard, Buttmann, Frank, Woltmann stb. Diák névsorok, krónikák, egyetemi törvények, rendtartások, különböző intézmények, szemináriumok történetei stb.
  34. A Göttingeni Tudományos Híradó sokrétű tanulmányokat közöl az egyetem történetével kapcsolatban is. Nachrichten 1735-től, Almanach der Georg-Augusts-Universität zu Göttingen auf das Jahr 1821. A göttingeni egyetemi levéltár igen gazdag anyaggal szolgál a magyar diákokról. Die Matrikel der Georg-August-Universität zu Göttingen, 1734–1837. Hildesheim und Leipzig 1937. (Az adatokat a Debrecenből tanultakkal összehasonlítottam, kijegyeztem. Szerző.) A levéltári anyag a következő állagokat tartalmazza: Protocoll des Professoratus, Matrikel der Studenten, Eintragung, Anmeldung, Stiftung, Prüfungsregister, Examenregister, Fakultätsregister, Professoreneintagung, Unterricht, Studium, Aufsatz Briefwechseln. A levelezések állagában számtalan magyar vonatkozású levél található, köztük Dégenfeld, Molnár Albert, Teleki Sámuel, Beregszászy Pál, Benedek Mihály, Diószegi Sámuel, Kolozsvári Sámuel, Budai Ézsaiás, Kőrösi Csoma Sándor, Ercsei Dániel, Kerekes Ferenc stb. Segner kéziratai: Handschrift Vol IV. No. 28.
  35. Botanikus kert vezető 1989-ből: Georg-August-Universität Göttingen. Kleiner Wegweiser durch den botanischen Garten tájékoztat a botanikus kert mai állapotáról is. *Diószegi Sámuel*: Magyar Fűvész könyv. Mely a két Magyar hazában található növényeknek megismerésére vezet, a Linné Alkotmánya szerint. Készült, és nyomtatódott Debreczenben. Nyomtatta Csáthy György. 1807.
  36. *Borzsák István*: Budai Ézsaiás és a klasszika-filológiának kezdetei Budapest, 1955. *Péczeli József*: Emlékbeszéd Budai Ézsaiás felett. 1841. *Zoványi Jenő*: A tiszántúli református egyházkerület története. 1939. Ratio institutionis 1804. Álmosdi értekezet Budai Ézsaiás elnökle alatt.
  37. Lisznay Pál a rézmetszés kezdeményezője, Sárvári Pál a rajzoktatás szorgalmazója. Tóth Béla a rézmetszés történetéről írt tanulmánya kitűnő összefoglaló a rézmetsző diákok kollégiumban folyó munkájáról.
  38. A statisztikai feldolgozások első kezdeményezője Hatvani István, munkájának folytatója és magyarországi statisztikai adatok publikálásának úttörője Ercsei Dániel.

39. id. Péczeli József Debrecenben tanult, 1778-ban senior volt. A Mindenes Gyűjtemény szerkesztője. (Első magyar tudományos folyóirat.) Fia ifj. Péczeli József a kollégium történelem és klasszika-filológia tanára 1813-tól. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja 1832-től és rendes tagja 1837-től. Életéről és irodalmi hatásáról tanulmányt közölt a Sárospataki Füzetek 1869. A göttingeni egyetemről sok adatot közölnek Sárvári Pál Göttingenből írt levelei. TtREL I.1.j. Jénai egyetemi tanulmányairól Kis Bálint, aki Jénában végzett református lelkész, esperes, a Magyar Tudományos Akadémia 1839-től levelező tagja, nevelési, történeti, gazdaságtörténeti, őstörténeti, egyházmegye- és egyházközségtörténeti művei jelentősek. Az egyházmegye történetéről és Szentes egyházközségről írt munkája kiadása folyamatban van, Kormos László bevezető tanulmányával jelenik meg 1993-ban. Közli Kis Bálintra vonatkozó levéltári forrásokat is.
40. Angol alapítvány iratai TtREL II.22.a. 1.d.; Svájci alapítvány II.22.a. 16. Holland alapítvány uo. II.22.a. 9.d.

Binder Pál:

NEMZETISÉGEK EGYÜTTÉLÉSE ERDÉLYBEN A XVI–XVIII. SZÁZADBAN

A különböző etnikumok együttéléséről 1982-ben írt könyvem (Közös múltunk) valószínűleg címe miatt aránylag simán átment a bukaresti cenzurán.¹ Mihai Dulea, az akkori brassói kommunista propagandatitkár elrendelte az elég szokatlan eseményt: egy brassói szerző által kiadott magyar könyv recenzálását a helyi román kulturális lapban (Astra). Azonban Dulea elvtárs még 1982/83 fordulóján visszakerült Bukarestbe s mikor '83 vagy '84-ben a Domokos Géza vezette Kriterion könyvkiadót ellenőriztette, a Közös múltunk volt már az egyik vörös posztó. Talán rájöttek arra, hogy könyvem esetében a főhangsúly nem az államnemzet és a legfőbb nemzeti kisebbség viszonyára tevődik, hanem az főképpen a magyar – szász együttélést vizsgálja. Városainkban mindig voltak különböző etnikumok, de közös intézményei csak a kulturális és vallási struktúrák azonos fokán levő nemzetiségeknek lehetnek. Eltérően az észak-magyarországi (katolikus vagy lutheránus) szlovákoktól, Erdélyben az ortodox románoknak nem lehettek közös egyházi vagy iskolai intézményei a katolikus vagy protestáns magyarokkal és szászokkal. A rendkívül változatos és finoman struktúrált feudális élet természetesen megtalálta annak módozatát, hogy kihasználva az adott kereteket, kiutat mutasson a társadalmilag felemelkedő egyéneknek. A 17. században a brassói és szebeni levantei kereskedelmi kompánia görögnek nevezett, de lényegében balkáni (köztük macedó-román, bolgár és persze görög) kereskedői lettek Erdély leggazdagabb tőzsérei, mai néven finánciókései. Az itteni szász városok vezetésében azonban semmi beleszólásuk nem volt. A szebeni kereskedőkompánia 17. századi vezetője, Papa Iani Apafi fejedelem idejében Péter János néven magyar nemességet szerzett s ilyen alapon házat vásárolt Gyulafehérvár és Szászsebes külvárosában. Ő már főúri életmódot folytatott, de vallásilag megmaradt ortodoxnak, sőt fő ellenzője lett az 1700 körüli román vallási uniónak. 1700-ban az ortodox klérus román nyelven szólította fel a pravoszláv hűségére.² Fia, Péter Pál azonban a 18. század elején már a görög katolikus hitet követi s a fogarasi román püspök jegyzője. Mivel ekkor a görög katolikus irányzat még nem különült el élesen a római katolikus-tól, az addig unitárius és református tanácsurak által vezetett kolozsvári tanácsnak 1713-óta a katolikus „román” Péter Pál is tagja lehetett (Paulus Pater civitatis Claudiopolis senator et deputatus).³ Hátszegen a városi református

román nemesség az ortodox román lakosság képviselőivel együtt „tartották a várost”.

Jelen dolgozatom kutatási területe a történelmi (belső) Erdély, a Partium (Részek) és Bánság nélkül. A kutatás a 15. századtól kezdődik s nagyjából 1848-ig tart. Az időhatároknál jóval nehezebben lehet meghatározni a vizsgálat tulajdonképpeni tárgyát, az erdélyi mezővárost. Együttélés ugyanis volt a királyi vagy kulcsos városokban, a mezővárosokban és a falvakban is. A korabeli erdélyi mezőváros elhatárolása a többiektől a következő kritériumokra alapoz: a korabeli történelmi forrásokban neve oppidum s a falvaktól eltérően belső és külső tanácsa van. Erdély első, Johannes Honterus által Baselben 1532-ben metszett térképen a *helynevek írásformája* alapján különülnek el a kulcsosvárosok, mezővárosok és a falvak. Így nagybetűsök a királyi vagy kulcsos városok (pl.: CIBINIUM). Ezek közé tartozott Gyulafehérvár, Beszterce, Szeben, Brassó Szászsebes, Kolozsvár, Medgyes és Segesvár. Minden fallal kerített város körül hóstátnak nevezett külvárosok voltak. Íme ezek etnikai helyzete a 16–17. századokban:

- Gyulafehérvár belvárosa magyar, hóstátjait románok, magyarok és rácok lakták. A várban a zsidóknak külön utcája (gettója) volt.

- Beszterce, Szeben, Szászsebes, Medgyes és Segesvár belvárosa szász, külvárosait jobbra szászok és román majorosok lakták.

- Brassó belvárosa szász, három külvárosa közül egyiket szász földművesek (Óbrassó), a másikat magyarok (Bolonya) és a harmadikat bolgárnak nevezett románok lakták (Bolgárszeg).

- Kolozsvár belvárosában és külvárosaiban együtt éltek szászok és magyarok. A külvárosok közül Szentpétert inkább magyarok, Hidelvét (Neustift) 1600-ig szászok, utána szászok és magyar hajdúk (hóstátiak) lakták.

Az 1532-es térképen a mezővárosok kezdőbetűit Honterus nagybetűvel írta (pl. Aderhell), ezzel különböztetve meg őket a kisbetűvel írt falvaktól (pl. weingarten – Vingard).⁴ Erdély mezővárosai tehát 1532-ben a következők. (A magyar és román helynévfordítás mellett közlöm az akkori etnikai struktúrát is):

Aderhell – (Székelyudvarhely, Odorheiu Secuiesc) – magyar;

Agnettin – (Szentágota, Agnita) – szász;

Altemburg – (Kőrösbánya, Baia de Criș) – szász, magyar és román lakosságú bányaváros;

Bros (Szászváros, Orăștie) – belvárosa magyar és szász, külvárosa román;

Burglos – (Dés, Dej) – magyar;

Byrcke – (Petele, Petelea) – szász;

Byrthalbn – (Berethalom, Birtan) – szász;

Ceidyn – (Feketehalom, Codlea) – szász;

Engetin (Nagyenyed, Aiud) – magyar és szász;

Helten – (Nagydisznód, Cîsnădie) – szász, határára telepedett Cód (Zoodt, Sadu) – román kenézfalu;

Hunia – (Bánffyahunyad, Huedin) – magyar;

Kysdj (Szászkézd, Saschiz) – szász;
 Mergenburg – (Barcaöldvár, Feldioara) – szász;
 Neumarck – (Székely- vagy Marosvásárhely, Tg. Mureș) – magyar;
 Neumarck – (Kézdivásárhely, Tg. Secuiesc) – magyar;
 Ofenberg – (Aranyosbánya, Baia de Arieș) – szász és román lakosságú
 bányaváros;
 Regen – (Szászrégen, Reghin) – szász, magyar és szász lakosságú faluval
 (Magyarrégen);
 Repys – (Kőhalom, Rupea) – szász;
 Rodna – (Radnabánya vagy Óradna, Rodna Veche) – szász, magyar és román
 lakosságú bányaváros;
 Rosenau (Barcarozsnyó, Rîșnov) – szász, Bolgárszeg nevű részében kenéz
 vezette román negyed;
 Schlotten – (Abrudbánya, Abrud) szász, magyar bányaváros, Abrudfalva
 (Oláhabrud) nevű külvárosát románok lakták;
 S. Iorgen – (Sepsiszentgyörgy, Sf. Gheorghe) – magyar;
 Tarteln – (Pázmár, Prejmer) – szász;
 Tekendorff – (Teke, Teaca) – szász;
 Thorrenburg – (Torda, Turda) – magyar, a sóvágók között románok is voltak;
 Wincz – (Alvincz, Vințu de Jos) – szász, magyar és délszláv, később román
 is.
 Yseberg – (Torockó, Rimetea) – szász és magyar bányaváros;
 Zum Creucz – (Sztás vagy Székelykeresztúr, Cristuru Secuiesc) – magyar.

Habár Honterus térképén több uradalmi központot kisbetűvel írtak, de mivel
 várként is jelöltettek, melyeknek – mint ismeretes – vásárjoguk is volt, tehát
 ezeket is mezővárosok közé sorolhatjuk:⁵

fogarisch – (Fogaras, Făgăraș) – szász és magyar városi lakosság, román
 zsellérekkel és majorosokkal;
 gela – (Gyalu, Gilău) – magyar;
 görgen – (Görgényszentimre, Gurgiu) – magyar;
 kokelburg – (Küküllővár, Cetatea de Baltă) – szász és magyar;
 haynod – (Vajdahunyad, Hunedoara) – magyar, román és rác (szerb).

A Gernot Nussbächer brassói levéltáros által felfedezett, 1606. évre szóló
 szebeni német kalendáriumban (Almanach aud das Jahr 1606)⁶ 38 erdélyi
 sokadalmas hely van felsorolva (Verzeichnis der Jahrmärck, so in Siebenbürgen
 gehalten werden). Ezek betűrendben a következők:

Agnetheln, Birthalmen, Bross, Bircke, Bachnen, Besotten, Clausenburg,
 Cronen, Creutz, Deckendorff, Deesch, Donnerstagmarckt, Dorenburg, Egnethen,
 Fugrisch, Hermanstadt, Hundertbühel, Hetzelssdorff, Klein, Schelken, Kockelburg,
 Keissd, Koppisch, Leschkirch, Medwisch, Marcktschelken, Meschen,

Neumarck, Nosen, Reussmarck, Reppes, Radnoten, Reen, Vywar, Vduarhely, Weissenburg.

A Johannes Honterus térképén nem szereplő vásárhelyek tehát:

Bachnen – (Szászbonyha, Bachnea) – 1550-ig inkább szász, utána magyar;

Besotten (Búza, Buza) – ebben a mezősegi oppidiumban 1550-ig inkább szászok, utána magyarok laktak;

Donnerstagmarckt – (Monora, Mănărade) – szász;

Hundertbüchel (Százhalom, Movile) – szász;

Hetzelssdorff – (Ecel, Ațel) – szász;

Klein Schelken – (Kisselyk, Șeica Mică) – szász;

Koppisch – (Szásznagykapus, Copșa Mare) – szász;

Leschkirch – (Újegyház, Nocrich) – szász;

Marckschelken – (Nagyselyk, Șeica Mare) – szász;

Meschen – (Szászmuzsna, Moșna) – szász;

Reussmarck – (Szerdahely, Miercurea Sibiului) – szász;

Radnoten – (Radnót, Iernut) – magyar;

Reichesdorff – (Riomfalva, Richis) – szász;

Schenck – (Nagysink, Cincu) – szász;

Schuck – (Csíkszereda, Miercurea Ciuc) – magyar;

Vywar – (Szamosújvár, Gherla) – magyar és román.

Feltűnő, hogy 1532-höz képest az 1605. évi sokadalom lista nem sorolja fel a barcasági és háromszéki vásárhelyeket, ezzel szemben feltünteti a Borföld számos mezővárosát (Ecel, Nagykapus, Kisselyk, Nagyselyk, Szászmuzsna, Riomfalva, Berethalom), ahol főleg a borkereskedelem volt a döntő. 1605-ben hiányoznak a bányavárosok (Radnabánya, Abrudbánya, Aranyosbánya, Torockó és Kőrösbánya), pedig ezek Aranyosbánya kivételével megőrizték mezővárosi jellegüket. A megnevezett települések közül viszont Százhalom mindvégig falusi település, Radnót pedig fejedelmi birtokközpont, egyébként nem volt mezőváros, mint ahogyan Szamosújvár sem. Az utóbbi csak az örmények betelepülésével, a 18. század elejétől lett város. Az 1676. évi kalendáriumban található sokadalmi helyek (Allhier sind verzeidnet die Siebenbürgischen Jahr-märckte wie sie folgen nach den Tagen der Monat. Im Jahr Christi 1676) közül eddig nem említett vásáros helyek:

Ermenyes – (Mezőörményes, Urmenișu de Cîmpie) – román;

Blasendorff – (Balázsfalva, Blaj) – magyar;

Rekendeck – (Retteg, Reteag) – magyar;

Schomkerek – (Somkerék, Șintereag) – magyar;

Bethlen Sz. Miklós – (Sînmiclăuș) – magyar;

Kerelő Sz. Pál – (Sînpaul) – magyar;

Bathos – (Bátos, Batoș) – szász;

Bethlen – (Bethlen, Beclean) – magyar, román hóstáttal (Bélyegalja);

Diemrich – (Déva, Deva) – magyar, román külvárossal.

A fentebb felsorolt helységek mind uradalmi központok voltak, s már régebből a környező falvak gazdasági központjai. Bátos bár nem bírt mezővárosi kiváltsággal, de szász faluközössége igen erős volt. Déva már a középkor óta uradalmi s egyben megyei központ, a település élén mindig városi tanács állt.

Az erdélyi vásárhelyek felsorolásából kimaradt a mindig mezővárosi rangú bányaváros Vízakna, valamint a 17. században oppidummá előléptetett Zalatnabánya és Felvinc. Az 1600-as évek nagy diszturbiuma után az erdélyi fejedelmek több erdélyi településnek hajdúvárosi jogot adtak (Tövis, Borbánd, Borossárd, Egerbegy, Aranyosgyéres), de ezeknek gazdasági értelemben mezőváros jellege alig volt.

A fejedelemség-kori Erdélyben tehát kb 58–60 mezőváros létezett. Ezek közül a régi középkor óta oppidum ranggal bírók többsége szász etnikumú volt. Az erdélyi szász céhuniók rendszerint nemcsak a kulcsos városok, de a mezővárosok céheit is tömörítették. Így például 1614-ben az erdélyi szász kádár céhunió szabályzatát Szeben, Segesvár, Medgyes, Beszterce, Kolozsvár, Enyed, Szászsebes, Nagysink, Szentágota, Nagykapus, Szászkézd, Berethalom, Ecel, Kisselyk és Nagyselyk céheit képviselő előljárók írták alá. 1642-ben az erdélyi kovács céhunió statutumait Szeben, Segesvár, Brassó, Medgyes, Beszterce, Szászsebes, Szentágota, Kőhalom, Berethalom és Szászkézd képviselői is szignálták.⁷

A 60 erdélyi mezőváros közül 24 szász etnikumú volt. Ide tartoztak a szabad állású Királyföld vagy Szászföld oppidumai: Szászváros, Szerdahely, Újegyház, Nagysink, Kőhalom – egyben székközpontok –, a Borföld vagy Medgyesszék „boros” vásárhelyei: Kisselyk, Nagyselyk, Berethalom, Nagykapus, Riomfalva, Ecel, Szászmuksna. Segesvárhoz tartozott Szászkézd, Szebenhez Nagydisznód és Sinkhez Szentágota mezővárosa. A Barcaságon négy településnek volt mezővárosi rangja, ezek: Prázsmár, Földvár, Feketealom és Rozsnyó. A megyei földön szász mezőváros volt és maradt Petele (a görgényi uradalom gazdasági központja), Szászrégen, Bátos, Monora és Teke.

Több szász alapítású mezőváros a reformáció idején elvesztette német jellegét s lakossága jobbra magyar lett. Ide sorolható Szászbonyha, Bethlenszentmiklós (hajdan Szászsztentmiklós), Búza, Retteg és Küküllővár, továbbá több hegyaljai szász mezőváros: Boroskrakkó, Borossárd, Magyarigen.

Az erdélyi bányavárosok helyzete etnikailag sokkal bonyolultabb. 1550 körül a János Zsigmondhoz hű hatóságok Nagybányáról, Abrudbányáról és Offenbányáról elűzték a szász polgárságot. Abrudbánya megőrizte városi rangját és magyar unitárius polgársággal települt újjá. Sajátos a gazdaságilag mezővárosnak számító, de társadalmilag végig jobbágyrangú Torockó (a régi Eisenburg) etnikai fejlődése. A szász alapítású bányaváros 1570 után unitárius lett s ettől fogva magyar papjai és iskolamesterei voltak. Ennek ellenére az itteni, nyelvében már elmagyarosodott torockóiakat még 1650 körül is szászoknak nevezték. A torockói völgy és Aranyosszék között fekvő Székelykőn levő erődítmény egyaránt mentsvára volt a megyei és a széki lakosoknak. Orbán

Balázs idéz egy 1650-beli esketést, melyben az egyik tanú azt vallja, hogy a jenői táborozás alkalmával (tehát 1616-ban) Székelyvárt az aranyosszékiek boronafákkal újból felépítették, a kapura kétfelől sorompót csináltak, s a honmaradtak a szászokkal együtt e várban kerestek menedéket.⁸ Ezek a szászok pedig csak a torockói városi lakók lehettek.

A mezővárosok közül a vásárjog elnyerése után magyar jellegű volt Torda és Dés (német lakói csak a 13–14. században lehettek), Bánffyhunad, Balázsfalva, Gyalu, Radnót, Bethlen, Somkerék és Szamosújvár. A 16. századtól magyar lakosságú Bethlenszentmiklós, Küküllővár, Szászbonyha, Búza. A Székelyföldön pedig mezőváros Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Székelykeresztur, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely és Csíkszereda. Más forrásokból azonban tudjuk, hogy Illyefalvának is oppidum rangja volt. A magyar és székely vásárhelyek száma tehát 16– és 20 között váltakozott.

A fenti adatokból kitűnik, hogy a legtöbb erdélyi mezőváros zömével szász vagy magyar lakosságú, román városi polgárság csak Vajdahunyadon, Hátszegen, Fogarason és Brassóban – Bolgárszegen – volt. A 17. századi új vásárhelyek közül csak Mezőrményes volt román jobbágyfalu. Az egy etnikum által uralt mezővárosban az együttélés inkább csak a városi címisek s a földjeikre telepített zsellérek vagy majorosok közötti gazdasági viszonyra szorítkozott.

Közös múltunk című könyvemben a következő erdélyi mezővárosokban mutattam be a helyi együttélést:

román és magyar: Hátszeg, Vajdahunyad;

magyar és szász: Szászváros, Alvinc és Borberek, Vízakna, Nagyenyed, Sárkány, Retteg, Szászferes, Kolozsmonostor;

román és szász: a fogarasföldi Bethlen;

román, magyar és szász: Fogaras, Radnabánya.

Az együttélést demográfiai és történelmi okok egyaránt eredményezhették. A járványokban és háborús eseményekben pusztuló városi és mezővárosi lakosság rendszerint a környezete falusi népszaporulatából töltődött fel. Mivel számos korai szász uradalmi központnak (Küküllővár, Szászbonyha, Dicsőszentmárton, Bethlenszentmiklós, Búza, Retteg, Mikeszásza) csak magyar és román falusi háttere volt, így ezek a reformáció korában elvesztették német jellegüket. A nagyméretű havaselvi és moldvai román bevándorlás ugyan kevésbé érintette az erdélyi városokat, a falvakban azonban jelentős volt. A legrégebbi erdélyi román krónika 1392-re datálja a Brassó és Rózsnyó Bolgárszeg nevű negyedekbe való macedoromán betelepedést.⁹ Mohács után a török elől az Alföldről főleg nemesekből, kézművesekből és értelmiségiekből összetevődő magyar menekülők telepednek szép számban Désre, Kolozsvárra, Nagyenyedre, Szászvárosba, de még Szebenbe is. A 17. század elején szintén a töröknek átadott bánsági, jenői, majd váradi részokről számos magyar, román és rác telepedik meg Erdélyben, főleg az 1600 körül elpusztult Fehér megyei Maros-völgy és Hegyalja részben oppidum rangra emelt nagyobb településeiben (Vajasd, Borbánd, Igen, Egerbegy, Tövis). Az 1660 körül török kézre került Szörénység jórészt

román nemessége Erdélybe s ezen belül szép számban Hátszegre, Dévára és Tordára költözik.

Az 1600–1604 közötti nagy diszturbiumban Beszterce vidéke számos eredetileg szász helysége teljesen elpusztul. Ezek közül egyesek csak románokkal népesednek újra (Sajónagyfalu, Sajószentiván), másokba a Mezőségről szász jobbágyok költöznek. Kisdemeterben és Vermesen azonban 1760-ig megvalósul egy bizonyos közös román-szász együttélés. „Pagus Kis Demetri” budapesti Országos Levéltárban őrzött 1713. évi urbáriumra szerint mindkét etnikumból voltak bírák: „Ezek szász és oláh részről való bírák exemptusok: Krajnik György és Német (Deutsch) György.”¹⁰ Radnabányán a 16. századig a szász-magyar együttélés volt a jellemző, 1600 után az Árpád-kori katedrálisban magyar papok szolgáltak, de a bányaváros vezetőségében a magyar-román paritás volt érvényben. A magyarokat bíró, a románokat a krajnik képviselte. Az 1713. évi urbárium szerint, „falus bíró Poncz Mihály, krajnikok Szent Györgyi Demeter, Iphtimia Marosán... Malmok ez határon edgy, melynek vámja az magyar pap és az templom szükségére jár. Az magyarok dézsmát adnak az papnak, mely is extendálódik ad gelimas is”. Annak ellenére, hogy az evangélikusokat magyaroknak tartották, az 1721. évi conscriptióban sok a német bányásznev is (Barth, Valter, Berger, Klokner, Gotsch, Egert, Sadler, Fleischer, Kreisel, Stolz, Martelmess, Reger, Horger). A város sebésze neve után ítélve angol: Ignatius Engellender chirurgus.¹¹

A középkori etnikai együttélés a mezővárosokban sok helyen megmaradt, máshol pedig még 1848 előtt megszűnt. Az ok az asszimiláció volt, ritkább esetben pedig a kitelepítés. Vízaknán, Igenben, Krakkón, Nagyenyeden, Rettegen, Szászbonyhán, Küküllőváron és végeredményben Kolozsváron is a szászok beolvadtak a magyarságba. Fogarason és Szászvároson a szász-magyar (és román) együttélés a 20. századig tartott. Kitelepítés ellenben ritkábban történt. 1550 körül több bányaváros (Abrudbánya, Aranyosbánya) német polgárságát telepítették ki. 1760 körül Beszterce-vidék románjait a Radna völgyébe helyezték át, Radnabánya magyar és német polgárai pedig Felsőszászújfalura kerültek.

Az együttélésnek nem voltak külön intézményei, ezek szerepét a mezővárosokban a tanácsok, egyházak és iskolák töltötték be.

Az etnikailag egynemű városokban az egész mezővárosi (6 vagy 12 tagú belső és külső) tanács egyféle etnikumból tevődött össze. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a város minden polgára egyetlen etnikumhoz tartozott. A szász mezővárosokban elvéve magyar nevek is feltűnnek, a székelyföldi oppidumokban nem volt ritka a szász eredetre utaló név. A 17–18. századi Marosvásárhelyen Vidombáki, Rosznyai vagy Brassai nevet is találunk, melynek szász megfelelője a Weidenbacher, Rosenauer vagy Kroner. Az udvarhelyi tímárcéhnek több tagja német nevű, ők valószínűleg a közeli Segesvár vidékéről kerültek a székely városba. A 18–19. században a tímárcéh jegyzői és ügyvédei között Daróczi (németül Draser), Spinger, Szaidel (Seidel), Tzikmántori (Zuckmantler) nevek bukkannak fel.¹² A társadalmilag azonos helyzetűek együttélésének

legklasszikusabb esete az, amikor a 12 tagú tanács tagjai között egyenlő arányban volt jelen a két etnikum. Erre – legalábbis bizonyos időszakokban – biztos adataink vannak Szászváros, Vízakna, Nagyenyed- s a kulcsos városok közül Kolozsvár esetében. Hátszegen és Vajdahunyadon a paritás inkább vallási volt az ortodoxok (majd görög katolikusok) és reformátusok között; a kálvinisták közül pedig egyaránt volt magyar és román. Az együttélés kiterjedt a város minden intézményére – tehát közös, illetve váltásos volt az ispotály, a mező- vagy erdőőrség, a városvédelem, a jegyzőség stb.

Sokkal bonyolultabb volt a templomhasználat, különösen akkor, amikor a két etnikum különböző felekezetekhez tartozott. Erdélyben általában a magyar kálvinista, a szász pedig evangélikus volt. Ez jellemezte a helyzetet Szászvároson, Vízaknán és Nagyenyeden. Kolozsváron viszont kb. 1630-ig az egész város unitárius volt, csak azután lett reformátussá, s e felekezet körében magyar és szász gyülekezet egyaránt létezett. Az 1690 körül alakult evangélikus egyházhoz főleg az újonnan betelepült szászok tartoztak. Szászrégen külvárosának számító Magyarrégen magyar református lelkésze pedig a lutheránus szuperintendenstől kapta kinevezését.

Mivel a négy bevett vallás között versengés folyt, nem lehet csodálkozni azon, hogy ez a vegyes etnikumú mezővárosokban is érvényesült. A magyar nemesi elem társadalmi súlya és a kálvinista államvallás hatása oda vezetett, hogy a 16. század folyamán Szászvároson, Nagyenyeden, Vízaknán és Fogarason az eredeti szász plébánia kálvinista kézbe került s a lutheránus szászoknak új templomot kellett maguknak emelniük. Fogarason a helyzet annyira szélsőségesé vált, hogy 1650 és 1690 között a bethleni szász lutheránus papnak kellett bejárnia a városba, mivel helyben nem lakhatott evangélikus lelkész. A különböző etnikumok közötti együttélés tehát egyáltalán nem volt problémamentes. A közelmúltban divat volt az együttélést a hivatalos proletár internacionalizmusnak megfelelően szépíteni, idealizálni. A valóságban azonban a szász-magyar együttélést is éles viták jellemezték az országgyűléseken s bizonyára helyileg is. Ezt legjobban Kolozsvár esetében ismerjük, mikor 1568-ban – főleg az újonnan betelepedett alföldi értelmiségi réteg hatására – a városi magyarság a váltakozó világi vezetést az unitárius plébániatemplom (a mai Szent Mihály székesegyház) használatára is ki akarta terjeszteni. A szász érdekeket a Heltai Gáspár és szász társai által terjesztett ún. „Erzählung” tartalmazza.¹³ Ezzel szemben a magyarok „Az kolozsvári bíró, esküdt polgárok, száz emberek, magyarok panaszolkodások az szász nemzetség ellen, kolozsváriak ellen” című írással fordultak Csáki István erdélyi kancellárhoz.¹⁴ A vitázó felek a következőképpen érveltek 1568-ban.

Heltaiék szerint Kolozsvárt korábban csak a szászok lakták. Őseiket IV. Béla mint fegyverfogáshoz értő vendégeket hívta az országba s ők telepítették újjá a tatárok által elpusztított várost. Úgy tudják, hogy a kolozsvári magyarok a szászok napszámosaiként és dolgosaiként furakodtak a városba (sind sie in die Stadt gekrochen), és akkor még a szelíd szászok nem tudták, milyen veszélyt

hoztak ezzel a fejükre. A magyarok először csak a Vár utcán laktak, de aztán szép szavakkal meggyőzték a szászokat, akik megengedték, hogy a 12 tagú tanácsban két magyar legyen. Később a tanács felét követelték s kényszeríteni akarták a plébánost, hogy a szászokkal egyenlő számú magyar káplánt alkalmazzon. Végül is mivel karddal és pajzzsal a főtérrre vonulva nagy zendülést rendeztek s a szászokat a budai udvarban is beárulták, a szászok így kényszerültek a város közös vezetéséről szerződést kötni a magyarokkal.

A magyarok álláspontja viszont azt hangsúlyozza, hogy „A régi fejedelmektől, kiváltképpen az boldog emlékezetű Mátyás királytól a két nemzetnek egyenlő birodalom adattatott az városnak bírásában, ugyan-annyira, hogy egy esztendőben, mikor szász az bíró, az másikban magyarnak kell lennie, és minden esztendőben az tanácsosok felének magyarnak és felének szásznak kell lenniük, úgy annyira, hogy egyik az másik nemzetnél sem birodalommal, sem méltósággal, semmivel feljebb való, a mi ez közönséges birodalmat nézné, illetné, abba nem lehet és egyik az másikat meg ne nyomoríthassa.” Városi elsőbbségüket is sajátosan értelmezték. „Ez országban az magyar fő nemzet és fő az birodalomban is, a mennyiben épült is, az szászság is megtelepedett, az magyar engedelmeből lőtt, az ország magyar birodalmában volt, mellyet vérök hullásokkal leltek, az szászok pedig csak profugusok voltak. Azért nem lehet az, hogy ők profugusok lévén, valami efféle épületből minket magyar nemzetséget ki rekkessenek, és kisebb birodalmot mutassanak ő magoknál, csak ily okkal, hogy ők elsőeknek és főeknek mongyák magokat... Ti szászok nem prescribálhattok az magyaroknak törvényt és rítust, mibe éljenek, mert a mint felyül is az egyház dolgában megemléttünk egy nehán szóval, az magyarok fegyverrel vötték az országot. Ti csak ex permissione ungarorum vattok az országban, kiváltképpen pedig itt Kolozsvárott, még mikor sem az megyés egyház, sem az kerítés nem volt, mikor ti oda telepettetek, csak folnagyok voltak ti néktek; még csak judiciális autoritosok sem volt, criminalis causába, homicidumot, furtumot és egyéb maleficiumot nem volt szabad megítélnetek, melyet azt innen privilégiumotokkal megbizonyítjuk, és titeket azután az magyarok vötenek melléjek, hogy equale domuniumotok és autoritások az város birodalmába legyen... Az magyarok töttek civisekké is titeket Kolozsvárott, mert villanusok, rusticusok voltatok az előtt és annál is alábbvalóak, mert az paraszt bíró is ítélt crimínális causát, de ti nem ítélnétek... Az magyarországit peniglen megvetik, avval adnak okot hozzája, hogy nem kolozsvári, ők közök pedig legkevéssé vagyon kolozsvári, hanem mind falvakból valóak, és inkább mint novitusok, mely dolog vagyon az jó rendtartásnak ellene, hogy bírót, polgárt numerussal tesznek törvényt is, egyéb constituciókat is.”

A vitatott templomhasználattal kapcsolatban Heltai és társai kifejtik, hogy a főtéri plébániatemplom mindig a szászoké volt, a nagy portálé felett az „Ecclesia Saxonum” volt felírva. A magyarok eleinte csak a temetői kis kápolnát használták, a prédikációkat pedig a kolostorokban hallgatták. A plébániatemplomban soha magyarul nem prédikáltak, és a magyarok a kolozsmonostori konvent

levéltárából eltüntették azon okleveleket, melyek a főtemplom szászok általi birtoklását igazolják. A magyarok álláspontja szerint: „Az nagy templom az magyar koronához való jövedelemből építtetett, először Zsigmond király építtette, a mint mondják, de Mátyás király végezte volt el az ország jövedelméből, mert az kolozsvári szászoknak nem volt volna soha annyi értékök ő maguktól, hogy olyan templomot építhettek volna, azért az magyarok ellen maguknak nem vendikálhatták volna... Az megyés templomot, mellyet ennek előtte mind az két nemzet egyaránt bírt és élt, kiváltképpen az pápás üdöbe, az szászok magoknak appropriálták és akarják appropriálni, és nem akarják, hogy abba magyar csak egyszer is prédikáljon, communicáljon, keresztelkedjen és egyéb isteni dícséretet műveljen.”

Szapolyai és Ferdinánd trónharcai idején a kolozsvári szászok is a „német királlyal” rokonszenveztek. A magyarok ezt is a szászok fejére olvasták, most, amikor Erdélyben János király fia uralkodott: „János királynak, az mi kegyelmes urunknak, ez országon kívül való létébe egy szegény embernek csak azért esett el a feje, hogy valami szászoknál kapálni volt, kik János királyt csúfolják volt, kalánvájónak nevezik volt, amaz peniglen inti volt őket, hogy ne szólnának úgy felőle, mert még meg jőne a királyuk, lenne, hogy az több rút, iszonyú dolgokat, a mineműek az magyarokon János király mián akkor estenek, most elhallgaszuk”.

A fenti vita érveiből kitűnik, hogy nem babra ment a játék s a felek nem bántak egymással kesztyűs kézzel. Különösen az elsőség dolgában voltak az álláspontok kibékíthetetlenek, ez nekünk 20. századi kutatóknak (sajnos) máig ismerős és igen is élő jelenség. Az 1568-as vita nemesi érvelői a Kolozsvárra telepedő magyar polgárt, jobbágyot, zsellért vagy kapást is magáénak vallja, ezzel megindult a nemzeti-népi érvelés.

Kolozsváron 1568 után a főtemplomot végül is együtt használták a szászok és a magyarok és az együttélés – bár viták mindig voltak – a 18. századig folytatódott. Az erdélyi városi, mezővárosi és falusi együttélés hátterét azonban az unio trio nationum-ra alapozó rendi alkotmány képezte, ami bár állandó rendi-vallási vitákkal volt terhes, de végleges törést nem szenvedett. Nálunk nem volt polgárháború, a hugenották vagy az anabaptisták elmeneküléséhez vezető üldözöttség.

A kontraszt még inkább kidomborodik, ha az erdélyi helyzetet a Kárpátokon túli ortodox világgal hasonlítjuk össze. A 15–16. században még virágzó moldvai román, szász és magyar lakosságú városok (Moldvabánya, Románvásár, Huszvásár, Bákó, Kotnár, Karácsonykő, Nemc, Szucsáva) katolikus hívei a 17. századra töredékre csökkentek. Karácsonykő katolikus templomát 1552-ben a moldvai vajda ágyukkal lövette szét s utána a város minden katolikus magyarját román hitre kereszteltette.¹⁵ Katolikusokat a havaseli Hosszúmezőn, Tergovistyán és Argyasudvarhelyen is jórészt ortodox hitre kényszerítették.¹⁶ Az újkor hajnalán Moldva és Havaselve régi katolikus jellegű városai szinte egységesen ortodoxok lettek.

Az erdélyi együttélés fényeit és árnyait ezen geopolitikai és korszellemi kontextusban lehet csak igazán értékelni.

JEGYZETEK

1. *Binder Pál*: Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus-kori falusi és városi együttéléséről. Bukarest Kriterion, 1982.
2. *Paul Binder*: Constantin Brâncoveanu și negustorii din Transilvania. Revista de istorie 42/1989 nr. 5, 505–508.
3. *Binder Pál*, Közös múltunk i.m 211.
4. *Paul Binder*: Johannes Honterus Karten und Beschreibungen der rumänischen Länder. Revue Roumaine d'Histoire XII/6 1055.
5. *Paul Binder*, J. Honterus i.m 1056.
6. Régi magyarországi nyomtatványok II (1601–1635), Budapest, 1983, 938.
7. A céhes élet Erdélyben. Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Kovács Géza és Binder Pál. Bukarest, Kriterion, 1981, 178–179, 209.
8. Orbán Balázs, A Székelyföld leírása, történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból, V, Pest, 1871, 189.
9. *Radu Tempea*: Istoria sfintei besereci a șcheilor Brașovului-Editie de Octavian Schiau și Livia Bot, București, 1969–57. (Fost-an cursul anilor de la Hristos 1484, iar de la Adam 6996, iar den venirea bolgarilor 92). O L,F 5/14 128–133.
10. O L,F 49 5/14, 267–270; F 49 8/1 32–42.
11. *Varga Árpád*: Íráshasználat a székelyudvarhelyi tímárcéhben, Erdélyi Múzeum 53/1991/1–4, 68–75.
12. Erzählung wie sich die Hungarische wieder die Saxische Nation in Clausenburg empöret, und sie durch Anschläge, Rath, Praktik, und Hilf Michaelis Cziaki Cantzellers, und andrer bissiger und gehässiger Ungar in Hooff umb Ihr altes Freythumb der Hauptkirchen und Pfarr gebracht hat, 1568; *G Joseph Kemény*: Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens I Klausenburg, 1839, 88–149.
13. A kolozsvári magyarok panasza a kolozsvári szászok ellen 1568-ban. Közli Benczédi Gergely – Keresztény Magvető, 1885. 25–30.
14. Călători străini despre țările române vol. II Volum îngrijit de Maria Holba, MM. Alexandrescu – Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1970, 99
15. *Pavel Chihaia*, Din cetățile de scaun ale Țării Românești, București, 1974, 192–204 (În legatura cu trecutul bisericii Botusari din Curtea de Arges) 306–318. (Monumente gotice în Cîmpulung-Muscel) 352–367. (Monumente gotice în Țirgoviste)

Barta Mária:

FRÁTER GYÖRGY ÉS A PROTESTANTIZMUS

I.

Az utolsó kétszáz évben többen is foglalkoztak Fráter György valláspolitikájával. Horváth János „A reformáció jegyében” című munkájában szentel néhány sort György barát és a protestánsok viszonyának. Kiemeli, mennyire komolyan vette a váradi püspök egyházvezetői mivoltát: naponta misét hallgatott, gyakran prédikált, a böjtöket megtartotta, a papoktól tiszta életet követelt. Műve hivatkozási részében utal arra, hogy a Fráter György uralta területen kisebb mértékű volt az üldözés, mint másutt. Úgy véli azonban, hogy a barát csak akkor tanúsított engedékenységet a reformáció iránt, ha politikai érdekei azt kívánták, illetve, ha a politikai helyzet nem tette lehetővé az erőteljesebb fellépést. Az új vallásfelfogás és terjedése ellen hozott, de eredménytelennek bizonyuló országgyűlési határozatokra hivatkozva megemlíti az 1538-as, János király, Statileo püspök és Fráter György előtt lezajlott, a hitújítók számára pozitív kimenetelű segesházi, és az 1543-as gyulafehérvári hitvitát. Ez utóbbira Honterus maga, a meghívás ellenére, elmenni nem mert. Máskülönben az 1543-as gyulafehérvári országgyűlés vallási kérdésekben eredményt nem hozott, „vagy mert Fráter Györgynek sem volt szándékában erőszakos rendszabályokat hozatni, vagy mert titkon már a reformációhoz szító Petrovics, Csáky Mihály és Batthyány Orbán megakadályozták ebben.”¹ (Ennek az indokolásnak különösen az első fele érdemel figyelmet.) Szól még az 1545-ös tordai országgyűlésen hozott vallástörvényről, majd ismerteti a szintén 1545-ben, de Debrecenben megtartott rész-országgyűlésen a vallásüldözésre feljogosító végzéseket. Kiemeli, hogy a határozatok végrehajtását a barát mellett a protestáns hajlandóságúnak tartott Petrovics Péterre bízta, ami nem igen segíthette elő azok gyakorlati megvalósulását. Ezeken túlmenően, Horváth Mihályra hivatkozva megemlíti Fráter György néhány protestáns-ellenes fellépését is².

A Hóman-Szekfű-féle Magyarország történetében³ Szekfű Gyula foglalkozik a reformáció kérdésével. Először csak érintőlegesen jelenik meg a Fráter György contra protestantizmus kérdés, a világi nagybirtok és az új hit terjedése közötti összefüggés egyik bizonyítékeként. Szekfű a váradi püspök tekintélyéről beszél, mely egyedül volt képes életben tartani a kolozsvári, beszercei, segesházi, nagybányai ferences kolostorokat. Halála után ezek protestáns helyi ható-

ságok keze alatt elpusztultak. Ezzel szemben a János király uralmát fenntartó protestáns érzelmű birtokosok alatt protestánssá váló Tiszántúlon – mintegy szigetként – haláláig meg tudta őrizni a váradi püspöki uradalmak katolikus voltát. Ezek lakói az új hit követőivé csak 1551 után, protestáns birtokosok kezére jutván váltak. Az erdélyi helyzettel kapcsolatban Szekfű azt írja, hogy János király és György barát még fenn tudták tartani az egyhitűség fikcióját, de a protestáns hit terjedését sem a világi birtokon, sem a szász városokban nem tudták meggátolni. Szerinte Fráter György szívesen elnyomta volna a Honterus vezette szász hitújítást, de ehhez nem volt elég ereje. Általában „labilisnak” és „belső ellentmondásokkal terheltnek” tartja a vallási viszonyokat 1551-ig.⁴

Zoványi Jenő véleménye Fráter György hitújításhoz való viszonyáról meglehetősen elítélő. Az ő megfogalmazásában Fráter György a nagy vallásüldöző, akit csak a történelmi körülmények és a protestánsok befolyásos pártfogói akadályoztak meg igazán hathatós rendelkezések meghozatalában, illetve protestáns-ellenes határozatok következetes végrehajtásában. Zoványi is megemlékezik az 1543-as, általa kolozsvárinak nevezett országgyűlésről és az ehhez kapcsolódó hitvitáról. Ám Horváth Jánostól eltérően úgy ítéli meg, hogy a váradi püspök a hitvitától a protestánsok vereségét várta, hogy erre hivatkozva a későbbiekben a hatalom eszközével, példának okáért országgyűlés hozta törvényekkel léphessen fel ellenük. A barát ez irányú törekvése csupán több magas rangú személy, köztük Batthyány Orbán ellenállásán és a gyulafehérvári káptalan megosztottságán bukott el. A vitának ez a püspök szempontjából kedvezőtlen kimenetele végül is a protestantizmus terjedését segítette elő. Zoványi úgy véli, hogy az 1545-ös medgyesi zsinaton is felmerül már egy önálló protestáns püspökség felállításának gondolata. Megvalósítását – más okok mellett – de mindenképpen komoly mértékben, Fráter György „ádáz” ellenszenve és az ettől való félelem akadályozták meg.⁵

Zoványi is ismerteti az 1545-ös, 1548-as és 1550-es tordai országgyűlések vallási törvényeit. Ezekből egyrészt azt a következtetést vonja le, hogy az 1550-es törvénnyel kimondják a lutheranizmus szabadságát, a katolicizmussal való egyenjogúságát az ekkor még egységesnek tekintett egyházon belül. Másrészt az áttérések tiltásával a katolikus egyház védekezni akart a növekvő számú „elpártolásokkal” szemben. Az áttéréseket Fráter György „némely, Erdélyre nézve elszigetelten maradt intézkedéseivel” akarta gátolni, mindhiába.⁶ A szászok egységes állásfoglalásával szemben fellépnie nem volt tanácsos, a magyarokkal szemben pedig óvatosnak kellett lennie a politikai helyzet miatt. Így nem maradt számára más, mint „szórványosan elkövetett” erőszakoskodások.⁷ Zoványi hangsúlyozza, Fráter György így sem tudott gátat vetni a reformáció terjedésének. Csupán annyit enged meg és ebben többé-kevésbé egyetért Horváth Jánossal, hogy mérsékelt sikereket érhetett el a nagyváradi egyházmegye területén. Már 1544-ben kérte a pápától két segédpüspök kinevezésének engedélyezését, de ezt csak 1547-re érte el. Zoványi azt állítja, hogy a barát 1544.

július 20-án Nagyváradon is rendezett hitvitát, talán az 1543-as kudarc ellensúlyozására. Az 1545-ös debreceni rész-országgyűlés protestánsellenes végzéseiről megállapítja, hogy ezek ellentétesek az ugyancsak 1545-ös tordai országgyűlés vallási határozataival, hogy a végrehajtással Fráter György mellett megbízott, protestánsokhoz húzó Petrovicstól nem igen kellett tartani az érintetteknek. Fráter György azonban megégettette a nagyváradai egyházfit, Csanádról kiverette, mindenétől megfosztotta Szegedi Kis Istvánt, börtönbe záratott néhány protestáns papot.⁸ 1545-ben mégis panaszkodott az új hit tisztántúli terjedése miatt, és felhatalmazást szeretett volna kapni a lutheranizmust pártoló nemesek birtokainak lefoglalására. Zoványi végül is úgy ítél, hogy a barát halála semmilyen lényegi változást nem hozott Erdély egyházi viszonyaiban.

Pokoly József református egyháztörténetében⁹ az 1538-as segesvári hitvita kapcsán hangsúlyozza Fráter György protestánsellenességét, majd az 1543-as gyulafehérvári hitvitáról azt írja, hogy „későbbi híradások szerint”¹⁰ a megjelent protestánsokat csak Batthyány Orbán, Csáky Mihály és Enyedi Adrián fellépése mentette meg. Később a hagyományra hivatkozva állítja, hogy a barát pénzbírsággal sújtotta a kolozsváriakat, mert azok magyarra akarták fordítani a Bibliát. 1545-ben a Szent György napi, tordai országgyűlés a keresztet meggyalázó Barcsay testvérek ügyében úgy rendelkezett, hogy a helytartó tartson vizsgálatot, és ha a vád bebizonyosodik, akkor a törvény rendes útján büntesse meg a tetteseket. Pokoly kerüli, hogy a váradai püspökkel kapcsolatban bármilyen kedvező momentumot említsen. Ezért az 1545-ös, 1548-as és az 1550-es vallási törvényekkel összefüggésben is az őt korlátozó körülményeket és azt tartja fontosnak kiemelni, hogy a barát vallási kérdésekben nemigen tisztelte a törvényt. Papként másként is értelmezte, mint a rendek, és elsősorban az 1550-es, az evangélikus vallás szabad gyakorlását lehetővé tevő tordai határozatot eleve ideiglenesnek tekintette. Ennek bizonyítására azt hozza fel, hogy mikor 1551-ben újra összehívták a tridenti zsinatot, ezt ő azonnal kihirdette és az egyháziakat imára szólította a zsinat sikeréért, az egyház békéje helyreállításáért. Azt is írja, hogy az 1550-es törvény ellenére – a püspök életében – nehezebben mozoghattak a protestánsok. Az 1545-ös tordai országgyűlés mellett Pokoly is megemlíti a szintén 1545-ös debreceni rész-országgyűlést, ahol „kemény” törvények születtek a lutheránusok ellen. Ezeket és a tridenti zsinat határozatait teszi felelőssé azért, hogy György barát szigorúbban lépett fel az eretnekekkel szemben. Ennek bizonyítására ő is a már említett kolozsváriak, nagybányaiak, a nagyváradai egyházfi és Batthyány Orbán esetét hozza elő.

Veress Endre Izabella királyné életrajza¹¹ is tartalmaz utalásokat Fráter György valláspolitikájára. Szerinte „a mohácsi veszedelem utáni idő és János király kora Erdélyben is kedvezett a reformáció terjedésének, kivált a szászok közt,... nagy ellenzői voltak azonban Statileo, György barát és Frangepán érsek. Unszolásukra János király 1538 tavaszán Segesvárra hozatta a magyarországi

részekről Szántai István mestert”, kit rögvest meg akartak égetni. De az „eszes” és „istenfélő” király ezt nem engedte, hanem „disputatoria engedte a dolgot, melynek folyamán felmentették, mert védekezésében nem találtak semmi igaztást.” Ebben szerepe lehetett, hogy Székely Adorján és a később protestánsná lett Kálmáncsehi Márton voltak a bírái.¹² Veress sem feledkezik meg Honterusról és 1543-ban megjelentetett Reformatio Ecclesiae Coronensiséről, amely miatt a királyné és a barát az 1543-as Péter-Pál napi országgyűlés elé idéztették. Ezen az országgyűlésen nagy érdeklődést és izgatottságot keltett a vallás ügye, melyet a helytartó barát vetett fel, a fejérvári káptalan sürgetésére. A brassói tanács azért nem engedte el Honterust, mert féltette őt Fráter György bosszújától, „hiszen még emlékezetben állott, miként küldött máglyára (feledésbe ment vallástörvények alapján) egy váradi egyházfit, «aki egy pápista asszonyt arcul csapa vala, csak azért, hogy egy kép előtt imádkozik»”.¹³ Honterus Apologia reformationis című védiratát Glatz Mátyás adta elő a királyné és a rendek előtt, minek utána „György barát erélyes megtorlást követelt, de a királyné tanácsosai (Batthyány Orbán, Csáky Mihály, Adorján kolozsvári főesperes és Petrovics) ajánlatára vallási vitatkozást rendelt el a brassói küldöttek és a vádló fejérvári káptalan közt.”¹⁴ Ezen azután az új hit képviselői kerekedtek felül, sőt, a hallgatóság soraiból többen protestánsokká váltak. Izabella azzal bocsátotta haza a brassóiakat, „nehogy újítást fogadjanak be a vallásba”¹⁵. Itt is szerepel Batthyány Orbán testének szerencsétlen sorsa, s a szerző vallási okot vél felfedezni a barát cselekedete mögött. Elsősorban vallási s csak részint politikai motivációt – Heltai anyagi támogatását, protestánsokkal való érintkezést – lát szerzőnk amögött is, ahogyan Fráter György Csáky Mihállyal elbánt.¹⁶

Másképpen közelíti meg a kérdést Acsády Ignác,¹⁷ aki különbséget tesz Fráter György János király életében és annak halála után követett valláspolitikája között. A barát, János életében, váradi püspökként „első sorban a szó erejével, az érvek súlyával akart hatni”, ezért tartott hitvitát 1538-ban Segesváron. Csak akkor folyamodott erősebb eszközökhöz, amikor a béke eszközével nem boldogult és szigorúan végrehajtatta a vallásüggyel kapcsolatos törvényeket. Az említett hitvita után, a törvény szellemében akarta megégettetni az „eretnek” Szántai István kassai tanítót, „s csak a türelmes, jószívű János király akadályozta meg a kegyetlen eszköz alkalmazásában.”¹⁸ Erdélyben „János király halála után a barát uralkodott – Acsády szerint – rendületlenül katolikus, egyháza érdekei lelkiismeretes őre, de egyszersmind gondolkodó politikus, aki számba vette a viszonyokat. Ha János életében rászorult arra, hogy hevét a király mérsékelje, a későbbi időkben már maga mérséklé magát. Némikísérletezés után, 1548-ban, beletörődött a viszonyokba, s nem ellenezte, hogy az országgyűlés kimondja, hogy a vallásügy az eddigi állapotban megmaradjon, ami a protestantizmus elismerését, sőt felülkerekedését jelentette.”¹⁹

Horváth Mihály Fráter György-életrajzának²⁰ utolsó néhány oldala foglalkozik a barát papi mivoltával. Mint írja, „egyházi életéről nagyon kevés nyomra

találunk emlékiratainkban: minek valószínű oka, hogy mióta ő a zárdát elhagyván, a nagyvilág színpadára lépett, az ország ügyeivel annyira el lőn foglalva, hogy kevés ideje maradt foglalkozni egyházi dolgokkal. Az egyházi átok alatt élő János király által neveztetván ki váradi püspökké, pápai megerősítést mindjárt nem nyerhetett: de úgy látszik, hogy miután ezt 1539-ben a János királyhoz küldött pápai követőtől megnyerte, sem kenettette föl magát püspökké, s megyéjét a szorosan vett egyházi ügyekben mindvégig helyettesek által igazgatta.” Ennek ellenére főpapi mivoltához hűen élt. Vallása törvényeit szigorúan betartotta, s „a reformatiót, midőn politikai okok engedékenységet nem követeltek, ellenezte.”²¹ Horváth is felsorolja a már ismert eseteket, így a váradi egyházfői megégettetését „az ősi vallásához hű nép” kívánságára, Szegedy István nála Tasnádon megesett történetét, Batthyány Orbán sírjának és testének meggyalázása mögött azonban Horváth – Nádasdy Tamás vallomására hivatkozva – egyértelműen politikai okokat lát: Batthyány Orbán Izabella híve volt. Úgy látja, „Fráter György buzgó katolikus pap létére sem üldözte igen szenvedélyesen a másként hívőket”²⁶. Ennek bizonyítására hozza fel az 1543-as (nála kolozsvári), a vallás kérdésével is foglalkozó országgyűlést, illetve az azt követő hitvitát, melyek végeredményben semmit nem végeztek ugyan a vallás ügyében, de legalább megtörténhettek. Horváth Mihály is azon a véleményen van, hogy a barát nem csak Petrovics, Batthyány és Csáky protestáns érzülete miatt nem tudott törvényeket hozatni a hitújítás ellen. Úgy véli, hogy Fráter György, ki ekkor az egész közhatalmat saját kezében kívánta összpontosítani, az országot pedig János Zsimond alatt egyesíteni, nem akarhatta vallásüldözéssel megosztani vagy csökkenteni politikai híveinek táborát. Végso következtetése az, hogy az új tanok követői az ő országrészében kevesebb üldözésnek voltak kitéve, mint máshol lettek volna. Ha a váradi püspök tényleg olyan buzgón üldözte volna a reformáció híveit, akkor a nálunk a lutheránusoktól éppen ekkoriban elváló kálvinisták nem az általa kormányzott tiszai megyékben és Erdélyben tartották volna legtöbb zsinatukat, s alapították volna meg egyházi közösségeiket.²²

Ognien Utješnović múlt század végi Fráter György életrajzában²³ a vallási kérdés egyáltalán nem szerepel.

A fentebb ismertetett nézetek alapján talán azt a következtetést lehetne levonni, hogy Fráter György hitéhez szigorúan ragaszkodó katolikus főpap volt, ki elkötelezettségének megfelelően ellenezte a protestantizmust. A vélemények inkább abban térnek el, hogy az adott történelmi viszonyokhoz alkalmazkodva mennyit tudott és mennyit akart törekvéseiből megvalósítani. Zoványi Jenő, Veress Endre és Pokoly József lehetnek ama nézet képviselői, mely szerint ő volt a nagy protestánsüldöző, ki mindent megpróbált ugyan, mégsem tudott eredményt elérni. Horváth János, Szekfű Gyula és Horváth Mihály megközelítésében a hitéhez hű, azt szükség esetén megvédő Fráter György egyháza érdekeit az ország érdekeinek rendelte alá. Mivel szerintük az ő esetében

mindenkor a politikus szabta meg a főpap gondolkodását, a szándékolt, öncélú protestánsüldözés eleve kizártnak volt tekinthető.

II.

A továbbiakban Fráter György protestáns-ellenes voltának bizonyítására az irodalomban felhozott érveket veszem sorra, szembesítve azokat a szűkösnek látszó forrásanyaggal.

Batthyány Orbán holttestének kálváriáját szinten minden későbbi, a korszakkal foglalkozó történeti munka megemlíti. Hogy a tetem kidobatása eredeti nyughelyéről, a gyulafehérvári székesegyházból valóban megtörtént, azt Maylád Istvánné Nádasdy Annának fivéréhez, Nádasdy Tamáshoz 1548. január 12-én Fogarásról írott levele is bizonyítja²⁴. Noha Mayládné férjének, Maylád Istvánnak sztambuli rabsága, illetve kiváltásának állítólagos elszabotálása miatt ellenszenvvel viseltetett a barát iránt, állítását el kell fogadnunk. Elsősorban azért, mert a Fráter György meggyilkolása miatti perben 1553-ban vallomást tevők is többször ugyanígy mondják el a történetet. Nádasdy Tamás pl. szó szerint ezt mondta. „Annyira tombolt a királyné és az övéi ellen, hogy egy nemest a királyné bárói közül, név szerint Batthyány Orbánt, akit (meghalván) ...egy templomban eltemettek, titokban kihantoltatott és a városon kívül a szemétdombra vettetett... Egész Magyarország tudja ezt, és maga György barát sem tagadta később, noha azután Werbőczy Imre báró újra eltemettette őt egy templomban”.²⁵ Nagyjából ugyanígy szerepel a történet Schaeseus Ruinae Pannonicae-jában is.²⁶

Annál vitathatóbb viszont az indok, mely a váradi püspököt e tette késztette. Schaeseus a barátnak a halott lutheranizmusa miatti gyűlöletére utal, akárcsak Miles Mátyás.²⁷ A kortárs Nádasdy Tamás viszont 1553-as tanúvallomásában pusztán politikai ellentétéről tud a két ember között, ti. hogy Batthyány a királyné híve volt annak a barát ellen folytatott küzdelmében. Ennek az utóbbi állításnak a valóságosságát látszik bizonyítani a váradi püspök és a királyné között közismerten és ténylegesen megvolt ellentét. Batthyány egyértelműen Izabella mellé állt, s annak legkövetkezetesebb híve, sőt uszítója lett a baráttal szemben.²⁸ Nem ébreszthetett rokonszenvet a váradi püspökben Batthyány múltja sem.²⁹ Mindez természetesen nem zárja ki, hogy Fráter György tettének indítékai között Batthyány Orbán protestáns énekszerző volta is szerepet játszhatott, de azt már igen csak kérdésessé teszi, hogy ez lett volna az egyedüli és a legfőbb ok.

A váradi egyházfi megégetésének általam ismert legkorábbi forrása Pethő Gergely „Magyar krónikája” 1660-ból.³⁰ Innen kerülhetett Haner 1694-es *Historia Ecclesiarum Transilvanicumába*, és szerepel a Lampe-Ember féle 1728-as egyháztörténetben, valamint Timon 1737-es kronológiájában is. Hiányzik viszont a legfontosabb korabeli forrásból: az 1553–1554-es tanúvallomásokban és a majdnem-kortárs Schaeseusnál sem esik szó róla. A később született

történeti munkák viszont általában az itt felsorolt négy mű valamelyikére hivatkoznak. Az eset maga minden említett könyvben Honterusnak és a brassóiaknak az 1543-as hitvitán való viselkedését, illetve félelmének megalapozottságát volt hivatva bizonyítani. A történeteket részletesen csak Haner írja le, a Lampe-Ember féle szöveg ennek szó szerinti, Timoné pedig kicsit átfogalmazott átvétele.³¹

Az első említés viszonylagos kései volta és az 1553-as tanúk hallgatása nyomán akár kétségbe is vonhatnánk az esemény valódiságát. A tanúk hallgatása azonban azzal is magyarázható, hogy egy katolikus főpap gyilkosainak ügyében mentővallomásokat vártak tőlük, azt is akartak adni, így az ilyen, katolikus szempontból egyáltalán nem elítélendő magatartásról inkább nem beszéltek. De végül ez is csak feltételezés. Az eset akár meg is történhetett, még ha nem is bizonyítható. Ha valóban megesett, akkor Fráter György az 1525-ös „lutherani comburantur” törvény értelmében járt el, egy, a katolikus törvényeket és magukat a katolikusokat vallásos érzéseikben durván megsértő személlyel szemben. Tehát nem arról van szó, hogy a barát pusztán dogmatikai és ideológiai nézeteltérések miatt cselekedett, hanem egy tettelesen szentségtörővel szemben lépett föl, nem ő volt a kezdeményező, ő csak visszaütött.

A Szegedi Kis Istvánnal Csanádon történeteket a neves reformátor maga mesélte el életrajzírójának, Skaricza Máténak: „De főképpen mindezt megtudván az akkori királyi kincstartó, Fráter György. ...az ő udvari embere, sőt seregének kapitánya, Perusits Gáspár által az Istennek ezen szent emberét elsőként megrohanva nem csak durván arcul ütötte, hanem állhatatos felelete miatt néhányszor másképp is bántalmazta, minden tulajdonából teljesen kifosztotta és Tasnádról (sic) elűzte. Ezt a szerencsétlenséget magától Szegeditől hallottam elbeszélni... gyakori sóhajtással mondta el, hogy akkor több mint kétszáz könyvet vettek el tőle...”³²

Az egykori püspöki székhely, Csanád, a történetek idején valóban Perusics Gáspár kezében volt, aki a két király közti háború zűrzavarában a püspökség javainak egy részét elfoglalta.³³ Kezdetben támogatta a reformációt és magát Szegedi Kist is, de később sógorának, Fráter Györgynek a biztatására ellenkező irányba fordult. Szegedi elűzésével egy időre véget vetett az új hit terjedésének saját területén. Forrásaink alapján nem eldönthető, hogy erre a lépésre maga a váradi püspök utasította-e, kinek Perusics a familiárisa is volt, vagy önhatalmúlag járt-e el, mint annak itteni kapitánya. Az azonban bizonyos, hogy – legalábbis közvetve – György barátnak köze volt a történetekhez.

A fentieknél jóval kevésbé tűnik bizonyíthatónak az a vád, amely szerint Fráter György 1546-ban pénzbüntetéssel sújtotta volna a kolozsváriakat, mert a Heltai Gáspár vezette csoport magyarra kívánta fordítani a Bibliát. A történet leírása az ismét csak Haner művére építő Lampe-Ember féle egyháztörténetben található.³⁴ A későbbi műveknek ez a szöveg a hivatkozási alapja. Ebben viszont pénzbüntetésről nincsen szó, helyette az olvasható, hogy a barát jutalmat ígért volna annak, aki elhozza neki a fordítók fejét. Hogy azután ennek volt-e történeti alapja, az már több mint kérdéses.³⁵ Az ugyanis tény, hogy 1551-ben, tehát még

György barát életében, a kolozsvári Hoffgreff-Heltai féle nyomda előbb Mózes öt könyvét, majd Jézus Sirák könyvét is megjelentette magyarul.³⁶ Azt sem szabad elfelejteni, hogy egyrészt Fráter György éppen Heltaival adatta ki a híres-neves „Várad regesztrumot”, s hogy már 1550-től kezdve ugyanez a nyomda több evangélikus tanítást hirdető művet is kinyomtatathatott.³⁷ Erre lehet azt mondani, hogy 1550-ben és 1551-ben a püspök-helytartó számára igencsak nehézzé vált a helyzet, mivel mindkét évben magánháborút kellett vívnia Izabella híveivel, ezért kisebb gondja is nagyobb lehetett a kolozsvári nyomdák felügyeleténél, noha mindvégig ő maradt a helyzet ura.³⁸ Bárhogyan is, lehetővé tette az említett művek kiadását.

Nem véletlenül hagytam említetlenül Sztárai Mihály *Comoedia de matrimonio sacerdotium* című, magyar nyelven írt evangélikus hitvitázó komédiáját.³⁹ Ez a munka Kerekotzki Ferenc álnéven, Krakkó ál-kiadási hely feltüntetésével jelent meg 1550-ben Kolozsváron. Varjas Béla és Kathona Géza is úgy vélte, hogy ennek a manővernek az oka a Fráter Györgytől való félelem és Heltainak a barát iránti gyűlölete lehetett.⁴⁰ A fentiek alapján ebben sem lehetünk egészen bizonyosak, bár Sztárai írása nyílt és goromba támadás volt, ami valóban felkelthette a várad (katolikus!) püspök haragját.

A Barcsay testvérek ügyét már jóval kevesebb szerző említi, így hitelessége felől is nehezebb véleményt mondani. Mind Zoványi, mind Pokoly úgy írják le a történeteket, hogy közben semilyen kútfőre nem hivatkoznak, még egymásra sem. Az Erdélyi Országgyűlési Emlékekben Szilágyi Sándor az 1545-ös Szent György napi tordai országgyűlés leírásánál Ostermayer krónikájára hivatkozik, amelyben viszont csak az országgyűlésen történtek lényegének egymondatos összefoglalása található, a Barcsay testvérekről nem történik említés.⁴¹ A három Barcsay testvér vizsgálat alá helyezését Szilágyi az ugyanezen az országgyűlésen hozott törvénnyel indokolja, mely szerint magatartásával, életmódjával másokat senki meg nem botránkoztathat.⁴² Márpedig a vádlók szerint a testvérek vízbe vetették és ezzel meggyalázták a keresztet. A vizsgálatot – a forrásokat itt sem említő – Pokoly szerint Fráter Györgyre, a „helytartóra” bízta. A vád bebizonyosodása esetén a törvény előírása szerint kellett eljárni. Az ügy folytatásának sehol nem sikerült nyomára bukkannom. Amennyiben egyáltalán létezik ilyen, ismét nemcsak jogi, hanem erkölcsi szempontokat kell figyelembe venni. Ha az emberek cselekedeteikkel – s nem csupán elveikkel – mások vallásos érzését, hitét sértik, akkor az ellenük való eljárás jogossága nehezen vonható kétségbe. A tolerancia mindenkit meg kellene, hogy illessen.

Pokoly, és rá hivatkozva Zoványi is állítja, hogy a várad püspök egyházi és politikai okokból súlyos büntetést vetett volna ki a nagybányaiakra. Hogy Erdély helytartójának lehettek kifogásai egyes nagybányai lakosokkal, arra a gyilkossági ügyben tett 1553-as tanúvallomások egyértelműen utalnak. Pécsi Gáspár a következőket vallotta: „Egy Nagybányára való polgárt elfogatott, minden vagyonát, úgy 6000 magyar forint értékben, ahogy hallottam, elvette tőle, őt magát titokban a szamosújvári várba vitette, ahol megölték.”⁴³ Erős Pál úgy tudta, hogy

„István pénzverőt Nagybányáról jogtalanul Erdélybe hurcoltatta, vagyonától megfosztotta, majd őt megölette.”⁴⁴ Verancsics Antal vallomása szerint „Néhány polgárt Nagybánya mezővárosban lutheranizmussal és hamis pénz verésével vádoltak... Maga György barát ment oda, és megismervén és megértvén ezeket a dolgokat, egyeseket elfogott, pénzüket elszedte és őket lefejeztette – legalábbis így hallottam.”⁴⁵

Itt több probléma is van. Egyrészt ezek az állítások az elbeszélők saját bevallása szerint is pusztán hallomáson alapultak, másrészt az talán valóban nem mindegy, hogy valakit protestantizmusért, vagy hamis pénz veréséért üldöz-e a törvény képviselője. Végül pedig azt is meg kell jegyezni, hogy a vallomások alapján egyértelműen megállapítható: György barát, mint kincstartó, igen keményen adóztatta országát, és ezzel igen sok város haragját kivívta önmaga ellen.⁴⁶

Az 1545. június 7-én Debrecenben tartott, Fráter György által összehívott rész-országgyűlés kimondta, hogy „senki ne tűrjön meg birtokain lutheranizmust, a kincstárnok és a főkapitány pedig felhatalmaztattak, hogy biztosokat rendeljenek, kik az ország törvényei értelmében a lutheránusokat nyomozzák ki és fogják el.”⁴⁷ Egy másik, 1545 szeptemberének végén született írásban pedig, mely „a Bebek Ferenc ellen indított hadjárat után szükségessé vált egyházi intézkedésekről” szólt, a következők olvashatók: mivel erősen terjed a reformáció, „ezért őfelsége rendelje el, hogy Fráter György és Báthory András foglalják el azok javait, akik a lutheránusokat táplálják, segítik az ő jószágaikon, különösen Drágffy Gáspár özvegye ellen legyen parancs”.⁴⁸ Mind a törvény, mind ez az emlékeztető kapcsolatba hozható az 1545. szeptember 20-án Erdődön, Drágffyné birtokán és pártfogása alatt tartott protestáns zsinattal. Ez 12 cikkelyt fogadott el az új tanítások szellemében követendő vallási alaptételekről. Amiről külön nem rendelkezett, annak vonatkozásában az 1530-as ágostai hitvallást tartotta követendőnek. A kor gyakorlatának megfelelően a váradi püspöknek, a katolikus főpaprak lett volna oka az özvegy üldözésére. Csakhogy György barát Drágffyné ellenes föllépésének hátterében volt valami más is. Az immárom halott férj, Drágffy Gáspár, mint erről egy 1542-es, feladó és kelet nélküli, az erdélyi püspökség siralmas állapotán kesergő levél is tudósít,⁴⁹ egykor Statileo püspök halála után erővel elfoglalta az erdélyi püspökség javainak felét, kisajátította jövedelmeit, s nem akadt senki, aki ellent mondott volna neki. Ugyanezt a tényt látszanak bizonyítani további levelek is. Így az, amit Ferdinánd 1542. december 9-én Bécsből írt Drágffynak, s amiben arról van szó, hogy az erdélyi püspökség jövedelmeinek egy része a címzett kezén van, ki azokat nem hajlandó Serédy Gáspárnak átadni.⁵⁰ Szintén erről van szó Várday Pál esztergomi érsek Ferdinándnak szóló, 1543. május 28-iki pozsonyi levelében is.⁵¹ Arra nem találtam adatot, hogy Drágffy a javakat 1545 január 25-e, vagyis halálának napja előtt visszaszolgáltatva volna akár Fráter Györgynek, akár Serédynek.

Nem kelthetett bizalmat a barátban Drágffy végrendelete sem, melyben feleségét, somlyai Báthory Annát és fiait Ferdinánd király oltalmába ajánlotta.

Ez különösnek tűnik annak a levélnek ismeretében, amit az a Serédy Gáspár írt, ki I. Ferdinánd királytól ideiglenesen megkapta az erdélyi püspöki jövedelmeket, vagy legalábbis egy részüket. Serédy 1542 november 15-én Toronyról keltezett, és Frangepán Ferenc kalocsai érsekhez címzett levelében azt állítja, hogy Drágffy úgy ítéli, mivel a töröknek ellentállni nem tudunk, ezért adót kellene fizetnünk neki, ez pedig Fráter György álláspontjához látszik közelebb lenni.

Megint csak nem lehet kizárni, hogy vallási megfontolások is szerepet játszottak a váradi püspök törekvésében, de a Drágffy családhoz való viszonyát a fentiek is befolyásolhatták. Az erdélyi püspöki jövedelmeket, az anyagiak szűkössége miatt, Fráter György Izabellának és kisfiának engedte át, azokra már csak ezért is szüksége volt. A törvény és a királyhoz intézett kérés sokkal általánosabb megfogalmazású annál, semhogy csak erre a konkrét esetre lehetne vonatkoztatni. De egyrészt nem igen van arra példa, hogy valaha valaki ellen alkalmazták volna, hacsak Szegedi Kis Istvánnal szemben nem ennek alapján léptek föl. Másrészt a végrehajtás szigorát az is kérdéssé teszi, hogy azt György barát mellett a protestáns hajlamúnak tartott Petrovics Péterre bízták.

Csak Zoványinál szerepel az a vád, mely szerint a váradi püspök néhány protestáns papot börtönbe záratott volna. Zoványi Révész Imrére, az pedig Tinódira hivatkozik, ki ezt írta: „Bűnes csak Krisztusnak evangyélioma / Ezért szegény prédikátorokat fogatja.” Tinódit a történészek eléggé megbízható forrásnak tartják,⁵² ebben az esetben viszont az az elgondolkodtató, hogy a többi esetről ő nem tudósít, így a börtönöztetés története megint bizonytalanná válik.

Azok közül a vádak közül, melyeket későbbi szerzők Fráter György ellen felhoztak, a legszörnyűbb és ugyanakkor a legkevésbé valószínű az, amit Veress Endre vesz át Miles Würg-Engeljéből. Eszerint a barát vadhússal aggattatta volna tele a böjtszegő Csáky Mihály testét, majd ráengedte volna a kutýákat.⁵³ Csakhogy Haner már többször is említett munkájában azt olvashatjuk, hogy a gyalázatos tettet Statileo János erdélyi püspök követte el, s nem Csáky, hanem egy névtelenül maradt pap ellen.⁵⁴ Nem vélekedik másként a történekről Schae-seus sem, akit a szöveg hasonlósága miatt Haner forrásának kell tartanunk.⁵⁵ Nem igazán valószínű, hogy ezt a mindennapinak semmi esetre sem nevezhető büntetési módot két főpapunk is alkalmazta volna, ráadásul időben ennyire közel egymáshoz. Schae-seus szinte kortársnak tekinthető, ő tudott volna róla és meg is írta volna, ha Fráter György ilyet tesz. Más esetekben sem hallgatta el, amit tudott, vagy amit tudni vél.

Fennmaradt a váradi püspök 1551. augusztus 4-én Kolozsváron kelt levele, melyben elismeri Csáky Mihály gyulafehérvári kanonok, Izabella, majd János Zsigmond bizalmasa, erdélyi kancellár jogát minden javadalmának élvezetére, mert munkáját kitűnően végezte.⁵⁶ Elvileg nem zárható ki, hogy ez valamiféle kései kompenzáció lenne a történekrért, de ebben az esetben sérelem és kien-gesztelés nem állnának arányban egymással. Ami azt a kérdést illeti, hogy Statileo megtette-e, amit György barát valószínűleg nem, nehéz lenne egyértel-

mű választ adni. Nehéz elhinni, hogy egy nagy humanista így büntessen valakit, de a kor erkölceit, szokásait figyelembe véve ez sem lehetetlen.

A fentiekben csupán annyit szerettem volna megmutatni, hogy azoknak a vádakkal, melyeket az elmúlt évszázadokban a szerencsétlen sorsú váradi püspök ellen, elsősorban protestánsokról felhoztak, egy része nem igazolható, másokról pedig nehéz lenne teljes bizonyossággal állítani, hogy a barátot elsősorban vagy kizárólag vallási megfontolások vezették. Bizonyos esetekben, ha valóban megtörténtek, érvényben lévő törvények alapján szentségtörést torolt meg Fráter György személyében egy katolikus főpap. Ezek után a protestáns papok állítólagos bebörtönzése mellett Szegedi Kis István elűzése tekinthető az egyetlen olyan esetnek, melyben vallási megfontolásokon kívül más indokot nem sikerült találnom. Azok a 16–18. századi kútfők, melyekre a későbbi nagy történetírók műveiket alapozták, nem tekinthetők teljes mértékben megbízhatóknak. Leírtak hallomásokat, szóbeszédet, hagyományokat csakúgy, mint tényeket. Azt sem tartották fontosnak, hogy állításaikat bizonyítsák. Haner például úgy tudja, hogy Statileo püspök már 1533-ban távozott az élők sorából, mert így büntette Isten azért, amit a böjtszegő szerzetessel tett. A püspök valójában 1542-ben halt meg. Batthyány Orbán halálát 1546-ra teszi, és így egy évet téved. Hasonló példákat más művekből is lehetne idézni. A gyakori ismételtetés az igazság látszatát adhatta valójában hamis állításoknak.

III.

A megérdemeltnél jóval kevesebb figyelemben részesültek a Fráter György uralma alatt hozott vallástörvények. 1551 végéig az erdélyi országgyűlés három igen fontos, a maga korában nagyon liberálisnak számító vallástörvényt is hozott. Az első az 1545. április 24-i tordai diétán született, s szó szerint azt írta elő, hogy „a városokon kívül élőket vallási újításokkal, életmódjával és erkölccsel senki se merészelje háborgatni. ...a szerzeteseket senki se akadályozza, és az istentiszteleteket szabadon végezhessek.”⁵⁷ Mivel ez a törvény nem érte el a kívánt hatást, a kérdés ismét az 1548. május 24-i tordai országgyűlés elé került. Ennek határozata szerint ezután, „ahogy két évvel ezelőtt rendeltük, az egyház dolgában mindenki abban az állapotában maradjon, senki se hozzon újításokat”.⁵⁸ Ezek a törvények csak a további hitújítást és a reformáció terjesztését tiltották, de semmiféle megtorlást nem helyeztek kilátásba azok számára, akik már protestánsok lettek. Ezzel lényegében hallgatólagosan elismerték a lutheránus felekezet létét.

A már általános türelmi rendeletnek számító, az 1550. június 23-i, szintén a tordai országgyűlésen hozott törvény eredeti formájában nem maradt fenn, de az 1555. április 24-i országgyűlés szükségesnek tartotta megújítását. Ez a megújított változat túlélte az idők viharait. Hogy a vallás ügyében elejét vegyék mindenféle zavarnak, „...úgy döntöttek az országlakos urak, hogy az a törvény-

cikk, amelyik néhai főtisztelendő Fráter György váradi püspök idején.... 1551-ben az országgyűlésen hozatott, sértetlenül betartassék, és ha valaki a másik ellen jogtalanságot vagy erőszakosságot követne el, ügyüket... a vajda úr bírósága vizsgálja ki.”⁵⁹ A szövegben 1550 helyett szereplő 1551 nyilvánvalóan tévedés, mint ezt Szilágyi Sándor is bizonyítja az Erdélyi Országgyűlési Emlékekben. A törvénnyel a katolikus és a már létező lutheránus felekezet békés egymás mellett élésének biztosítása volt a cél. A „kiegyezést” a két fél számára az is sürgetővé tette, hogy ekkor már Kálvin tanai is terjedőben voltak.

A fent említett három törvény azon kitételei, miszerint senki nem háborgathat vagy akadályozhat vallásos kötelessége gyakorlásában szerzeteseket vagy más egyházi férfiakat (1545), hogy a hitszónokok székhelyeikről máshová nem mehetnek prédikálni (1548), vagy hogy egyetlen felekezet se sértse a másikat, ellenben vigye ügyét a vajdai szék elé, és hogy mindenki köteles a maga vallásában megmaradni (1550), a katolikusok érdekeit is szolgálta a reformáció terjedésének korában. Azt, hogy a katolikus egyház nemhogy nem üldözte a protestánsokat, hanem még védekezésre is kényszerült velük szemben, az 1551. december 31-i marosvásárhelyi országgyűlés következő rendelkezései szintén bizonyítani látszanak. Castaldóval is el akarják fogadtatni, hogy mindenki szabadon gyakorolhassa vallását, miközben védeni igyekeznek a Kolozsvárról kiűzött szerzeteseket stb.⁶⁰

Ha valaki vitát kezdeményez a súlyosabb kérdések megtárgyalására, ahelyett, hogy a számára ellenszenves nézetek vallóit hatalmi szóval állítaná félre, akkor aligha vádolható türelmetlenséggel. Fráter György egyes források szerint kettő, mások szerint három hitvitán vett részt. Az elsőre még János király életében, 1538 novemberében, Segesváron került sor. Ekkor még György barátot nem kötötték olyan mértékben a politikai megfontolások, mint urának halála után, mikor lényegében ő lett az egyszemélyi vezető, kinek mindenre és minden várható következményre tekintettel kellett lennie. A vita előzményeinek és lefolyásának egyetlen forrása Heltai Gáspár Háló-ja.⁶¹ E szerint a tulajdonképeni vitán Fráter György nem is játszott szerepet, hanem csak az után próbált közbelépni a királlyal:

„Akkoron (1538) kedig tiltul villamni kezde, mind Magyarországba, mind Erdélben az úristennek Igéje. De miérthogy a többi közett nyilvánban kezde prédikállani a Szántai István Mester, arra inkább dühödtek vala az piléses Pápa darabanti. Fráter György ezokaért, az Váradi Püspök és Kincstartó etc. (mert egy pokolbeli akasztófára eleget rakott vala fel az titalokba), és ama herélt Statilius Julafejérvári Pispök, a szent szűzességnek nagy patrónusa, és a nagy kápáú Egri Érsek, a Frangapán, a több piléses társokkal egyetembe, addig kalapálának a felséges János Királyon, hogy végre nem tehete egyebet benne, hanem be kelle hozatni a szegény jámbor István Mestert...

Segesvárott reája a Királyra tudulának a sok piléses háрпиák, és mind könyör-gésekkel, mind fenyegetésekkel arra akarják vala vinni a királyt, hogy mindjá-

rást megégetnéje minden törvénytétel nélkül, miérthogy Luther volna. De a király, miérthogy Istenfélő és eszes vala, nem akará kedveket tönni, hanem disputációra engedé a dolgot. ...

Segesvárott lőn a Disputáció. És sok varjúk, barátok, papok egy ártatlan galamb ellen, az jámbor István Mester ellen harkalának. És minden ügyeközetek és fő álnokságos mesterségek ez vala, hogy a sok és szünetlen való csácsogásokkal bedugnák szegénynek a száját, hogy semmit nem szólhatna. És így lőtt volna, de az úristen támaszta melléje egy tudós embert, orvosdoktort, Rezenei Jánost. Az fogá pártját szegény István mesternek, és nem csak az argumentumokkal, hanem végre das dich Gottsszal is kezde a Barátok és papokhoz. Egy nyíhány nap múlva az Arbiterek bevivék a disputációt a királynak...

...estve három órakor a sok Pispekek és Pap urak mind udvarhoz mennének. És előállván Fráter György Kéncstartó, a többinek oratora lévén, rövid beszéddel szóla a királynak:

– Felséges urunk! Mű vagyunk a lelki pásztorok. Műnkünk kell vigyázni az anyaszentegyházra. Ezokáért kívántuk tefelségedtől, hogy ide hoztattnád az heretneket, és megöletnéd, hogy a többi megrötnenne, és ne kezdenének a Római anyaszentegyház ellen tanyítani. De tefelséged nem a mű akaratunk és kívánságunk szerint cselekszük. Mert itt disputáltatja felséged az heretnek latrot, és egyebek is beszíjják ezt a mérget tőle. Bizon mű ezt tefelségednek nem tudjuk szolgálni; az szentséges Pápa Atyánk is nem jó néven veszi tőled. Nem kellene itt semmi disputálás. Mert az anyaszentegyház régen elkárhoztatta efféle heretnek latrokat; fejeken hordozzák készen a szentenciát, nem kellene ezekkel még mulatni etc.

Mikoron Fráter György orációját elvégezte volna, mondá a király:

– Törvéntelen nem akarok senkit megölni. Adjatok bűnt hozzá, ím törvént láttatok reá, és amit a törvény hoz, úgy bűnhedjék meg.

Mondá Statilius, a Julafehérvári Pispek:

– Nem elég bűn-é az, hogy a summár ezt mondja, hogy az áldott Szentmise semmi, hanem ördögnek talál mánya? Ezt is mondja az heretnek summár, hogy két szömély alatt kell kommunikálni a paraszt népnek. Maga csak a szentséges papoknak rendelte ezt e szentséges áldozatot a Krisztus.

Felélé a király:

– Pispek uram! Egy kérdést kérdek tőled. A Görögeknek gyüleközete igaz keresztény szentegyház volt-é?

Mondá Statilius:

– Igaz.

Mondá a király:

– A Görögeknél nem volt a Mise, most sincsen, mire nem lehetnénk mű is anélkül? És a Görögek mindnyájan kommunikálnak két szömély alatt, és úgy tanították őket a szent Pispekek. Krisosotomus, Cyrillus és a többi; ha a Görögek azért bűnt nem vallanak, miért nem kommunikálhatnánk mű is két szömély alatt?

És a pispekek mindnyájan elnémulának.

Mondá a király:

– Én ennek az István mesternek azért pártját nem fogom.

Felelé Fráter György:

– Ha felséged nem teszen róla, mü is nyilván más írrel kötjük.

És nagy haraggal mind elmenének a király elől.

Éjjel kilenc órakor elhivatá a király István mestert, és Bácsi Ferenc és Kassai János jelenlétébe mondá néki:

– István mester, micsoda új tudománt találtál?

Felelé István mester:

– Felséges uram, Kegyelmes Fejedelmem, nem új tudománt találtam, hanem találva és készen leltem az Istennek nagy kegyelmességéből. Mert a Prófétának, Krisztus Urunknak és az Apostoloknak tudománya. Akinek szüksége volna az üdvösség, nyilván ezt kellene követni.

Mondá a király:

– Jó atyámfia, István mester, ha mü azt akarjuk követni, nem tudom, mint jársz mind te s mind önmagam. De hagyjuk az istenre: tudja mint kell lönni. Jó atyámfia, ne maradj az én országomba. Mert az urak megfognak és megölnek, mert én meg nem oltalmazhatlak ellenek. Talán magamnak is valami bűm támadna belőle. Ezokáért menj el, add el minden marhádát, és menj más fejedelem alá.

És bőv költséget néki adván, arósen parancsolá ötves Kristófnak és a többi Kassai polgároknak, kik elhozták vala is, hogy éjjel az István mestert elvinnék, és békével hordoznák...

És eképpen menekődék meg ördög Hárpáiáknak közekből az jámbor és eszes Királynak Jóakaratiából. ...

A szöveg állításainak valódiságát ezúttal sem lehet ellenőrizni más forrásokból. Azt azonban fontosnak tartom megjegyezni, hogy János király mindenképpen katolikusként élt és halt meg, s hogy a Heltai féle történetből, mint afféle tanmeséből, elég erősen érződik a „jó király-rossz tanácsadók” közhely. Az viszont vitathatatlan, hogy Heltai nem rokonszenvezett György baráttal.

A második hitvitára 1543-ban került sor Gyulafehérváron. 1542–43-ban Johann Honterus formába öntötte az új egyház alaptételeit, s ennek „Formulae reformationis ecclesiae Coronensis et Barcensis totius provinciae” című első változatát a brassói káptalan 1542-ben elfogadta, majd 1543-ban Brassóban „Reformatio Ecclesiae Coronensis” címmel meg is jelent. Magyarországon ez az első kísérlet a reformáció szervezeti kereteinek rögzítésére. Ez nyugtalanságot keltett egyes katolikus egyházi vezetőkben, a váradi püspökben és a gyulafehérvári kanonokok többségében. Ezért Fráter György az országgyűlés elé idéztette a brassóiakat, és magát Honterust, hogy számot adjanak a történekről és a vallási újításokról. Bár mind a barát, mind a királyné menlevelet bocsájtott ki, a brassóiak nem engedték, hogy Honterus személyesen menjen Gyulafehérvárra. Helyette Glatz Mátyás brassói lelkész, Fuchs János brassói bíró és két

tanácsos, valamint barcarozsnyói és höltevényi papok vettek részt előbb az országgyűlésen, majd az Izabella és kisleánya előtt megtartott hitvitán. Ellenfelük a megosztott gyulafehérvári káptalan volt, amelynek tagjai között található Wolfhard Adorján, aki már az 1538-as segesvári hitvitán is szerepelt, és ott sem döntött a protestánsok ellen, és a később – Zoványi szerint – nyíltan protestánsná vált Csáky Mihály. Batthyány Orbán és Petrovics Péter szintén a brassóiak oldalára álltak a vitában.

Benkő Milkoviájára és Haner egyháztörténetére megy vissza az a későbbi feldolgozásokból ismert történet, mely szerint a váradi püspök erővel akart fellépni a reformátorok ellen. Haner egyenesen azt állítja, hogy Fráter György eleve a brassói küldöttek megégettetését akarta, de Batthyány, Csáky és Wolfhard kérésre, hogy mégis legyen vita. Mint fentebb említettem, a reformált hitűek mind Izabellától, mind a baráttól menlevelet kaptak, és eleve valamiféle vitára hívták őket. Haner tovább megy és azt mondja, hogy Fráter György éjszakára újabb kihallgatásra rendelte a gyanúsítottakat, hogy akár erővel is meggyőzze őket a katolikus igazságokról. Ennek eredménytelenségétől függetlenül végül is bántatlanul hazaengedték őket.⁶² Itt nemcsak a rossz szándék makacsul ismételt feltételezése feltűnő, hanem az esti kihallgatás párhuzama az 1538-as hitvitával. Ott a jóindulatú király tart ilyen külön meghallgatást, a motívum ismétlődése mégis gyanút ébreszthet az elbeszélés hitelessége felől. Ezen túlmenően a valóban kortárs szász és evangélikus Ostermayer, aki krónikájában szintén megemlíkezik a történetekről, semmiféle rosszindulatról és hátsó szándékról nem tesz említést. Ehelyett arról ír, hogy a szász résztvevők Isten segédelmével szerencsésen ellenálltak a pápistáknak és békésen hazatértek, így az evangélium terjesztése az országban folytatódhatott.⁶³ Megítélésem szerint, ha protestáns szempontból valóban valami igazán elítélendő történet volna, azt a kortárs protestáns valószínűleg megemlítené volna. Fr. Teutsch pedig, aki ugyan nem kortárs, de szásznak szász, fontosnak tartotta megemlíteni, hogy Honterus védekezésül írt munkája szerint „Izabella semmit nem tett Isten szava ellen. Fráter György pedig Isten szavát szeretné terjeszteni”.⁶⁴ Ez ugyan valószínűleg Honterus taktikájának része volt, de támadásnak vagy vádnak semmi esetre sem minősíthető. Honterusnak ez az állítása Ludwig Bindernek az erdélyi toleranciáról írt munkájában is szerepel.⁶⁵ Bár ezek a szerzők ezt Honterus vallási türelmességének bizonyítására idézik, a dolog a váradi püspök magatartásáról is árulkodik.

A harmadik hitvita 1544 július 20-án történt volna Nagyváradon, és célja az előző kudarcának helyrehozása lett volna. Ezt csak Zoványi említi, az egyetlen erre vonatkozó adatot Hörk Józseftől véve át. Hörk a múlt század végén egy protestáns lapban az eperjesi levéltárban őrzött latin nyelvű eredeti irat alapján készített fordítást adott közre. („Tételek azok számára, akik a Krisztus evangéliumát prédikálják, és akik az apostolok oszlása ünnepét követő vasárnapon Váradon vitatkozni fognak”).⁶⁶ A szintiszta teológiai okfejtést tartalmazó műből

semmi nem derül ki a „tervezett” vitáról, más adatnak pedig eddig nem sikerült nyomára bukkannom.

A protestáns egyháztörténészek álláspontjától eltérő módon vélekedett Fráter György és az új hit híveinek viszonyáról néhány kortárs. Truchsess Ottó bíboros, augsburgi püspök és császári megbízott 1546. április 3-án, Dillingenben kelt levele Farnese bíboroshoz egyenesen azt állítja, hogy a barát a lutheránusokkal paktál, támogatásukat keresi, ezért azok szabadon prédikálhatnak Erdélyben.⁶⁷

Még ennél is furcsább Paulini Péter Stancaróhoz írott 1543. január 17-i padovai levele. Szerinte ui. Fráter György követei, köztük az alvajda (Mikola László) állítják, hogy Stancarónak lesz helye Erdélyben.⁶⁸ 1549. január 23-án maga Kemény írt Stancarónak Padovából, hogy megerősítse a meghívást. Bíz-tatja a címzettet, nyugodt szívvel menjen Erdélybe, ahol kényelmes helye lesz, ő már útiköltségről is gondoskodott.⁶⁹

Az is igaz, hogy egy vándorló hitújító aláírás nélküli, Révay Ferenchez címzett kolozsvári levelében (1549. augusztus 28.) az áll, hogy Stancaro nem jött volna Erdélybe, ha tudná, milyen zavaros vallási viszonyok uralkodnak ott. Ugyanő írja azt is, hogy a szebeni bíró állítása szerint György barát tisztában volt az erdélyi vallási visszasságokkal, a szekták létezésével, a hit fertőzöttsé-gével, az egyházi vagyon elrablásával.⁷⁰

Az erdélyi három nemzet tiszta protestantizmusával is van némi hiba. 1551. június 12-én Szászsebesről keltezett levelükben közösen kérnek új katolikus püspököt maguknak I. Ferdinánd királytól. Jelöltjük is van Meggyesi Ferenc váradi prépost, fehérvári vikárius személyében.⁷¹ 1551. október 10-én Bécsből írta Fejértavi János királyi kancelláriai titkár Heinrich Bullingernek Zürichbe: Erdélyben szabad a vallásgyakorlat, saját nyelvükön oktatják a litvánokat, görögöket, trákokat az evangéliumra, sőt a törököket is meg fogják téríteni.⁷² Ostermayer naplójában szintén pozitívan vélekedett a váradi püspökről, és kiemelte, hogy a szászok a királyné és a barát közötti belháborúban előbb 400, majd 200 gyalogot bocsájtottak a helytartó rendelkezésére. Szerzőnk leghőbb vágya volt, hogy Isten békítse ki Izabellát és Fráter Györgyöt.⁷³ Arról Istvánffy Miklós is megemlékezik Históriaijában, hogy az 1550–1551-es nagy válságkor a szebeniek nem a királyné, hanem György barát mellé álltak:⁷⁴ protestáns érzelmeiket minden további nélkül alárendelték német vonzalmuknak, s egyál-talán nem zavarta őket, hogy így egy buzgó katolikust fogadtak el vezetőjüknek. Friedrich Teutsch egyenesen arról ír, hogy miután Brassó protestánssá lett, 1544 áprilisában György barát több napos látogatást tett a városban.⁷⁵

IV.

Ha egészében nézzük Fráter György és a protestánsok viszonyát, meglehe-tősen összetett kép tárul elénk. Adott egy katolikus főpap, akitől pusztán az

egyházi hierarchiában elfoglalt magas pozíciója alapján is a katolikus hit erőteljes védelme lenne elvárható. A 16. század a nagy egyházszakadás kora Európában. A felekezetek közötti ellentétek a század második felében vallásháborúk sorához vezettek. A VIII. Henrik halála utáni Angliában az egymást gyorsan váltó uralkodók alatt mindig más-más felekezet szenvedett üldözést, vagy élvezett uralkodói pártfogást. Erdélyben nem ez történt. Fráter Györgyben megvolt a kellő politikai bölcsesség, hogy ezeket a szélsőségeket elkerülje. A tevékenységére vonatkozó adatok arra vallanak, hogy az ellene emelt protestáns vádak egy része tévedésen alapul, vagy bizonyíthatóan nem igaz. A közhangulatot kifejező, fentebb idézett korabeli levelekben semmi jele nincs a vallásüldözésnek. A korabelinek tekinthető szerzők közül az 1553-as vallomástévők alig beszélnek vallási kérdésekről. Tinódi csak általában említi a lutheránusok üldözését, egyetlen konkrét esetről sem tud. Schaeseus sem mond többet Batthyány Orbán holttestének meggyalázásánál, és a gyulafehérvári hitvitán tanúsított rosszindulatnál. Heltai pedig az 1538-as hitvita leírásánál olyan gyűlölködő hangot használ, ami eleve gyanússá teszi mondanivalóját. Ennyi a tény. Valamennyi további vád e kevés „eredetire” megy vissza, mégpedig oly módon, hogy a szerzők az idő múlásával egyre megfoghatatlanabbul fogalmazzák meg állításait. S ahogyan Bunyitai Vince jó száz éve megírta: a modern történetírás sajnos éppen ezeket a feldolgozásokat szokta alapként felhasználni.

Úgy tűnik, Fráter György igen buzgó katolikus volt, aki szívesen harcolt volna ténylegesen a protestantizmus ellen, de szavaknál többet sosem engedett meg magának. A vallási ügyeket csak olyankor vette elő, ha a politikai játszmák ezt lehetővé tették, vagy azokban általuk hasznót remélt. Ezért nem tudták maguk a kortársak sem, melyik döntésében mennyi a politika, és mennyi a hitbeli buzgalom.

JEGYZETEK

1. *Horváth János*: A reformáció jegyében. Budapest 1957. 94.
2. Uo. – E szerint Fráter György egy váradi egyházfit megégettett az 1521-es (sic) törvény alapján, mert az arcul csopott egy nőt, ki térdén állva imádkozott Szűz Mária képe előtt; Szegedi Kis Istvánt Csanádon megvesszőztette, a városból kiűzte, könyveit elvétette; Batthyány Orbán holttestét kiásatta, majd szemétdombra vettette.
3. *Hóman-Szekfű*: Magyar történet III. Budapest 1938.
4. *Hóman-Szekfű*: i.m. 264.
5. *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Budapest 1922.
6. *Zoványi Jenő*: i.m. 173.
7. Uo. 174. – Jelentős pénzbüntetés kirovása a kolozsváriakra a Biblia magyarra fordításáért; a Barcsay testvérek perbe fogása; Batthyány Orbán holttestének kivetése sírjából; vallási és politikai okokból súlyos büntetés kiszabása a nagybányaiakra és további meg nem nevezett cselekedetek.
8. Uo. 176. – „Még azzal sem mehetett sokra az eszme hódító ereje ellenében – írja –, hogy a nemesek közül is többen társaiul szegődtek az evangéliumi tanok híveinek üldözésében, amennyiben némelyeket bebörtönöztek, némelyektől elkobozták vagyonukat, sőt valakit ők is megégettettek.”
9. *Pokoly József*: Az erdélyi református egyház története, 1556–1604. I. Budapest 1904.
10. *Pokoly József*: i.m. 63.
11. *Veress Endre*: Izabella királyné. Budapest 1901.
12. *Veress Endre*: i.m. 247–248.
13. Uo.
14. Uo. 250.
15. Uo. 251.
16. Uo. 297. – Amikor György barát meghallotta, „hogy Csáky Mihály egy pénteki napon nem tartott böjtöt, a hóhérral meztelenre vetkeztette és teleaggatván testét mindenféle vaddal (rókával, nyúllal és tyúkkal), mindenki megbotránkozására nekiusztította a vadászebeket, melyek a szegény embert csaknem halálra mardosták.”
17. *Acsády Ignác*: Magyarország három részre oszlásának története. Budapest 1897.
18. *Acsády Ignác*: i.m. 190.
19. Uo. 351.
20. *Horváth Mihály*: Utyeszenich Fráter György élete. Pest 1868.
21. *Horváth Mihály*: i.m. 425–26.
22. Uo.

23. Ognien Utješonovič: Lebensgeschichte des Kardinals Georg Utješonovič, Wien, 1898.
24. Egyháztörténeti Emlékek a hitújítás korából I–V., szerk. Bunyitay Vince, Karácsonyi János stb. (a továbbiakban ETE) V. köt. 1. lap No 1.
25. Barta Gábor: Vajon kié az ország. Budapest 1988. 106.
26. *Schaeaeus*, Ruinae Pannonicae. Wittenberg 1581. 55. skk. 1.
Urbanus fuerat Batthyanus stemmate claro
Editus, ingenio praestans, virtute fideque.
Reginae gratus, toti carissimus aulae.
Postea quam fato naturae debita soluit.
Regina Albensem tumulari corpus ad aedem.
Exequiasque iubet magno splendore parari.
Ipsaque tum praesens cineri cum Rege parentat.
Erga defunctum lacrimis testata favorem.
Sterior at effosum Ovestor commisit olenti.
Naturamque simul, fratremque hominemque cruentus
Exuit, et tenuem defuncto invidit arenam.
Hunc quoniam placitis norat favisse Lutheri:
Restituit prisco tamen hunc Regina sepulcro.
27. *Miles Mátyás*: Siebenbürgischer Würg-Engel, Hermannstadt 1670. 43.
28. Erdély rövid története. szerk. Köpeczi Béla, Barta Gábor stb. Budapest, 1989. 223. skk.1.
29. *Horváth János* i.m. 130. skk.1.; *Szakály Ferenc*, Veszthely az út porában. Budapest 1986. 14–24. – Batthyány Orbán 1526-ban ott volt a Habsburg Ferdinándot királlyá választó pozsonyi országgyűlésen, majd János király híve lett. Tőle Gritti kormányzóhoz pártolt, és annak utasítására, Dóczy Jánossal közösen ő vezette azt a csapatot, amely meggyilkolta Czibak Imre váradi püspököt (e tisztben Fráter György elődét). Mikor fordult a kocka és a felháborodott erdélyiek a kormányzót besorozították Medgyes falai közé, Batthyány átszökött az ostromlók táborába – így aztán életben is maradt. 1541-ben, Buda ostromakor vitézül helytállt, de aztán megint Ferdinánd királyhoz akart pártolni, míg végül Izabella híve és a barát ellenfele lett.
30. *Pethő Gergely*, Magyar krónika... Bécs 1660. 249.
31. Haner, Historia Ecclesiarum Transilvanicarum.... 1694. 200. sk.1.: „...ad que speciali mandato cum Coronensibus Reformatores eorum Johannes Honterus personaliter evocabatur. Quod maximum subituri essent discrimen, augurabantur Coronenses ex crudeli Aeditui Varadiensis combustione. Impegerat hic pio zelo alapam mulieri statuam religiose adoranti, cum in ingressu cum Regina Georgius Varadini commoraretur, zelum quem prae se sciebat demonstraret, ad rogam eundem condemnabat et flammis ei vitam rapiebat.” *Lampe-Ember*, Historia Ecclesiae reformatae in Hungaria et Transilvania. Utrecht. 1728. 90. *Timon*, Epitome

- Chronologica rerum Hungaricarum, 1737. – más szavakkal, de Hanerra hivatkozva („ut est apud Hanerum, pag. 199.”) mondja el ugyanezt.
32. Skaricza elbeszélését idézi *Kathona Géza*, Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből, Bp. 1974. 120, 215. Az eredeti szövegben szereplő Tasnád nagy valószínűséggel sajtóhiba, vagy tévedés.
  33. *Oltványi Pál*. A csanádi püspöki megye birtokviszonyainak rövid története. Szeged 1867. 6.
  34. *Lampe-Ember* i.m. 94.: „...dictataque Colosvariensibus magna aeris mulcta, quod Gasparus Heltus Pastor ibidem cum Synergis Omlattio Hungaro Pastore, et Georgio Vizackmano Ludi Rectore, quosdam Libros Scripturae Sanctae ex Latino et Germanico, idiomatae Hungarico donassent, initium faciebat. Annis subsequentibus saepius eandem repetebat, et praemia uberrima pollicebatur, si quispiam docentium Capita sibi deferret, cum vero proceres reliquos a factis suis abhorrere, et Imperium suum respuere intelligeret, haec aliorum consiliorum eum admonebat, animumque ad alia avocabat. Haec iterum Hanerus”.Lásd még *Haner* i.m. 207.
  35. Állítólag idevágó másik forrás lehetne *Jakab Elek* Oklevéltára Kolozsvár történetéhez, Buda 1871., de abban egyáltalán nincs szó erről a dologról.
  36. Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1473–1600. Kiad. Borsa G. stb. Bp. 1971. (a továbbiakban RMNy) I/90. ill. 92.
  37. RMNy. I/84, 85, 91, 93, 94. – 1550-ben Martin Bauer „Confessio Martinin Buceri de coena Domini recens scripta”-ját, magának Heltainak Agendáját, majd Luther „Cathecismus minor”-jának első magyar nyelvű fordítását jelentették meg. 1551-ben került kiadásra egy evangélikus perikópáskönyv imádságokkal, Luther Kiskátéja ezúttal németül, végül Johannes Spannenberg „Trostbüchlein mit Christlichen Unterrichtung, wie sich ein Mensch...” c. műve.
  38. *Veress Endre* i.m.
  39. RMNy I/88.
  40. *Varjas Béla*: A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadások, Budapest 1969; ill. *Kathona Géza* i.m. 27.
  41. Chronik des Hierónimus Ostermayer. 1520–1561. A Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens I. red. Gr. Joseph Kemény. Klausenburg 1839. 30. „In diesem Jahr ist ein Landtag zu Thorenburg gehalten worden Georgii in Beyseyn der Königin, und ihres Sohnes, da ist wegen der Religion, Bilder, und Speiss gehandelt worden, dass mann nach den alten Gebrauche halten sollt”.
  42. Erdélyi Országgyűlési Emlékek, 1540–1699. Szerk. Szilágyi Sándor. I–XXI. Bp. 1875–1898. (a továbbiakban EOE) I. köt., 196. sk.l.
  43. *Barta Gábor* i.m. 102.
  44. Uo. 103.

45. Uo.
46. Uo. 102. skk.l.
47. Magyar Országgyűlési Emlékek 1526–1606. I–XII. Szerk. Fraknói V. Budapest 1874–1917. (a továbbiakban MOE) 600. – „Item nullus in bonis suis Lutheranos retineat: et cui Reverendissimus Dominus Thesaurarius vel Dominus Capitanus concesserit, liberum sit, juxta Regni Decretum tales Lutheranos ubique persequi et comprehendere.”
48. ETE IV. 436/403. „Memoriale de iis, que nunciavit frater Georgius per provisorem Strigoniensem. Quod Lutheranismus mirum in modum crevit in illiis partibus. Ideoque Maiestatem regiam debere committere d. fratri Georgio ac Bathory, ut bona illorum occupent, qui Lutheranos in bonis suis, precipue autem contra d. relictam condam Gasparis Dragffy detur commissio.”
49. ETE IV. 172/134: „...mediam partem episcopatus vi occupavit dominus Gaspar Dragffy, et nemo est, qui vel contradicat, vel rursus eodem modo spectat, id quod dominus thesaurarius prestare posset, sed-mavult servire sibi, quam aliis. Petrus More reverendissimi cuiusdam episcopi servitor primariis possedit titulo pignoris castra duo episcopalia, quae dimitte non vult, nisi illi plenaria solutio fiat, et debentur illi decem millia florum...”
50. ETE IV. 153/122.
51. ETE IV. 264/223.
52. *Révész Imre*: Protestáns egyházi és iskolai Figyelmező, 1870. évfolyama 403. lapján; ill. *Tinódi Sebestyén*: Krónika, szerk. Sugár István. Bp. 1934., Szakály Ferenc bevezetője. 31. skk.l.
53. *Veress Endre* i.m. 297. A leírást egyes mostani történészek is készpénznek vették. L. *Barta Gábor*: Az erdélyi fejedelemség születése. Budapest 1979.
54. *Haner* i.m. 192. – „Statileo ...episcopus... et ut in religione papistica suos confirmaret, nullius non sceleris reos Lutheranos accusabat, ad populum verba fuerat, carniū esum esse rem aliquam mediane, nec in scripturis prohibitam, immani supplicio affigebat, ad carcerem damnebat, ubi a stimulis carnificum tradito, a mane ad vesperam supplicium virgatum sumebatur, usque dum episcopus novum supplicium, quo miserum mactaret, inveniret. Reperto hoc, plagis confectus, a lictoribus excavare trahebat, leporibus, auleribus... Gallinis vivis circa corpus undique pendentibus onerabat, lustigatisque canibus per civitatum plateas pellebat...”
55. *Schaeaeus* i.m. 56. – Sacronum Antistes mala multa Statilius Albae Chriasticolis peperit cupiens extinguere lucem
Dogmatis aetherei, veroque obducere velum.
Forte die veneris vetitas ailquando sacerdos

Hauserat ore drapes. Papae ieiunia solvens;
 Hunc male mulctatum poena damnavit acera:
 Tussit eum crudis vestiri carnibus, utraque.
 Ex humero lepores gerat, atque ita nudus oberret.
 A rapidis canibus veluti fera bestia pulsus.
 Quorum dente miser ferme laceratus edaci.
 Fabula totius risusque sit amphiteatri.

56. ETE V. 543/548.
57. EOE I. 218. – „In Negocio Religionis decretum est, ut deinceps Nemo aliquid innovare audeat, neque vita, moribus aut Victu extra Civitates, aliquem offendant: sed quisque per omnia se ad aedificationem proximi accomodet. Monachos autem et alios Ecclesiasticos Viros Nemo aliquo impedimento afficiat, sed divina officia more solito, libere exercere possint.”
58. EOE. I. 238. skk.l. – „In causa Religionis, cum brevi deliberationes Principum Christianorum expectur, decretum est: ut in iis quoque nihil innovetur sed quemadmodum ante biennicum constitutum fuit, in eo statu nunc etiam causa Religionis consistat, nec concionatoribus de loco eis constituto, ad alium concionandi gratia ire liberum sit.”
59. EOE I. 539. – „Quoniam in negocio religionis sepius in tot partes certe controversie oriri solent, proinde ut hoc malum e medio tollatur, statutum est a dominis regnicolis, ut ille articulus qui tempore reverendissimi quondam domini Fratris Georgii episcopi Waradiensis etc, in generalibus comiciis dominorum regnicolarum Torde profesto nativitatis Beati Joannis Bapt, in anno Domini 1551 super editus fuerant, inviolabiliter observetur, et si parcium qua hac ante forsitan vel deinceps aliquam injuriam aut violenciam parti alteri intullisset, et inferret, pars lesa contra illam juris ordine coram dominis woywodis causam prosequatur. In qua re domini woywode offerrunt se citra ullam dilacionem parti lese iudicium et justiciam administraturos esse.
60. EOE I. 382. skk.l.
 I. Quoniam a certis iam annis varie inter nos dissensiones propter religionem orte fuerant, ut autem eas uno consensu sedare possimus, opere precium fore visum est nobis, ut inprimis quiquam de ipsa concluderemus.
 II. Conclusum est ut quemadmodum antea adhuc viventi condam reverendissimo domino episcopo Waradiensi conclusum eart, ita nunc quoque quilibet in fide sua, ipsi a Deo data et concessa permaneat, ne alter ab altero previa ratione infestitur: quod autem illustriosissimus dominus Joannes Baptista Castaldus etc, hanc constitutionem regni approbare dignetur rogant domini regnicole.
 III. Item conclusum est ut cives civitates Coloswariensis fratres ordinis sanctorum patrum Francisci et Dominici in priorem eorum locum ingredi

libere paciantur, nec amplius tale quid sinistri citra constitutionem regni temptare contendant. Nam aliqui nolunt domini regnicole in his commissis vel commitendis erroribus associari.”

61. Háló. Válogatás *Heltai Gáspár* műveiből. Sajtó alá rendezte Kőszeghy Péter. Budapest 1979. 131. skk.1.
62. *Benkő*, Milkovia II. Bécs 1781. 467. *Haner*. i.m. 199. skk. 1.: „...Nocte insequente diem, qua haec acta fuerant, in aulum denuo evocabantur, et promissionibus minisque ad amplectandum Religionem Pontificians sollicitabantur Lutherani, sed se in semel agante veritate permansuros constanter asserebant. Extrema tentare cupiebat Martinusius, et tentasset, nisi consilarii iam nominati vim omnem inhiuissent, salvosque ad suos ut redire Lutheranos juberet monuissent, quo fructu ut cum mascole omnes Papicolarum sophisticationes elusissent, tandem illae fidei Dei sub tutela Coronam redirent”.
63. *Ostermayer* i.m. 28. „...weil aber bemeldte Herren durch Gottes Hülff wohl bestanden wieder die Papistischen Gesellen, sind sie glücklich heimgekommen, und also das Evangelium je mehr im Landt ausgebreitet. Gott sey Ehr Lob und Dank. Amen.”
64. *Friedrich Teutsch*, Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1921. 238. skk.1.
65. *Ludwig Binder*, Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts. Köln-Wien 1976. 40.
66. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1880.
67. ETE IV. 472/443. Et ho certissimi avisi fino di Ungaria, che il frate Georgio di Transilvanis cerca di intertenersi Lutherani, et ha mandato ambasciatore a Langravio, al quale et al conte Palatino... Il simile hanno fatto di Lutherani a lui, et so parimente, che in Ungaria et Transylvania publicamente si predica lutherano et questo veneno si dilata...”.
68. ETE. V. 125/111. – Stancharum scribas, me contulisse cum oratoribus fratris Georgii, qui modo sunt hic apud regem, unus autem ex eis est vicevayvoda Transylvanus, qui omnes contestantur Stancharum in Transylvania locum habiturum in Transylvania, de qua re poteris eum certiore facere, mi pro viatico mittas quinque coronatos.
69. ETE V. 127/113. – „...tibi non defore status honestus in Transylvania nostra, cognovimus ex illustris Francisci Revay litteris, qui etiam mandavit Petro, ut quinque coronatos tibi pro viatico det. ... Quapropter si de Transylvania adeunda omnino apud te decrevist, nam opportunum visum fuerit... Deo duce iter accipe ..... apud Transylvanos hoc commodis habebis. Non metues eos, quoeum potentia nunc tibi ingentum terrorem incutit. Scio autem plurimos non solum cives, verum etiam ex equestri ordine primarios nobiles te magna benevolentia complexuros.”

70. ETE V. 202/187. – Certe si religionis contaminationem, factiones secros, honorum ecclesiasticorum occupationem, direptionem (hec magno cum dolore commemoro) divisionem eorum scivissem, Stancarus nunquam huc pedem tulisset. Hec omnia dominus thesaurarius optime novit, ut mihi dominus magister civium Cibiniensium retulit.
71. ETE V. 531/509.
72. ETE V. 597/576.
73. *Ostermayer* i.m. 42. és 44.
74. *Nicolaus Isthuanffi*, Regni Hungarici Historia, Köln 1724. 181.
75. *Friedrich Teutsch* i.m. 242.

Papp Klára:

JOBBÁGYI FÖLDHASZNÁLAT A XVIII. SZÁZADI BIHARI MAGÁNBIRTOKON

A történeti Bihar vármegye XVIII. századi agrártermelése szempontjából meghatározó jelentősége volt a jobbágyi földhasználat változásának. Tanulmányunk a világi magánbirtok 206 településének vizsgálatával kíván hozzájárulni a paraszti gazdálkodás termelési lehetőségeinek feltárásához.¹ Nem térünk ki a határhasználat tulajdoni és birtokjogi kérdéseire. Elemzésünk főleg a XVIII. század első felének három (1715, 1720, 1728. évi) országos összeírásának, valamint az úrbérrendezés paraszti vallomásainak hasznosításával az úrbéreszek földhasználatának formáit s a közösségek által alkalmazott művelési rendszerek változását mutatja be.²

A természeti környezet adottságaival korábbi feldolgozó munkánk során már foglalkoztunk.³ A magánbirtok megyebeli elhelyezkedése a Béli- és a Bihar hegység által határolt területet kizárja a vizsgálandó köréből (lásd a térképmellékletet!), a birtoktípushoz tartozó települések ugyanis a megye fennmaradó kétharmad részén (a sík vidéki, dombos és hegyvidéki tájon) találhatók. A megyében a kultúrtáj elvadulásának folyamata az 1660-as évektől állandósuló háborúskodások miatt indult meg, amit a falvak egy részének időleges elnéptelenedése tovább fokozott. Bihar megye Váradtól északra fekvő területein azonban az Alföld török által megszállt vidékeitől eltérően a szántóföldi termelés nem szünetelt, s a települések lakói is gyorsabban térhettek vissza korábbi lakhelyeikre. A török elleni visszafoglaló háborút követően – bár a Rákóczi szabadságharc meghosszabbította a termelési feltételek bizonytalanságával jellemezhető időszakot – megkezdődött az előző gazdálkodási állapot helyreállításának folyamata, hogy azt majd a szántóföldi művelés és az állattenyésztő gazdálkodás intenzívebbé válása kövesse.

A XVIII. század első harmadában a *jobbágyi földhasználatnak három fő típusa* kiemelkedhet meg:⁴

1. A megtelepülők a bőhatáru sík vidéki területeket tetszés szerint birtokolták a *szabad foglалás* alapján: mindenki annyit szánt, amennyi tetszik (Körösszegapáti, Csokaj, Inánd, Kokad, Monostorpályi).

2. A településnek nincs külső szántóföldi határa. Ezek a helységek főként a Rézalján (a Réz-hegységtől északra és nyugatra, valamint a Réz-hegység és a

Királyerdő közé ékelődött szűkhatárú erdős vidéken) található *irtásfalvak*. Ezeknél

a) a szántó teljes hiányáról panaszkodtak Vársonkolyos, Pósa, Pestes, Össi, Lüki lakói 1715-ben, hozzátéve, hogy csak fundusuk van, s az erdőben élnek;

b) Bucsa és Dámos területét az összeírók is inkább tuguriumnak (szállás), mint villának (falu) tartották (1728), ahol főleg állattenyésztéssel foglalkoztak;

c) a szántó hiányát jelző helységek lakói az erdők irtásával házaiktól nem messze új települést is létrehozhattak (Déda, Poklostelek, Genyéte, Feketetót), miközben a régi falu belső telkeit is hasznosították (1728). Tinódon, Töttösön és Céczkén kifejezetten utaltak arra, hogy régi szántóikat ellepte az erdő, ezért kellett a házak után irtáshoz fogni. A fák között feltört s az állatok elől „kertelt” földben tartotta szántóját 62 település, de gyakran előfordult az is (17 településen), hogy a házhely után irtással kialakított kertben csak tengerit termeltek.⁵

3. A harmadik típusba azok a falvak tartoznak, amelyek nem rendelkeznek ugyan szilárd telekkel, de lakosaik – általában évi – *újraosztás* alapján birtokoltak a faluhatárból szántóföldi tartozékokat.

a) A két első (1715–20. évi) országos összeírás szerint létezett a házak után földet osztó települések csoportja (Széltalló, Szentlázár, Alsólugos, Királyi, Monospetri, Élesd). Ezeken az erdős vidékeken a szűk határral magyarázták a birtoklásnak ezt a módját.

b) Az alföldi területeken vagy a szűk határ (Szentandrás, Komádi, Berekböszörmény, Ugra) volt a fundus utáni osztás oka (1715), vagy az (pl. Sárándon), hogy kezdetben a faluhatár legjobb földjeit birtokolták.

c) Az újraosztó településeken a lakosok teherbíró képessége, azaz igaereje volt a szántóterület birtoklásának alapja. Ez azt is jelentette, hogy az igaerő változásnak megfelelően, ahhoz rugalmasan alkalmazkodva változhatott a jobbágy telkiállományának nagysága is. A század első harmadában harminckét azonosítható helység határában birtokoltak „facultasuk” szerint, de esetenként (pl. Sárándon) a fundus utáni és a facultas szerinti osztás keveredhetett.

Az úrbérrendezéskor nem minden település lakói vallottak a szántóföldek használatának módjáról. Adataink azonban a század ötvenes és hatvanas éveire lényeges változásokat jeleznek.

1. A szabad foglalás teljesen eltűnt, egyedül Fegyvernek (Esterházy birtok) lakói jellemezték úgy helyzetüket, hogy „aki miképpen annak előtte fogott... használta a földjét”.

2. Jelentősen leszűkült a szántó hiányára panaszkodó irtásfalvak száma (Lüki, Cigányfalu, Kistótfalu, Sarkad). Dámoson az állattenyésztés előtérbe kerülése magyarázza, hogy egyáltalán nem volt szántójuk.

3. 1769–70-ben a települések nagyobbik hányadában a jobbágyság újraosztás alapján birtokolta szántóját és kaszálóját (pl. Nagykereki, Nagyszántó, Tarján, Nagyléta, Vértes, Albis, Baj, Marciháza, Okány helységeiben évenkénti osztásban).

4. Megnövekedett azoknak a helységeknek száma, ahol megkísérelték vagy ténylegesen be is vezették a külső szántóföldi tartozékok beltelkekhez arányosított állandó birtoklását.

Feltűnő, hogy a magánbirtok falvainak határán állandó telket meglehetősen zárt tömbben, a Réz-hegység délkeleti és a Királyerdő északkeleti nyúlványa között a Báródságban és a Sebes-Körös mentén a Királyerdőtől északra fekvő területen tüntettek fel az összeírók. A szántó itt mindenütt köves, sovány talajú, erdős-hegyes vidéken található, általában 6–36 pozsonyi mérővel bevetett területet jelent. A sólyomkői uradalom 1765. évi összeírásának szöveges megjegyzései (pl. Bánlakán: „a föld irtásföld”)⁶ arra utalnak, hogy korábbi irtások telki földdé történő átalakulásának folyamata áll előttünk. A huszonöt település szinte mindegyikéről elmondható, hogy telki földje az irtás-eredetre vezethető vissza.⁷

Az 1759-ben kiadott vármegyei urbárium a megyebeli nemességnek a szilárd telekrendszer bevezetésére irányuló szándékát tükrözte. A Beóthy család Gyapjún próbálkozott a telkek urbárium szerinti kimérésével, de lakosai Arad vármegyébe szöktek, a kísérlet sikertelennek bizonyult. A család örvéndi és kőallyai birtokán azonban keresztülvitte akarátát. Baranyi Gábor is a paraszti terhek növelésének eszközeként kívánta felhasználni a telkek utáni robotemelés lehetőségét (Micskén, Beznyén, Töttösön és Tótiban sikeresen). Bár az uradalom összeírása egész- és féltelkesekként regisztrálta a lakosok többségét, azok 48,4%-ának azonban még igásjószága sem volt, nemhogy jelentős szántóföldet képes lett volna megművelni.⁸ A robotemelés ezért csak néhány évre szóló kísérlet maradt.

Bethlen Domokos érfancsikai birtokán felosztotta a határt (1765), majd kiadta, hogy „aki új házhelyet fog magának, csinállyon új irtást”. Ehhez még azt is hozzáfűzte: azt az irtásföldet, amit ő engedélyezett, senki sem veheti el a jobbágytól, míg a földesúr földjén lakik.⁹ Nagybjomban, ahol a „szántó földet lakossaink állandóan bírják”, a tanács tagjai kiigazításokat szoktak tenni (így 1756-ban is sor került a „föld kiigazítására”).¹⁰ A Csákyak Berekböszörményben és Kőrösszegapáti területén írtak össze állandó telkeket. Sámsonban, ahol Debrecen városon kívül más részbirtokosok is voltak, a szabad királyi város és Niczky Simon részén lévők azzal indokolták a szántók „forgatását”, hogy állandó felosztás esetén „egyes tehetős, sok igájú gazda silány földet kapna és más földesurat kényszerülne keresni.” A többi földesúr (Battaházi Dániel, Kulcsár István, Hamari István, Baranyi Gábor) azonban az újraosztás helyett állandó földet osztatott. A sámsoniak vallomásai szerint a jobbágyság a maga számára kedvezőbbnek és igazságosabbnak érezte az időszakos újraosztást, ami részint magyarázhatja is hosszú ideig tartó fennmaradását. De ennek oka lehetett a települések lakosságának folyamatos feltöltődése is. Az úrbérrendezés után – amely a szilárd telkek rendszerét megyeszerte általánossá tette – az új betelepülők általában házhelyet kaptak, utána járó örökös földet azonban nem, hanem az igaerő figyelembevételével csak „a forgó földekből” részesedtek. Az újraosztást tehát bizonyos területeken megtartották.¹¹

Sajátos és a többi településtől elkülönült helyzetben voltak a Derecske központtal zömében hajdúhelyekből kialakított Esterházy uradalom helységei, amelyek az együttesen kivetett adóösszeget saját közgyűlésükön oszthatták el, önkormányzatukat s a határ birtoklását számottevően csak az úrbérrendezést követően korlátozta a hercegi család. A derecskei uradalom szabad hajdú állapotot őrző településein a század elején ez az öngazgatás teljesnek látszott. Berettyóújfalu jegyzőkönyvében 1715-ben a tanács döntését regisztrálták a telkek forgalmával kapcsolatban. A mezővárosba „extraneusok” betelepülését is megengedték, ha azonban „külső ember” fogott fel telket, a városbeliek 120 dénár taxája helyett 240 dénárt kellett fizetnie, mivel a lakókra háramló egyéb terheket nem viselte.¹² Az 1720-as évekből származó bejegyzések szerint a „házat telkivel együtt” a tanács és bíró beleegyezésével lehetett használni. Az 1738. július 3-án Bagon tartott úriszéken nemcsak arról rendelkeztek, hogy a településeken házzal rendelkezőknek földet kell adni (bár ezt a példák szerint nem lehetett mindig betartani), hanem arról is, hogy a földet, kaszálót, vagy az örökséget csak az uraság tisztjének „hire... annak commissiója” és a tanács egyetértése mellett lehetett eladni.¹³ A Reviczky János udvarbíró által a településeknek megküldött döntés gyakorlati megvalósításáról már a nagybajomi tanács szeptemberi határozata is tanúskodott. A protocollum szerint pl. a Horváth János által szántott földet azért vették vissza, mert az engedély nélkül eladottnak minősült, ezért, mivel „ez meg nem engedtetik, egyiküké sem lesz a föld”, hanem a tanács annak adja, akinek akarja. A későbbiekben a ház- és telekvásárlás feltételei is változtak. A tanács döntési jogköre továbbra is megmaradt, a vásárlónak azonban nemcsak arra kellett ígéretet tennie, hogy engedelmeskedni fog a bírának, hanem arra is, hogy a contributio alól nem vonja ki és a „Hercegség meg kívántató szolgáltyára is obligálja (kötelezi) magát.” (E rendelkezés hátterében az állt, hogy a vásárlók egy része ugyan nemeslevéllel rendelkezett, de jobbágytelket vásárolva vállalták a földesúri szolgálatot.)

A bajomi jegyzőkönyvben még 1803 áprilisában is hálával emlékeztek vissza az 1756. év főbírójára és bíróra, kinyilvánítván, hogy „adjon Isten több ilyen előljárókat”, mivel akkor osztották fel a város népének felindulása után a földeket, s „Ház sorjában, nem pedig Nemes Curia után... a Sziget(et) Káposztás Kertnek, mely osztán idővel Szőlővel be rakattatván Szőlős kerte volt”.¹⁴ Mivel a földek vásárlása utáni jobbágyi szolgáltatás teljesítésére vonatkozó első kötelezvényeket szintén 1756-ból olvashatjuk, azokat az osztás következményének kell tartanunk. 1762-ben Szekrényes János és Nemes Péter ezért fogalmazhatott úgy, hogy „...háza felét hozzá tartozó földgyeivel együtt” vásárolta meg, ezért kötelezhető „a helységet és az uraságot illető naturalék és culinárék sor szerinti megadására”.

Konyáron, ahol az úrbérrendezéskor már a szilárd telekrendszer meglétéről tanúskodtak, 1765-ben még a tanács osztotta, vagy legalábbis igazította a földeket. Márciusban egy Izsó Mihály nevű kovácsnak a Kálló oldalon és a Halastónál lévő földjeit meghagyták, a gáborjáni útnál lévőket azonban Erdőháti

Gáspárnak adták. Ugyancsak elvettek Csili Mihálytól egy darab földet, valamint öreg Pallás Mihály három darab szántója közül egyet fiának, ifjú Pallás István-nak engedtek át.¹⁵

Az uradalom mezővárosaiban a tanács maga határozta meg a határhasználat rendjét. A szántó és kaszáló területén kívül az ún. közönséges földek tilalmasak voltak, vagyis a tanács által kiosztott vagy állandóul birtokolt föld mellé abból senki sem foghatott fel a tanács engedélye nélkül, nem bővíthette ilyen módon a határból való részesedését. 1765-ben például a konyári senatus döntött Varga István ellen azért, mert a „Nagy Korhányon innen lévő földjei között való” nádas rétet magáénak akarta, holott az „régí usus és praxis szerint” a közönségesek közé számláltatott. A nagybajomiak sem fogadták el Ujházy Nagy János mehtegetődzését (1745), hogy „sehol sincsen földe, azon kívül, akit a tilalom ellen meg szántott”, s miután bizonyították, hogy minden fordulóban van földje, a tanács 3 Rft büntetéspénzt fizettetett vele. Ugyancsak hasonlóan jártak el Földesi Gergely ellen is (1738), aki olyan kaszáló földet szántott fel, amely „városénak és közönségesnek ítéltetett”. Gál Jánost pedig azért idéztették törvény elé (1743), mert „hiradatlan kiskertet fogott”. Őt még azzal is vádolták, hogy a nád, amivel a kertet elrekesztette, „a halak uttyát ... el fogta”. Berettyóújfaluban 1791-ben arról kellett határozatot hozni, hogy senki se merjen „csak maga fejétől, hatalmától... vezéreltetvén csak egy barázda annyiival is nagyobb földet fel fogni Birák Hire nélkül”, ellenkező esetben ugyanis a bírság mellett még termését is a köznek foglalták le. Az osztályföldek és fogott földek kettősségének megmaradását anakronisztikus sajátosságként lehet a XVIII. század végén értékelni.¹⁶

A lakosság számához képest szűk, vagy a természet által korlátozott faluhatárt esetenként puszták bérletével bővítették. Komádi és Berekböszörmény mellett Berettyóújfaluban is adott volt ez a lehetőség. Orosz István a mezőváros gazdálkodásáról írott tanulmányában éppen arra hívta fel a figyelmet, hogy ez esetben a település határa és a puszták (Herpály, Újlak, Szentkozma, Szomajom) egy egységet képeztek, amelyből ereje szerint részesedhetett a földműveléssel foglalkozó lakosság. A megye magánbirtokos településein a XVIII. század első harmadában ez több helyütt is előfordult. Félegyháza lakói Kozma, Gyapoly és Kerekegyháza pusztákat bérelték (1728), ahol a két mezős határt két évente művelték. Bakonszege, ahol a mocsaras határ miatt egyenlően osztották a házak után a földet, bérelt földön vetettek, kaszáltak és legeltettek. A pusztahasználattal hasonlóan bővítette határát Sarkad (Össi praedium), Tarján (Besenyő és Mindszent), Asszonyvására, Nagykeréki (Ádámi), Kiskeréki, Magyarkucs, Gyapjú, Diószeg, Vásárhely és Izsópallaga (Besenyő), Szentmiklós (Mácsa és Rövid puszták) stb.

A század közepéhez közeledve a birtokosi szándék éppen a puszták szabad hasznosítását gátolta. Ahol az eredeti tulajdonos közvetlenül a közösségnek árendált, ott – legalábbis a század első harmadában – fennállt a lehetőség, hogy a pusztákon termelt szántóföldi növények csökkentik az összeírható termelvé-

nyek körét, s az ugyanott tartott állatok sem szerepelnek az adózás alapjául szolgáló kimutatásokban.

A helységek által használt praediumok jó része a század elejétől fogva kaszálásra és legeltetésre szolgált, vagy ahogy példánk is mutatják, a vetés mellett erre is igénybe vették. Számos eset ismert, amelyben a települések határviszályának okaként is a pusztahasználat jogosságát vitatták. 1735. április 18-án Inánd és Cséffa lakóinak Kistelek pusztá használatával kapcsolatos vitája azzal kezdődött, hogy a cséffaiak szétvagdosták a szomszéd falubeliek dinnyéit, mondván, hogy arra a földre nekik van joguk.¹⁷ A tanúvallomások szerint a tönkretett dinnyeföldek határt képeztek a Kistelek pusztán, amelyet viszont mindenkor az inándiak éltek „marháikkal és kaszájokkal”. Hiába volt azonban a helybeli és környékbeli öregek, kerülők, juhászok vallomása a pusztahasználat hagyományairól (10–18 évet igazoltak a vallomástevők), bizonyos, hogy az inándiak nem birtokolhatták azt háborgatás nélkül. 1779-ben a határukon lévő rossz földek miatt a falu lakosai földesurukhoz, Csáky Jánoshoz fordultak. 1780-ban további részletezését adták kérelmük okainak. E szerint az úrbérrendezés során, a földek kimérésekor „minékünk a soványa adódott, kaszálló rétünk Parlag földekből méretődnek, a száma megvan, hogy fertályosok, de soványság miatt termése egy esztendőbe sincsen, nem különben legelő mezőnk sincsen”. A lakosok dézsmaadási kötelezettség nélkül kérvényezték a pusztát, tehát valóban a szántóterület bővítését is el akarták általa érni.¹⁸ A közeli Mezőgyánon, ahol a Vátyon (Vatson) nevezetű pusztát használták szántóföldi művelésre is (1777), a készpénz fizetése mellett contractus szerinti szántás, vetés, kaszálás, hordás a „geszti major kertbe”, favágás stb. szerepelt az ellenszolgáltatások között.¹⁹ Nemcsak a pusztán használható terület kijelölésébe kapcsolódott be tehát folyamatosan az uradalmi adminisztráció, hanem a személyi függés növelésén túl a szolgáltatások körét is bővítette.

Bár a század első harmadának országos összeírásai szerint 24 településről állpítható meg, hogy kaszálás, legeltetés céljára vett igénybe praediumokat, a század második felére mégis jóval bonyolultabb kép tárul elénk az árendálás viszonyairól. Csökken azon falvak száma, amelyek egész pusztát bérbe vehetnek. A bajomiak például, akik 1740-ben még árendálták a csépányi „Guja-járó földet”, s az ottani kaszálót is a communitás osztotta, az úrbérrendezésre már azt voltak kénytelenek bevallani, hogy a közösség hasznára a helység határából engedett szántóföldek (10–12 köből) végén lévő kaszálót is elvesztették, mivel „a Mlgos Uraság fog (arra) ezután számot tartani”.²⁰

Előbbi példánk is mutatták, hogy az uradalmi adminisztráció (valamint a zálogbirtokos megyebeli nemesség is) contractus alapján engedte be a pusztára a lakosokat. Az úrbérrendezés után a pusztá területének részeire külön szerződéseket kötöttek. A Csákyak a Kenézi pusztán nemcsak az ugarföldeket osztották tengeri alá, hanem a téli legeltetés mellett a „nyári pascumot” is bérbe adták (1790-ben pl. egy nyéstai Gál Mihály nevű gazdának). Külön létesítettek árendát a Kis-Tóti pusztá erdejének makkoltatására, vagy a körösszegi halászó vizek

használatára is. A Károlyiak bihari birtokán szintén külön árendát határoztak meg az erdőhasználatra.²¹ A genyéteiek az uraság Csonka nevű erdejében úgy makkoltathattak, a helység „szegénységét tekintvén”, hogy Matolcsi György inspector utasítására a sertések behajtásakor 17 Rft-ot, majd Szt. Miklós napján Báthory György udvarbírónak még 18 Rft-ot kellett fizetniük. Ennek elmaradása esetén az udvarbíró „a sertéseket bé hajthattya, és mind addig ki nem boncsájtja, valameddig ezen pénzt le nem tesznek”. A kécziek a „Fancsal, Haraszt, Csere halom, Csókás, Kész, Nagy és Szer Halom nevezetű Erdőkben” hasonló feltételekkel kaptak árendát, 65 Rft kifizetése ellenében.

Az uradalmak, a birtokos gazdasági érdekei korlátozták, hogy a helységek a pusztákon próbálják pótolni a határukban romló termelési lehetőségeiket. A bírák ezért azt kívánták elérni, hogy – ahol ezzel a módszerrel korábban nem éltek – az irtás révén bővíthessék a lakosság megnövekedése és az allodizálás miatt beszűkült termőterületet. A faluhatár használatának szabályozása (földek osztása, kiigazítása, pusztabérleti és irtáslehetőségek megszerzése) a közösség alapvető feladatai közé tartozott. A használat módját a közös döntésre alapozódó művelési rendszerek határozták meg.

Forrásaink itt is a három országos összeírás szöveges megjegyzései és az úrbéri kilenc kérdőpontra adott válaszok.²² Az 1692. évi kamarai összeírást nem csupán a sietség okozta pontatlanságok, hanem az a tény is kiiktatja az összevetésből, hogy (Diószeg kivételével) csak az őszi vetés adatait tüntették fel, vagyis nem tartalmaznak összehasonlításra alkalmas közléseket. Sajátos, hogy míg az adózók körének meghatározása szempontjából az 1715. évi a legkevésbé felhasználható, a faluhatár művelésére utaló szöveges megjegyzései az 1720. évinél elfogadhatóbbak. Könnyen elképzelhető, hogy az utóbbi felmérés készítői éppen az összeírásban résztvevők körére koncentráltak, s ezért elhanyagolták, vagy felületesen kezelték a határhasználat módját. Az 1728. évi összeírással, annak megyebeli elemzésével Perjés Géza és – újabban – Bársony István is foglalkozott.²³ Az összeírás szöveges megjegyzései viszonylag pontosan írják le a művelés alá vett földterület jellemzőit. Sajnálatos, hogy az úrbéri kérdőpontokra adott paraszti vallomásokban a művelés rendjéről nem mindenütt emlékeztek meg. Ez azzal magyarázható, hogy a hatóságok elsősorban a korábbi contractusok vagy urbáriumok felkutatására és a szolgáltatási gyakorlat változásainak kiderítésére törekedtek, a földhasználattal kapcsolatos kérdések megválaszolását pedig a jobbágyi közösségek igyekeztek a termelést gátló, akadályozó, vagy meghatározó tényezők összegzésére felhasználni. Ezért egyik félnek sem fűződött érdeke a művelés formáinak pontos felméréséhez. A század első három országos összeírásában tehát esetenként egymásnak ellentmondó, az úrbérrendezéskor pedig hézagoss, nem az egész megyére vonatkozó adatközléssel találkozunk. (Táblázatunk ezért csak a fő tendenciák jelzésére alkalmas!)

A művelés formái a magánbirtok falvaiban

a falvak száma és százalékaránya									
év	összesen	egynyomás		kétnyomás		háromnyomás		nincs szántó	nincs nyomás
1715	117	4	3%	49	41%	13	11%	35 29,9%	16 13,6%
1720	109	7	6%	77	70%	20	18%	4 3,6%	1 0,9%
1728	157	18	11%	89	56,6%	16	10%	12 7,6%	22 14%
1769–71	62	11	17%	35	56%	16	25%	nincs adat	
átlag:		11	9,2%	62,5	52,5%	16,25	13,6%	17 14,2%	13 10,9%

A faluhatárok szántóföldi művelésre alkalmas részének korlátozás nélküli „felfogása”, a szabad foglалás a parlagoló művelésnek kedvezett. A közösségek művelést meghatározó szerepe a szántó hiányával jellemezhető faluhatárookban sem érvényesülhetett. Az újraosztásos szántóhasználati forma az, amelynek megjelenésével a falu nyomáskényszert alkalmazott a szántóföldi növénytermesztés és az állattartás szükségleteinek megfelelő legelőterület biztosítása érdekében.

Az 1715. évi összeírás megjegyzései viszonylag szűk körben utaltak a korlátlan földbőségre, ami a szabad foglалásnak és a parlagoló művelésnek kedvezett. Például Kokadon „aki mennyit tud, annyit bír”, Monostorpályiban, mivel nemrég települt be, „mindenki annyit szánt, amennyit tud”. Inándon a föld annyira elegendő volt, hogy „kinek hol tetszik, ott szánt, azon a földön arat és kaszál”. Még azt is hozzáírták, hogy az első feltörésbe tavaszt vetettek, azután őszt. Kólyon az összeírás időpontjában kezdték a határt művelni. Az először felfogott földeket tetszés szerint művelték. 1720-ban azonban már kevés földről és egy mezőről emlékeztek meg, s 1728-ra azt regisztrálták, hogy sem szántó, sem rét, sem legelő nincsen.

Wellmann Imre a parlagoló rendszer legprimitívebb formájának tartja az irtásföldeken folytatott kapás művelést, amelyet leginkább az erdős, hegyvidéki területek pásztorkodó népessége végzett, kölest, zabot, illetve tengerit természetve a ház körül kiirtott földeken.²⁴ Ilyen falvakat bőségesen találunk a Réz-hegység és Királyerdő közötti erdőség területén. Ezekben arra hivatkoztak az összeíróknak, hogy vagy nincs szántójuk, vagy csak a kertekben vannak földjeik. Sitervölgyén például megjegyezték, hogy a falut lakó románok a kertjeikben vetnek kukoricát. 1720-ban Borzokra hivatkozva (hogy e falu határa megegyezik a Sitervölgyével) két mezőt jeleztek, 1728-ban viszont ismét azt olvashatjuk, hogy „csak irtások vannak”, ahol tengerit természetnek. Nyilvánvaló, hogy a Borzokra vonatkozó közbülső utalás megalapozatlan megfigyelésnek bizonyult. A félreértelmezés tipikus esetét szolgáltatja Genyété, ahol 1715–20-ban három nyomást véltek felfedezni, 1728-ban viszont kiderült, hogy az erdőben irtottak földet maguknak, ez a szántó azonban igen kevés és rossz volt, ráadásul igaerő hiányában kézzel művelték. 1770-re annyiban változott a helyzet, hogy a szántót már két fordulóban használták, bár ezt is kevésnek tartották, s hasonlóan szűknek és a Hosszúaszó nevű patak által „elrontottnak” ítélték a falubeliek a kaszálót is.

Táblázatunk is mutatja, hogy több településen jelezték: nincs szántójuk. A később szőlőföldjeiről nevezetes Dédán 1728-ban azt is leírták, hogy földjeiket igásállatok hiánya miatt nem művelik, lakói pedig elhagyták a települést és az erdőkben laknak. A helyzet feltétlenül megváltozott, hiszen 1770-re itt is két nyomásban használták a határt, kaszálójukról pedig (hacsak a Berettyó árvice, az iszap el nem rontja) már el is adhattak a szénából. A Margittától északra fekvő Lúki (v. Liki) helységben is az erdőből irtották a határt, maguk a lakosok is

„erdőben laknak” (1715). Bár 1720-ban itt is telkek utáni felosztást jegyeztek fel, az 1728-as év összeírói szerint viszont „semmi szántójuk nincs”.

A sólyomkői uradalom 1713. évi összeírásának szöveges megjegyzései alátámasztják az 1715. évi országos összeírás határhasználatra vonatkozó közlését. Kövesd, Brátka, Lok, Bánlaka és Lóré falvak Trencsényi Ferenc váradi jurator szerint a havasok közt fekszenek, a termésre való földet és a kaszálót is a telkek után választották le, azt művelik, így szegényen élnek. Pestes, Fekete Patak és Csarnóháza esetében a határ jellemzése hasonló, azzal a megjegyzéssel, hogy az erdők jó kaszálási lehetőséget nyújtanak. Szántót csak Tinód, Lugos és Élesd mellett írtak össze.²⁵ Az uradalomról 1717-ben készített újabb felmérés viszont sajátosan nem az 1720. évi országos összeírás adatközléséhez áll közel, hanem sokkal inkább az 1728. évihez. (Különbséget tesz Alsó- és Felső Lugos között, az előbbin két nyomást jelezve, Bánlakán két mezőt tüntetve fel, 1717-ben és 1728-ban is stb.)²⁶ Mindez az országos összeírások között megerősíti az 1728. évi forrásértékének hitelét, ugyanakkor utal arra is, hogy az uradalom helységei fokozatosan tértek át a nyomásos gazdálkodásra. Pestesen pontosítja az országos összeírás közlését, ahol csak arról értesülünk: semmi szántóföldjük nincs, csak ahová kukoricát vetnek. 1717-ben közölték az összeírókkal, hogy új telkeket bírnak, viszont Tinódon van néhányuknak földje, de nem fizetnek utána kilencedet, csak egyösszegű megváltást.

A szántóval egyáltalán nem rendelkező Komádi a Sárrét mocsarai között feküdt. A saját határt legelőnek használták és csak kendert vetettek, a szántás-vetés szinte teljes egészében a pusztákra maradt. Csaknem azonosan jellemezték a szalontaiak is határukat, hozzátéve, hogy még a legelő is csak a „bornyú csordáinknak való”, ezért a jószág nagy része is a pusztákra maradt. A fél- és 1 mérföldre lévő praediumokon aztán „kiki érdekéhez és tehetségéhez képest szokott szántani”, a földeket újraosztották, hogy „nyíl szerint esendő részek” legyenek.²⁷

A parlagolás irtásos módjához hasonlóan ugyancsak a szűk határ, a terméketlen, vízjárásos talaj volt az oka az ún. egynyomásos gazdálkodás elterjedésének. Szunyogdon pl. 1728-ban leírják, hogy évről évre ugyanazt a földet művelik. Az egy nyomással élő falvaknál gyakrabban jegyezték fel trágyázást is, az ugar hiánya miatt ugyanis az állatok nem járhatták a szántó egy részét, ezért ennek pótlása vált szükségessé. Az úrbérrendezéskor különösen a Réz-hegység északkeleti nyúlványában fekvő néhány településen (Várvíz, Papfalva, Svábolaszi, Berettyó-Széplak, Almaszeg, Felső-Derna, Alsó-Derna, Cséhtelek) írtak trágyázásról, s ezek közül csak az utóbbi három használta határát egy nyomással. A nyomásrendszer mellett természetesen a talajadottság legalább olyan kényszerítő erő volt arra, hogy a lakosság trágyázással javítsa a termőképességet. Nem véletlen, hogy a felsorolt falvak közül Almaszeg, Papfalva, Alsó- és Felső-Derna, valamint Cséhtelek gyümölcsöt, pálinkát és faszerszámokat azért vitt a Mezőségbe, hogy ott búzát vásároljon érte. Félegyházán, még 1770-ben is csak egy calcatura szántó volt a határ szűkösége miatt (ahol a

legtehetősebb gazda is csak 4–5 köből vetéssel rendelkezett), az „trágyázás nélkül” megtermette a kétszeres búzát. Viszont a lakosok maguk is megemlítték, hogy ellátásukhoz a faluhatár nem lenne elegendő, ezért kell Dietrichstein gróf pusztáit árendálniuk. Ott viszont (Kozma, Gyapoly, Kerekegyháza) már két mezős határt tartottak (1728).

Táblázatunk adatai arra mutatnak, hogy a tendencia nagy vonásokban a megyebeli fejlődési irányokkal azonos, az egynyomásos művelés területének növekedése mellett csökkent a parlagolás, s túlsúlyra jutott a kétnyomás alkalmazása, amely az állattenyésztés számára oly fontos legelőterületet is megfelelően biztosítani tudta. A magánbirtok falvaiban 1728-ig egyenletesen növekedett azon falvak száma, amelyek a kétnyomással éltek, s a tendencia hasonló volt az ún. egynyomásos települések esetében is. Az összevethető adatokat közlő települések számán belül, a két- és háromnyomásos gazdálkodást folytató falvak növekedése némileg eltérő a megyebeli arányoktól.²⁸

A magánbirtok falvaiban láthatóan magasabbak a kiindulási időszak adatai, 1728-ban pedig mintegy 10%-kal nagyobb a települések között a két- és háromnyomást folytatók aránya, mint a megyei átlagok. A kétnyomású rendszer, amelyben az ősziek vetésterületét viszonylag gond nélkül lehetett növelni a tavasziak rovására, igen alkalmas volt a paraszti háztartások kenyérgabona szükségletének biztonságos kielégítésére is. Az 1728. évi országos összeírás adatai alapján Perjés Géza számításokat végzett annak megállapítására, hogy a különféle művelési formák szerint hogyan változik az egy háztartásra jutó gabona mennyisége.²⁹ Következtetései szerint is a kettős nyomás esetén búzából (és zabból) legnagyobb a termés, háromnyomásnál viszont a búza, rozs, árpa és zab egy háztartásra jutó egysége egyaránt magas. (Egynyomásos művelésben a búzatermés a háromnyomásosnak háromnegyede, a nyomás nélküli településeknél ennek csupán egyharmada.) A paraszti háztartások gabonaszükséglete így egyértelműen a két- és a háromnyomást igényelte volna.

A megyei összeírások, amelyeknek rovatait a dica szerinti adózás szempontjai szerint állították össze, a családok adózás alá vonható tagjait követően az állatállományon kívül elsősorban a gabonafélék terméseredményeit, a szőlő és kaszáló területét, majd a lakosok jövedelemforrásait stb. tárják elénk.³⁰ Ezért úgy véljük, ezek a vármegyei összeírások, az uradalmakban készített conscriptiókkal kiegészülve alkalmasak a paraszti – elsősorban önellátó – termelés fő tendenciáinak vizsgálatára. A megyei adatfelvételeket az 1723. évet követően (előtte ugyanis csak járásokra, s nem a megye egészére maradtak fenn összeírások) az úrbérrendezésig terjedően általában tízéves időközönként tekintettük át.

Az egyik legszembevetőbb sajátosság, hogy a búzatermő települések száma – minden ingadozás ellenére – végig magas a század folyamán. A másik, a határhasználattal és művelési rendszerekkel egyaránt összekapcsolható szűkszerűség a tengerit termesztő helységek szintén kiugróan magas aránya.

*Szántóföldi növényeket termelő
települések arányának változása 1723–1763*

Év	Búza		Árpa		Rozs		Zab		Köles		Tönköly		Tengeri	
	falvak*	össz. %**	falvak	%	falvak	%	falvak	%	falvak	%	falvak	%	falvak	%
1723	130	92	86	61	41	29	117	83	39	27	9	6,4	134	95
1735	78	95	90	48	9	4,8	150	80	45	24	19	10	186	99
1743	169	92	116	63	17	9,2	160	87	56	30	24	13	180	98
1753	104	98	71	66	8	7,5	86	81	18	16	4	3,7	100	94
1763	141	94	54	36	16	10	111	74	7	4,6	3	2,0	145	97,3

* termelő falvak

** az összeírt falvak százalékban

Megj. A magánbirtokon 1723-ban 140, 1735-ben 187, 1743-ban 183, 1753-ban 106 és 1763-ban 149 település adatait írták össze.

A megjelölt évenként összeírt, s a magánbirtok fennhatósága alá tartozó települések közül a termelő falvak százaléka a kenyér- és takarmánygabonák elterjedtségét mutatja. Ez egyértelműen azt igazolja, hogy nemcsak a termés-eredmények igen magasak a búza esetében, hanem minden felmért évben 90%-on felüli a búzát termelő helységek száma is. Hasonlóan a tengerihez, ami azt jelenti, hogy ez utóbbi nem csupán az irtásfalvak növénye volt, hanem a szántóföldeknek a gabonaféléktől elkülönített részén, de a század elejétől szinte mindenütt előfordult.

A kenyér- és takarmánygabonák belső arányai – terméseredményeik átlaga alapján – a következőképpen alakulnak:

búza: 49,4%	köles: 2,2%
árpa: 16,2%	tönköly: 0,2%
rozs: 2,4%	tengeri: 22,4%
zab: 7,2%	

A százalékarányok nagyon óvatos becsléssel az átlagos vetésszerkezetre is utalnak, s megerősítik a művelési rendszerek és a jobbágyi földhasználat elemzése során tett megállapításainkat.

A magánbirtok települései (1784)

JEGYZETEK

1. A vizsgált települések a megye helységeknek 43,67%-a – *Dányi Dezső – Dávid Zoltán*: Az első magyarországi népszámlálás Bp. 1960. 26–39.
2. MOL Conscriptio regnicolaris comitatus Bihariensis. 1715: Ladula GG, 1720: Ladula JJ, 1728: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban HBML) IV. A. 4/b. 18–22. k. Az úrbérrendezés anyaga: MOL Helytartótanácsi levéltár. Responsa ad novem puncta urbarialis Comitatus Bihariensis és HBML IVA 1/d. 1–26. cs.
3. *Papp Klára*: Bihar vármegye magánföldesúri birtokai a XVIII. század első felében, i.n. HBML Évkönyve VI. (Szerk. Gazdag István) Debrecen, 1979. 111–127.
4. Lásd 2. sz. jegyzet
5. *Perjés Géza*: Bihar vármegye 1728. évi adóösszeírásának gépi feldolgozása. HBML Évkönyve VI. i.m. 103–104.
6. MOL U. et C. Fasc. 191. No. 15. (1765)
7. *Varga János*: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái (1767–1849). Bp. 1967. 40–41., valamint *Takács Lajos*: Irtásgazdálkodásunk emlékei. Bp. 1980. 350.
8. HBML IV.A. 1/d. (1769) és uo. IV. A. 6/d. 208.k. (1756)
9. MOL Filmtár 4150.sz. tekercs U. et C. Fancsika 1765. febr. 7-ről fennmaradt urbárium.
10. HBML IV.A. 1/d. és V. 614/a. – Biharnagybajom protocolluma
11. Uo. V. 631/a. – Hajdúsámson iratai. A lakosok vallomásait idézi és elemzi *Gyimesi Sándor*: Debrecen jobbágyfalvi birtokai (Szovát és Sámson). Debrecen, 1959. 20. (Doktori értekezés)
12. HBML V. 612/a. – Berettyóújfalu protocolluma.
13. Uo. V. 614/a. – Nagybajom jegyzőkönyve
14. Uo.
15. HBML V. 640/a. – Konyár protocolluma.
16. *Orosz István*: Berettyóújfalu agrárviszonyai a XVII–XIX. században. I.n. Berettyóújfalu története (Szerk. Varga Gyula) Berettyóújfalu, 1981. 242.
17. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, a Csáky-család szepesmindszenti levéltára Fasc. 85. No. 13.
18. Uo. No. 21. – Az árenda 4000 ft lett volna, a plenipotentiárius, Ferdényi azonban azzal vádolta az inándiakat, hogy „idegen földesúr pénzével akarják...” megárendálni.
19. HBML IV. A. 6/d.
20. Uo. V. 614/a. és IV. A. 1/d.
21. MOL P. 397. 104. cs. (Károlyi birtok), ŠOBA Levoča Fasc. 542. D. 65. (Csáky Birtok)
22. Lásd 2. sz. jegyzet

23. *Perjés G.*: i.m., valamint *Bársony István*: A paraszti gazdálkodás feltételei és lehetőségei a XVIII. századi Bihar megyében. I.n. Magyar Történeti Tanulmányok XVIII. (Szerk. Szendrey István) Db. 1985. 7–55.
24. *Wellmann Imre*: Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. Agrártörténeti Szemle 1961. 3–4. sz. 355.
25. MOL U. et C. Fasc. 212. No. 14. (1713). Az összeírást Élesden írta alá Trencsényi (jún. 25.).
26. Uo. Fasc. 212. No. 16. (1717)
27. HBML IV. A. 1/d. és – Nagyszalonta földközösségének történetéhez MGSZ 1900. 321.
28. A megyei összesített adatsor *Bársony I.*: i.m. 13.
29. *Perjés G.*: i.m. 87.
30. HBML IV.A. 4/b. 10–15.k. (1723), 34–39.k. (1735), 47–51.k. (1743), 63–66.k. (1753), 72–80.k. (1763)

Barcza József:

RÉVÉSZ IMRE PÜSPÖK ÉS AZ 1944–45-ÖS VÁLTOZÁSOK¹

A feleletekre váró kérdésköröm: a közismert események között hol látta a maga helyét, miben sajátos feladatát, mit akart elérni és mitől óvakodott az a Révész Imre, aki 1920-ban felcserélte kolozsvári egyetemi egyháztörténeti katedráját a debreceni Nagytemplom szószékével, s nyomban Trianon után meghirdette a „lelki kálvinizmus” programját, írván: „Tegyük kálvinizmusunkat lelkünk tüzeiben lelkivé... Azzá, aminek erejével megszentelte és megacélozta atyáink szívét, agyát és karját, fölemelte a mohácsi sírjába döntött magyar nemzetet és a semmiből megteremtett egy örök időkre fényes emlékü, nemes zamatú és tápláló tartalmú, íz-íz-vérig magyar kultúrát...”²

– 1936-ban – 6 éve ismét professzorként – leszögezte: „Magyarországon belátható időn belül a nemzeti szocializmus és a kommunizmus erői fognak egymással megküzdeni. Akármilyen legyen a küzdelem végső kimenetele, az egyháznak az államhoz való viszonyát mindenesetre gyökeresen meg fogja változtatni...”³

– Püspöki székfoglalójában – 1938. október 3-án – egyházát illetően csak a kifejezetten hitvallásos szellemű iskolák létjogát ismerte el, érdekükben viszont minden áldozatot meg kell hozni.⁴

– Első püspöki újévi üzenetében (1939) radikális földreformot sürgetett, a tömegeknek „az agrárproletariátusból való gyors és erélyes felemelését” szorgalmazta, másfelől pedig figyelmeztetett: „a fajok lefelé való osztályozása – ha egyszer 'árja' ideológia alapján történik – nem egyedül a sémi fajra nézve jár súlyos következményekkel... mi finnugorok és török-tatárok sem fogunk a létra fokán sokkal magasabbra kerülni”⁵. Püspökként is annak tudatában vett részt az egyházak egységtörekvésében, hogy „soha politikai úton és politikai céllal... maradandó vallásegységet teremteni nem sikerült”⁶.

– 1945. október 31-én még nem marxista szemlélettel ezt is fejtegette: „A reformáció... nemcsak forradalmi formájával, hanem eszmei tartalmával is világtörténeti indításokat adott a legnemesebb forradalmi eszmék kifejlődéséhez és érvényre jutásához.”⁷

E rövid áttekintés négy pontjának címszavai: 1. Német megszállás, zsidókérdés, helybenmaradás. 2. Az újjáépítés kezdetén. 3. Közbenjárások, tiltakozások. 4. Földreform, egyház és állam.

*

„Estére megjöttek a rettenetes hírek. Isten legyen nekünk irgalmas” – írta gondosan vezetett naplójába 1944. március 19-én, 27-én pedig hozzátette: „Egyre nyomottabb hangulatok és hírek.”⁸ Röviddel később arról értesült, hogy egyházközsége főgondnokát, Juhász Nagy Sándort a Gestapo letartóztatta. Nyomban hivatalos levelet írt és adott át az egyetemnek a Gestapo által lefoglalt részében a kormánybiztosnak. A „leghathatósabb közbenjárást” kérte, mert – ez akár fenyegetésnek is tűnhetett – fogvatartása „a tiszántúli református magyarság lelkében olyan resensust fog váltani, amelynek tartóssá válását aggályos következményekkel járhatónak gondolom politikai szempontból is.”⁹ Fellépése elérte a kívánt eredményt, sőt többedmagával szabadult Juhász Géza is.

Révész elutasította a német nemzeti szocializmust, de nemcsak azt. Álláspontját így fogalmazta meg 1944 nyarán: „1.) A német és az orosz totalitás között történelmi gyökér, világnézeti színezettség és a módszerek tekintetében nagyon sok különbség lehet, de a lényegben semmi különbség nincs. Bibliai keresztyén megítélés szerint a dolgot nem tudom másként látni. 2.) Ennek ellenére nem képzelek józan eszű, művelt és európai érzésű magyar embert, aki ha a kettő között választani kellene, nem a németet választaná. Magam is így vagyok vele. 3.) Itt azonban a kérdés most az, hogy keresztyén lelkiismerettel lehet-e helyeselni, vagy legalábbis elhallgatással tűrni a zsidókérdés ún. megoldására Magyarországon március óta alkalmazott eljárási módokat. Az én meggyőződésemm az, hogy nem lehet és ebben a meggyőződésben osztozom egyházzamnak minden komoly lelkipásztorával és nagyon sok világi vezetőjével. Ennek ellenére és a kormány könyörgő kérésére, lelkiismeretünk súlyos megterhelésével eltekintettünk attól, hogy tiltakozásunkat a gyülekezetek elé vigyük, mert a kormány és hazánk egészen súlyos helyzetét nem akartuk ezzel még jobban bonyolítani.”¹⁰

A protestáns egyházak felső, részben összehangolt vezetősége tárgyalások útján mindent meg akart tenni a zsidók mentése érdekében, s ennek előkészítésében püspökünk is kivette részét.¹¹ Minderről a közvélemény csak abból a szűkszavú körlevélből értesült, amelynek felolvasását Révész Imre is elrendelte és amit a Nagytemplomban július 16-án maga is megtett. Szövege: „A Magyarországi Református és a Magyarországi Evangélikus Egyház püspökei tájékoztatni kívánják a gyülekezeteket arról, hogy mindkét evangéliumi egyház vezetősége a zsidókérdés kapcsán, különösen a megkeresztelt zsidók kérdésében, ismételten eljár az illetékes kormánytényezőknél és ez irányú fáradozásait továbbra is folytatja.”¹² Révész postán küldött leveleiben olvasható, hogy a sárga csillag viselőit „fokozott gyöngédséggel kell körülvenni”, ami „kifelé ne hasson provokálólag”¹³. A gettó ügyében tárgyalta a főispánnal, a csendőrséggel, június 11-én prédikált, majd tanácskozott magában a gettóban is¹⁴, és megtiltotta a zsidók lefoglalt vagyontárgyainak egyházi vagy iskolai célra való igénybevételelét.¹⁵

A magyar puritánus teológusokhoz hasonlóan Révész Imre sem volt forradalmár, csak tanításai voltak részben forradalmiak. Kötötte őt a törvényességhez való merev ragaszkodás. Így amikor miniszteri rendelet engedélyhez kötötte azt, hogy pedagógusok szolgálati helyüket elhagyhassák, egyfelől körlevelekben követelte meg és maga is ellenőrizte ennek szigorú betartását¹⁶. Másfelől leszögezte: „Minden lelkipásztornak a legvégső emberi lehetőségig a rábízott nyáj, tehát gyülekezete körében van a helye.”¹⁷ A Debrecenért egyik bombatámadáskor égett a Nagytemplom, megrongálódott a Kollégium, a püspöki hivatal és lakás, ezért szeptember 19-én hivatala legfontosabb anyagával családotól Hajdúszoboszlóra távozott. Címét közzétette és ígérte: „a helyzet bárminő alakulása esetén sem fogja elhagyni Tiszántúl területét, illetőleg csak a legdurvább testi erőszak fogja őt arra kényszeríteni, hogy bármely irányban is elhagyni azt.”¹⁸

*

A szovjet csapatok bevonulása után, október 26-án visszaköltözött püspök másnap találkozott a városparancsnokkal¹⁹, – aki előzőleg kifüggesztett parancsában kijelentette: „Minden polgári hatóság folytassa kötelessége teljesítését... Az istentiszteletek megtartásának nincs akadálya...”²⁰ Ezt követően – írja Révész –: „Vásáry István kinevezett polgármester, Herpay Gábor alispán és én elkezdhetjük a sziszifuszi munkát a kétségbeesett és kirabolt városban.”²¹ Csatlakozott hozzájuk Bánáss László prépost és Bodnár János prorektor. Együtt „egy ötös igazgatósági hatóságot alakítottak... állandó kapcsolatban voltak az orosz városparancsnoksággal”²². Még aznap este nyilatkozatot készítettek, ami némi módosítással másnap röplapként megjelent, hirdetve: „Az orosz hadsereg parancsnoksága előttünk azt a komoly kijelentést tette, hogy az elfoglalt városokban és községekben a legnagyobb eréllyel helyreállítja a magyar közigazgatást, a normális élet menetét és a munkát, s eközben tiszteletben tartja nemzeti érdekeinket, szokásainkat, hagyományainkat és vallásos érzéseinket.”²³

„Amikor egész életemben követett pártonkívüliségemet szigorúan megőriztem, – írta 1945. évi püspöki jelentésében – kötelességemnek tartottam, hogy a legnehezebb időszakban, 1944. október végétől december végéig a magyar közhatalmat Debrecenben akkor hordozó tényezők nyomatókos kívánságára átmenetileg olyan köztevékenységekre vállalkozzam, amelyek lelkipásztori és püspöki tisztemmel ha nem is összeférhetetlenek, de abból nem szükségképpen következnek... Valamennyivel a lassan és kínosan újraéledő szellemi és erkölcsi romeltakarításnak s ezzel együtt egyháznak... igyekeztem szolgálni.”²⁴ Ilyen magatartást ajánlott a lelkészeknek 1944 decemberében is: „Az egyház vezetőinek – ha egyáltalán alkalmuk adódik rá, amit nem kell keresniük, de el sem szabad utasítaniuk – ma a nem egyházi vonatkozású köztevékenységben is mindenütt ott kell lenniük, ahol segítségüket kérik és jó néven veszik, s ahol a magyar élet egész szolgálata mellett és szolgálata által egyházunk vitális érdekeit

is előmozdíthatják.”²⁵ Ő maga – miközben rendszeresen prédikált, vezette egyházkerületét, az egyetemen helyettesítő előadásokat tartott – átmenetileg betöltötte a tankerületi főigazgató és tanfelügyelő tisztségét²⁶, tagja volt a helyi Nemzeti- és Törvényhatósági Bizottságnak, az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek és Politikai Bizottságának. Részt vett a nemzeti segélyakció, a Vöröskereszt és a Szovjet-Magyar Társaság munkája²⁷ elindításában, hiszen „hazánk és népünk mostani szomorú helyzetében mindegyikünk Isten és a történelem előtti felelősséggel maximális erőfeszítésre és tehervállalásra van kötelezve.”²⁸ Ugyanakkor társadalmi és felekezeti összefogásra és együttműködésre szólított, mivel „Nem kívánatos, hogy a megmaradt magyar értékek megmentésére hivatott egyének most se tudják megtalálni egymás kezét és szívét”²⁹.

Az újjáépítést pedig annak tudatában kell végezni, – olvasható a pedagógusoknak adott utasításában – hogy „a mostani háború közelgő befejezésével hazánk és népünk életében sokkal mélyrehatóbb változások fognak együtt járni, mint aminőket 1918-i összeomlásunk hozott magával... Éppen ezért minden tanár és tanító rendkívüli felelőssége teljes tudatában gondosan óvakodjék attól, hogy növendékei előtt a mai helyzetet akárcsak célozgatásokkal is, valami epizódyszerű közjátéknak tüntesse fel, amelynek elmúltával lényegileg éppúgy a megelőző társadalmi és politikai rend, az eddigi közszellem fog visszatérni, mint ahogyan 1919 augusztusától kezdve történt.”³⁰ Ugyanezt a felfogást képviselte egyházkerülete élén: „Meg nem szűnő aggodalommal állapítom meg: lelkes-testvéreim nagy többsége még mindig nem tudja, vagy nem akarja világosan látni, hogy a régi állami társadalmi és gazdasági rend, amellyel egyházunk a kelletténél jobban össze volt nőve, nem fog visszatérni. Az újnak a kialakulása még nem fejeződött be, itt meglepetésekre még el lehetünk készülve, de bizonytalansággal nem a restauráció irányában.”³¹

*

Nincs hitele a társadalomfejlődést célzó mégoly magasztos elvek hangoztatásának, ha azok a gyakorlatban nem érvényesülnek. Ennek tudatában töltötte be hivatását a püspök. Nagy és kis horderejű, távoli és közellévő kérdésekkel kapcsolatban egyaránt e szerint teljesítette felismert kötelességeit akkor is, ha tudta: fáradozásai meddők maradnak.

Felemelte szavát az elhurcolt polgári lakosság érdekében.³² Egyházkerületében közgyűlési határozatot készített elő, majd terjesztett fel a Magyar Köztársaság kormányához, melyben „megdöbbenéssel és fájdalommal értesül az idegen impériumok alá került magyarsággal szemben... részben a helyi hatóságok, részben a központi hatalom részéről elkövetett jogfosztásokról, a vallásfelekezeti iskolázás, a magyar tannyelv használatának megszűnéséről... magyar állampolgárok kiutasításáról, általában a legsarkalatosabb emberi jogok bizonytalanára tételéről s mindezekkel kapcsolatban a tiszta demokrácia alapelveinek

megkerüléséről.”³³ S amikor meghallotta, hogy „a közkölségen eltemetett, tehát ún. ’ingyenes’ temetésben részesülő halottaknak nem jut koporsó, hanem azokat egyszerűen papirosba csomagolják tökéletlenül, még tagjaik is kilátszanak, ...a halálban való egyenlőség” jegyének megfelelő megoldást várt el a polgármestertől.³⁴ A nők védelméért könyörögve fordult a városparancsnokhoz³⁵, a teherbe ejtett áldozatok gondozása tekintetében pedig teológusok, orvosok és jogászok bevonásával készült bizalmas utasítást küldött a lelkészeknek³⁶. (Megengedhetőnek tartotta az abortuszt.)

Ismételten arra intett mindenkit, „hogy a helyükről eltávozott lelkipásztorok és egyéb egyházi tisztviselők dolgában óvakodjanak elhamarkodottan ítélni... senkit kihallgatás nélkül elítélni nem szabad”³⁷. Személyek, valamint épületek tekintetében jelentkező rendőri szervek és „hitványul lelkiismeretlen vidéki harambasák”³⁸ túlkapásai ellen „kötelességem és szívem egyaránt diktálja, hogy szüntelenül zörgessek mindenütt – írta 1945 nyarán –, ahol csak egy kis meghallgatást remélek”³⁹. Rákosi Mátyást is személyesen átadott írásában figyelmeztette: „minél derekabbnak tudott lelkészeket ér a köztudat megítélése szerint igazságtalan és méltatlan elbánás, annál inkább megrendül a hit és reménység arra nézve, hogy az új politikai és társadalmi rendben az egyház nem fog üldöztetést szenvedni... Meggondolatlanság az ’egyházi reakció’ ördögét egyes személyi esetek kapcsán, elégséges ok nélkül addig festegetni a falra, amíg az egyszer valóban megjelenik, nem az egyház lényegéből s szelleméből, hanem az egyházi közvéleményben felgyűlő keserűségekből megszületve.”⁴⁰

Helyi hatalmasságok egyházi épületeket egyházi hozzájárulás nélkül gyakran vettek igénybe. Különösen fájlalta, hogy a Vörös Hadsereg – ígéretések ellenére – 1945 őszén sem vitte el hadikórházát a Kollégiumból. Révész a szovjet követségi tanácsos segítségét is kérte: „Lehet, hogy a világpolitika súlyos és bonyolult kérdéseihez képest elenyésző csekélység ez az ügy – írta –, viszont azonban a népek közötti tartós jóviszony az ilyen csekélységek mozaikjaiból rakódik össze, vagy az ilyen csekélységek aláaknázó erején pusztul el.”⁴¹

Többfelől, többféle nyomás nehezedett rá, amely csak később roppantotta meg. Elutasító és kritikai jellegű magatartását ő maga expressis verbis indokolta meg: „az az eskü, amelyet a református püspököknek főszentelésekor le kell tennie, többek között ezt a mondatot is tartalmazza: »A polgári hatóságoknak egyházunk törvényes önkormányzati jogaiba ütköző rendelkezéseit végre nem hajtom, hanem az egyházkerületi közgyűlésnek jelentem«”.⁴² Az egyház kötelessége – prófétai tiszténél fogva – „Krisztus nevében szót emelni minden társadalmi és politikai tisztátalanság, általában minden közbűn ellen”⁴³.

A várva várt földreformról Tildyhez hasonlóan az volt az elvi álláspontja, hogy azt „nemzetgyűlésen való törvénnyel kell tető alá juttatni”, de – írta 1945. március 6-án – „...azt látom az e körül folyó nagy kiabálásból, hogy... ki fogják terrorizálni a rendeleti úton való végrehajtást”⁴⁴. Már a rendelet megjelenése előtt az egyházi és iskolai célvagyonok, az alapítványi birtokok kíméletes kezelését kérte, megjelenése után pedig azon fáradozott, hogy a kollégiumok ne egészükben, hanem egyes intézményeik, tagozataik szerint önállóan tarthassanak meg 100–100 hold földet. Dehát egy „nagyon tekintélyes helyről” hangzott el az elutasítás: „a debreceni és a sárospataki kollégiumok a múltban úgysem neveltek elegendő számban parasztiúkat”⁴⁵. Révész a későbbiekben „értékálló kárpótlást” kért és várt el a kormánytól.⁴⁶

„Szabad egyház szabad államban” címmel előadássorozatot szervezett 1945-ben és 46-ban, mert „egyházunk és a demokratikus új magyar állam jövőjének alakulására egyaránt sorsdöntő lesz az egyház és az állam viszonyának mindenképpen megoldásra váró rendezése”⁴⁷. Álláspontját így összegezte: „Szabad egyházat kívánok szabad államban... Ennek megvalósítására mind az egyház, mind az állam érdekében szükség van. Nem a jelenlegi helyzet máról holnapra való radikális és egyoldalú megváltoztatásával, mert ez a legsúlyosabb szociális igazságtalanságok mellett egyéb végzetes belső megrendüléseket is feltétlenül hozna magával. A megoldást a két fél szabad és kölcsönös megegyezésével képezem... csak megfelelő fokozatosság esetén tartanám egészségesnek.”⁴⁸

Az egyházi iskolák tekintetében 1944 végén leszögezte: „a magyar élet legradikálisabb átalakulása sem hozhatja magával az egyház nevelési jogának megszüntetését, s – ha a radikalitás nem akarja veszélyeztetni az új életnek sem az egészségét, sem a magyarságát – az egyház joga bármely fokú és fajú iskolák fenntartásához érintetlen kell maradjon.”⁴⁹ Tudomásul kell venni, hogy keresztény és ateista világnézet él egymás mellett a maga pedagógiai célkitűzésével. Később hangsúlyozta: „becsületességéhez tartozik egy valóban demokratikus államvezetésnek, hogy ezt a kétféle felfogást se mesterségesen összehangolni, se egyiket a másikkal erőszakosan elnyomni ne akarja, hanem hagyja élni a kettőt egymás mellett és – tisztán szellemi síkon és eszközökkel – küzdeni egymás ellen, közben pártatlanul ügyelve, hogy ez a küzdelem állam- és társadalomellenes módon el ne fajuljon, és hogy a józanon és nem totalisztikusan megszabott közös állami és nemzeti célok szolgálatából egyik pedagógiai rendszer se vonja ki magát s még kevésbé dolgozzanak azok ezzel.”⁵⁰

* * *

Kitekintő befejezésként legyen szabad arra utalnom, hogy jött „a fordulat éve”, s Révész Imre 1949. szeptember 1-i hatállyal leköszönt püspöki tisztéről⁵¹. Nyugdíjas egyetemi tanárként Budapestre költözött, ahol terminológiája vitathatatlanul megváltozott. Csak a terminológiája? Vagy kényszerűségből viselt

egy álarcot? A késői kutató hiteles feleletet fog talán találni azokban az iratcsomagokban, amelyeket a volt püspök röviddel halála előtt egy-egy egyházi levéltárban helyezett el. Rájuk írta, hogy csak halála után 50 évvel bonthatók fel, s mi már tudjuk: 2017. február 27-ét követően. Bármit tartalmaznak is, mindenkor, mindenhol és mindenkinek van üzenete annak a – hugenotta szerzőtől vett – idézetnek, amellyel „A magyar történetírás új útjai”-ban megjelent Egyháztörténet c. tanulmányát zárta Révész Imre: „Amikor az Igazság torkunkra teszi a törét, meg kell csókolnunk fehér kezét, még ha vérünk is piroslik azon.”⁵²

JEGYZETEK

1. Révész Imre a témával kapcsolatos véleményét „A háború és az 1944–45-ös politikai fordulat hatása az egyházban” cím alatt 1947-ben kéziratban összefoglalta. Jelzete a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában (a továbbiakban TtREK) R. 2633. – Később írt visszatekintése, egyben tanulmánya nyomtatásban megjelent: *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása Debrecenben. Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből.* (Szerk. Laczkó Miklós). Bp. 1955. 121–153.
2. *Hit és Élet* 1921. 1. sz. 3.
3. *Barth Károly – Révész Imre: Az egyház jelene és jövője.* Debrecen 1939. 40.
4. A 284/1938. jegyzőkönyvi szám jelent meg a székfoglaló beszéd: *A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1938. év második feléről.* Kiad. Uray Sándor. Debrecen 1939. 28–36.
5. *Debreceni Protestáns Lap* 1939. 1–4.
6. *Utópia vagy krisztotópia?* Debrecen 1943. Két további, elvi jelentőségű írásával együtt újra kiadva: *Szivárványhíd Pannonhalma és Debrecen között. Válogatott dokumentumok a római katolikusok és reformátusok párbeszéde történetéből Magyarországon 1898–1943.* Szerk. Barcza József. Debrecen 1991. 129–139.
7. *Reformáció és forradalom.* Debrecen 1935. 3–4.
8. Jelzete a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában (a továbbiakban: TtREL) I. 2. 20.
9. TtREL. I.1.e. 90.d. (449/1944 Eln. sz. alatt) és TtREK R. 2812/13. A levél kelte 1944. április 15., címzettje dr. Ricsóy Uhlarik Béla. – Révész Imre Juhász Nagy Sándort a kórházban május 23-án és 27-én, otthonában pedig 29-én feleségével együtt meglátogatta. Szeptember 29-én „Reggeltől estig Juhász Nagy Sándor tanyáján Kaba és Nádudvar közt” volt. (TtREL I. 2. 20) Kapcsolatukat egyik munkatársa szemtanúként így írta le: Révész Imre „püspöki teendőivel túlon túl el volt foglalva... ezért elődjei példájára a debreceni egyház ügyeinek intézését dr. Juhász Nagy Sándor főjegyzőre bízta, aki ezt készséggel vállalta. És az új püspöknek informálójá lett minden kora reggeli találkozásukon nemcsak a debreceni gyülekezet, hanem az országos közélet akkoriban megduzzadott politikai élet ügyeiben is.” *Uray Sándor: Ötven év a debreceni református egyház életéből 1903–1953.* Debrecen 1967. Gépirat. 81. TtREK 3418. – Másik tanácsadója az egyetemnek kezdettől fogva egyházjogász professzora: Szentpéteri Kun Béla volt. Pl. 1945. január 3-án ezt írta neki: „az egyházi és iskolai élet minden vonalán akkor érzem magam teljes biztonságban, ha Te mellettem vagy.” (TtREL. I. 1. 2. 90.d. 7/1945. Eln.)

10. Uo. 786/1944. Eln. A levél kelte 1944. július 22. címzettje Csia Sándor MÁV igazgató főorvos.
11. *Bereczky Albert*: A magyarországi református egyház a zsidóüldözés ellen. Bp. 1945. – *Ravasz László*: Pro memoria. (Zárolt kézirat) TtREK R. 2502
12. TtREL I. 1. e. 89. d. (765., 786/1944 Eln.)
13. TtREL I. 1. c. 456. d. (1530/1944)
14. TtREL I. 2. 20.
15. TtREL I. 1. c. 456. d. (2353/1944) és uo. 3263/1944
16. Debreceni Protestáns Lap 1944, 134–135.
17. Uo. 289.
18. Uo. 321–322. Hajdúszoboszlóról szeptember 27-én, 30-án és október 4-én, 7-én bejött a püspöki hivatalba, hogy tájékozódják és tájékoztatson. TtREK 2528.
19. TtREL I. 2. 20.
20. TtREL I. 1. c. 464. d. (4260/1944) A parancs kelte: 1944. október 24.
21. Közli: A debreceni feltámadás. Szerk. Paál Jób és Radó Antal. Debrecen 1947. 69.
22. *Tóth Endre*: Dr. Révész Imre. Kézirat. TtREK R. 3393/2.
23. TtREL I. 2. b. 1. d.
24. TtREL I. 1. b. 367. d. A jelentés kelte: 1945. augusztus 29.
25. TtREL I. 1. a. 76.
26. Révész Imre vonatkozó közéleti munkásságának dokumentumait feldolgozta *Mervó Zoltánné*: A tanügyigazgatás újjászervezése Hajdú megyében és Debrecenben a felszabadítástól az iskolák államosításáig. Gépirat a szerző tulajdonában.
27. Ezt elvi alapon is tette, amit 1945. február 26-án így fogalmazott meg: „A magyar középosztály szerintem a leggyökeresebb átnevelésre szorul, mert ha rajta állana, most pontosan ugyanazokat az őrült baklövéseket követné el a bel- és külpolitikában, amiket elkövetett 1920-ban és az után. Ennek az átnevelésnek az angolszász demokrácia szellemében kell történnie, de – miután el vagyunk késve – igen radikálisnak is kell lennie. Hogy eközben a keleti orientációnak is óriási jelentősége van és lesz: ezt csak az vonhatja kétségbe, aki pl. Bethlen Gábort és a Rákócziakat nem tartja elég jó magyaroknak, mert annak ellenére, hogy minden idegszáluk a nyugathoz kötötte őket, a magyarság igazi sorskérdéseit Keleten látták felfejlődni és ehhez alkalmazták külpolitikájukat.” TtREL I. 1.e. 90.d. (88/1945. Eln.)
28. Levele Vásáry Istvánhoz és Herpay Gáborhoz, 1944. november 25. TtREL I. 1. c. 464. (4281/1944)
29. TtREL I. 1. e. 90. d. (51/1945. Eln.)
30. Először a Néplap 1944. december 6-i számában jelent meg nyomtatásban a Révész Imre által 1944. december 1-én aláírt bizalmas utasítás,

amit ő maga sem tartott kizárólagosan saját szellemi termékének: azt több pedagógus munkatársával és „az összes érdekelt egyházak iskolai hatóságaival egyetértésben” szerkesztette meg. (TtREL R. 2950) V. ö.: *Fürj Zoltán*: Révész Imre „Bizalmas utasítás”-ának keletkezése. Magyar Pedagógia 1986. 3–4. sz. 424–430.

31. Debreceni Protestáns Lap 1946. 17–18.
32. TtREL I. 1. e. 90. d. (56., 64., 143/1945. Eln.)
33. Az 1945. augusztus 28–29-én tartott egyházkerületi közgyűlés 169. jegyzőkönyvi pontja.
34. Levelének kelte 1945. március 6. TtREL I. 1. c. 464. d. (392/1945)
35. TtREL. I. 1. c. 464. d. (4268/1944)
36. Szövege kiadva: Református Tiszántúl 1993. 2. sz.
37. Idézet 1944. december 5-én kelt püspöki körleveléből. (TtREL I. 1. c. 464 (4300/1944))
38. Révész Imre kifejezése Nagy Ferenc miniszterelnökhöz 1946. február 26-án írt levelében. TtREL I. 1. e. 90. d. (87/1946. Eln.)
39. Idézet Bereczki Alberthez 1945. július 7-én írt leveléből. Közölte: *Confessio* 1989. 4. sz. 118–119.
40. Budapesten 1945. június 1-én adta át az iratot. Saját példányára kézzel ráírta: „Miniszterelnök, VKM, belügy-, igazságügy-, pénzügyminiszter és Rákosi Mátyás kapta kezemből.” TtREL I. 2. b. 1. d.
41. TtREL I. 1. c. 472. d. (2361/1945)
42. TtREL I. 1. b. 366 (1945. június 7.)
43. TtREL I. 2. b. 1. d.
44. TtREL I. 1. c. 466 (394/1945)
45. A kérdést levéltári források alapján feldolgozta *Fürj Zoltán*: „A protestáns egyházak és az állam kapcsolatának alakulása Magyarországon 1944–1948 között” c. kandidátusi disszertációjában (Debrecen 1990), amely nyomtatásban sajnos nem jelent meg. A gépirat egy példánya a szerző tulajdonában.
46. Felirat a Magyar Köztársaság kormányához 1946. április 25. TtREL I. 1. c. 478. d. (1466)
47. TtREL I. 1. e. 90. d. (107/1946. Eln.)
48. TtREL I. 2. b. 1. d. – A Magyarországi Református Egyház Zsinati Tanácsa 1947. májusában – Révész Imre tevékeny közreműködésével – fogalmazta meg álláspontját ebben a kérdésben. A dokumentum szövegét közölte a Reformátusok Lapja 1990. 31. sz. 4.
49. Néplap 1944. december 12. sz. 3.
50. Debreceni Protestáns Lap 1946. 17–18.
51. *Révész Imre*: Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949. (Szerk. Barcza József) Bp. 1990. 128–144.
52. A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Bp. 1932. 182.

Völgyesi Zoltán:

AZ 1956-OS FORRADALOM ÉS MEGTORLÁS HAJDÚNÁNÁSON

A hajdúváros a forradalom előtt

Az ország egyik későn iparosodott régiójában fekvő Hajdúnánás gazdasági és társadalmi szerkezete az 1950-es években még erőteljesen agrárjellegű volt. Húszezerhez közelítő lakosságának több mint 2/3-a dolgozott a mezőgazdaságban. Az egyéni gazdaságok, a rájuk nehezedő gazdasági terhek és politikai nyomás ellenére, megőrizték túlsúlyukat, s mintegy 3/4-ed részét tették ki az összes művelt földterületnek. Ugyanakkor a módosabb paraszti rétegekkel szembeni erőszakos politika felszámolta a jelentős számú, mintegy négyszáz 25–200 hold közötti kis- és középbirtokot, tönkretéve ezzel a korábbi gazdaelitet. A forradalom évében hat termelőszövetkezet működött a városban, összesen 702 taggal.¹

Az 1953-as kormányrendelet lehetőségével élve többen kiléptek a tsz-ekből, és több mint húsz 25–50 holdas birtokon indult újra az egyéni gazdálkodás.² Ezt a folyamatot azonban megállította az 1955 tavaszán kezdődő visszarendeződés. Újra készült kuláklista, még 1956 nyarán is közel kétszázan voltak kulákká nyilvánítva Hajdúnánáson.³ A tekintélyesebb birtokok felszámolása munkaalkalomtól fosztotta meg a nagylétszámú mezőgazdasági munkásságot, s csak egy részüket foglalkoztatta a város határában, Tedejen, 1949-ben megalakult Állami Gazdaság, amelyet – mivel a hajdúbirtokstruktúrából adódóan nem volt nagybirtok a település határában – 83 állami tulajdonba vett tanyás birtok tagosításával hozták létre. A gazdaság állandó dolgozóinak száma mintegy háromszáz volt, idénymunkásainak a száma pedig több mint ötszázra emelkedett.⁴

Az ipari szektorban a keresőknek kevesebb mint 15%-a dolgozott. Ezen belül az önálló kisiparosok aránya alig haladta meg a száz főt, ami kevesebb mint egyharmada volt az 1949-ben mért számuknak. A városban egy jelentősebb üzem működött, az 1948-ban államosított malom, amely a legkorszerűbb volt a környéken. Dolgozóinak száma azonban az államosítás kori 170–180 főről 1956-ra majdnem felére apadt.⁵ Száznál több alkalmazottja csupán a gépálmásznak, a Vendéglátóipari Vállalatnak, valamint a Vízműipari Vállalat helyi építésvezetőségének volt.⁶

Az urbanizáció területén Hajdúnánás lényegesen elmaradt városaink átlagától. Fejletlen volt úthálózata és kommunális ellátása.⁷ A munkahely hiánya mellett a rossz lakáshelyzet is szerepet játszott a települést jellemző folyamatos elvándorlásban. Ez a tendencia az 1950-es években felerősödött, és az elvándorlók arányát tekintve a hazai városok között csak Túrkeve előzte meg.⁸ A munkakerő túlkínálata miatt sokan ingáztak, főként a közelebbi ipari gócpontokra, Debrecenbe, a borsodi iparvidékre, valamint a távolabbi Budapestre. A nánási lakosságnak az 1/4-e még 1956-ban is tanyákon élt, akárcsak a háború előtt. A külterületi lakosság 14%-a nem tudott írni és olvasni, azonban a helyzetet javította, hogy ekkor már tíz tanyasi iskola működött.⁹ A városnak két általános iskolája volt, egy fiúiskola és egy leányiskola, valamint egy nagymúltú gimnáziuma, amely éppen 1956. október 20-án ünnepelte fennállásának 300. évfordulóját.

Az 1956-os forradalmat közvetlenül megelőző időszakban, a Petőfi Kör és a vidéki vitakörök, valamint az országszerte kibontakozó politikai viták hatására jött létre Hajdúnánáson a Bocskai Kör, amely először teremtett fórumot – jellegéből adódóan főként a helyi értelmiség számára – a fennálló rendszerrel szembeni kritikák megfogalmazására. Szervezésében fontos szerepet játszott Ricsei Balázs általános iskolai igazgató, aki Soós Zoltánnal, a kultúrház igazgatójával már 1956 tavaszától Irodalmi Kör megalakítását tervezte, azzal a céllal, hogy összefogják az irodalom kedvelőit. Az ötletet az adta, hogy mindketten verseltek, és egymás között is kicserélték írásaikat.¹⁰ Szűkebb társaságban már márciustól tartottak néhány összejövetelt, amelyen rajtuk kívül rendszeresen részt vett Tasi Miklós fiatal gimnáziumi tanár.¹¹ A tényleges megalakulásra csak október közepén került sor. Akkor viszont az irodalmi viták helyett már egyre inkább a politikai viták kerültek előtérbe, amiben közrejátszott az országban megváltozott politikai helyzet. Az értelmiségi kör szervezéséről Ricsei Balázs tájékoztatta a város akkori vezetőit, Fazekas Jenő párttitkárt és Szilágyi Gyula tanácselnököt. Mindketten csak 1955-ben kerültek Nánásra, s az 1950-es évek elejének súlyos visszaélései után mérsékeltebb politikájukkal tűntek ki. Ricsei Balásznak különösen Szilágyi Gyulával volt jó kapcsolata, akivel később a forradalom idején is együttműködött.

Az általános fiúiskola igazgatója sem nánási származású volt, de sokirányú tevékenysége miatt ismert személyiség lett a városban. 1956 áprilisától szerkesztette a kéthetenként megjelenő Nánási Híradót, amit a városi tanács népművelési csoportja adott ki. Mint elméletileg felkészült, marxista meggyőződésű kommunista, pártfunkciót ugyan nem vállalt, de rendszeresen tartott politikai előadásokat, és tagja volt a szakszervezeti bizottságnak. Munkája elismeréseként, tíz éves párttagsága alkalmából 1956 szeptemberében a megyei pártbizottság oklevéllel tüntette ki. Mivel hitt a szocializmus eszméjében, de a rendszer létező ellentmondásait is felismerte, rokonszenvezett a Nagy Imre-féle reformkísérlettel, és lelkesedett a változásokért. A forradalom előtt több olyan hatás érte, ami fokozta aktivitását. Ilyen volt többek között a párt értelmiségi határozata, Rajk rehabilitációja, a lengyelországi reformok híre, továbbá a debreceni

Kossuth Kör vitája, amin személyesen is részt vett. Az általa szervezett Irodalmi Kör, amely a Bocskai nevet csak később, az első vitaest alkalmával vette fel, október 15-én tartotta az alakuló ülését a kultúrházban, mintegy 15–20 értelmiségi, főként tanárok részvételével. Itt Ricsei Balázs bevezetőjében taglalta a bel- és a külpolitikai helyzetet. Legfontosabb megállapításai a következők voltak: „Haladás élén a magyar írók, értelmiség, egyetemi ifjúság... Jellemző: a kommunista értelmiség, amelyik megutálta bűneit, áll a demokratizálódás élére... A harc a személyi kultusz maradványainak teljes felszámolására, a demokratizmus megvalósítására irányul. Külön célként felvázolódik: a nemzeti függetlenség teljes megvalósítása, a szocializmus építésének nemzeti útja, kapcsolat a világ valamennyi államával... Egy bizonyos: szocializmus a végcél. Megvalósítása csak meggyőzéssel, a tömegek helyeslése, az életszínvonal emelése mellett mehet végbe.”¹² Ezután az értelmiségi kör helyi feladatait vázolta fel. Irodalmi és politikai viták mellett felvetette egy hajdúnánási hetilap indítását is. Megállapította, hogy ki kell lépniük az eddigi elszigeteltségből, vállalniuk kell például a parasztság sérelmeinek orvoslását, a gazdakörök újjáalakulásának segítségét, sőt, a népfront által a volt koalíciós pártok vezetőit is be kell vonniuk a formálódó helyi politikába.

A beszámolóval a hozzászólók egyetértettek, bár volt aki bizonyos szempontból már ekkor túlment annak elvi és gyakorlati programján. Ricsei is megemlítette, hogy helyben is vannak „felelős szektás erők”, Somorjai László testnevelőtanár azonban nála élesebben vetette fel a felelősség kérdését a múlt hibáival és bűneivel kapcsolatban, s követelte a nyilvános káderezést, valamint a párttagok és a pártönkívüliek közötti megkülönböztetés eltörlését. A résztvevők végül megegyeztek abban, hogy egy hét múlva nyilvános vitaestet rendeznek. Ennek az időpontja később módosult, mert október 22-én Donáth Ferenc tartott előadást Debrecenben és a Politikai Akadémia ezen rendezvényére Hajdúnánásról meghívták Fazekas Jenőt, Szilágyi Gyulát és Ricsei Balázst.

Október 23-án este 6 órától került sor az értelmiségi kör második ankétjára. A vitaindítót ismét Ricsei tartotta, aki beszámolt a Donáth-előadáson hallottakról, majd részletesebben a népfront szerepét fejtegette. A szocializmus működőképes modelljét keresve, számára ez tűnt akkor megfelelő keretnek. Természetesen olyan népfontra gondolt, amely nem lenne alárendelve a pártnak és a tanácsnak, a párt mint szervezet nem is képviseltetné magát benne, viszont párttagok tevékenyen részt vennének, s ők közvetítenék a párt politikáját. A népfront biztosítaná a tömegek ellenőrző szerepét, és mint a népakarat legszélesebb fórumának, joga lenne jelölni és visszahívni tanácstagokat, megvitatná az országos és a helyi problémákat és javaslatokat tenne. Ricsei felvetette paraszttagozat létrehozását a népfronton belül. A vitaesten döntöttek a Bocskai név felvételéről is. A megjelent tanácselnök, Szilágyi Gyula az elsők között szólt, üdvözölte a kibontakozást, majd a párt agrárpolitikájának hibáiról beszélt. „Egy cél hozott össze bennünket” – mondta a szintén jelen levő Fazekas Jenő párttitkár, aki egyetértett a reformok szükségességével és a súlyos törvénytelen-

ségek elkövetőinek felelősségrevonásával, azonban hangsúlyozta, hogy a változásokat a kommunista pártnak kell végrehajtania, határozott irányítással. Ő jelentette be, hogy Gerő Ernő fog beszélni a rádióban. Ezután Somorjai László, majd Tasi Miklós az országos és a helyi személyi változások szükségességét emelte ki, az utóbbi a DISZ átszervezését és új tanácsi választások megtartását is felvetette. Majd keményebb kritikák is elhangzottak, főként a mezőgazdasággal kapcsolatban, bár a többség elismerte a nagyüzemi gazdálkodás előnyeit. Ecsedi Lajos, a városi tanács költségvetési osztályának főkönyvelője kijelentette, hogy „öntömjénezők” kaparintották a kezükbe a hatalmat, akik a szovjet csapatok jelenlétét használták ki. Bár benne volt már a levegőben, ő mondta ki nyíltan, hogy nincs szükség Magyarországon a szovjet csapatokra. A vita este 8 óra előtt szakadt félbe, amikor a résztvevők Gerő rádióbeszédéről értesültek. A következő vitaestet október 26-ára tervezték, aminek a témája a mezőgazdaság helyzete lett volna, erre azonban már nem került sor.

Az október 26-ai megmozdulások

A Gerő-beszéd tartalma és hangneme megdöbbenetette hallgatóit, arról pedig még nem volt tudomásuk, hogy mi is történt Budapesten. Még az ezt követő egy-két napon is csupán az volt nyilvánvaló, hogy rendkívüli dolgok történtek. Sokan hallgatták a híreket, jelentősebb helyi esemény azonban október 24-én és 25-én nem volt.

Október 26-án délelőtt a gimnáziumban felfüggesztették a DISZ iskolai szervezetének működését és megalakították a diákbizottságot, amelynek feladatául jelölték ki az ideiglenes program és a szervezeti szabályzat elkészítését, továbbá azt, hogy felvegye a kapcsolatot az ország más középiskolaival. A tanárok és a diákok összeállították 34 pontból álló követelésüket.¹³ Ennek egy része politikai jellegű volt, és hasonlóakat tartalmazott, mint amit az előző napokban a budapesti és a vidéki egyetemeken, főiskolákon megfogalmaztak már. Követelték többek között a szovjet hadsereg azonnali kivonását az ország területéről és a Szovjetunióban lévő magyar hadifoglyok szabadon bocsátását. Megjegyezzük, hogy a hadifogoly-kérdés felvetésének Hajdúnánáson külön súlya volt. A szovjet megszállást követően, 1944 november elején, közel négyszáz férfit hurcoltak el a polgári lakosság köréből, akik közül alig tért néhány haza a Szovjetunióból.¹⁴ Ez súlyos tragédiája volt a városnak, hiszen csaknem minden családnak volt rokona az elhurcoltak között. Ezért azt is megfogalmazták az egyik pontban, hogy „Azokat a vezető személyiségeket, akik a hajdúnánási nép ellen törvénytelenésekben részt vettek, azonnal távolítsák el és vonják felelősségre”. A követelések másik része az oktatással, illetve a diákok és a pedagógusok szociális helyzetével függött össze. A gimnázium diákjai a tanárokkal együtt felvonulásra készültek, amit még az előző napon elhatároztak.

Ettől a szándékuktól végül is elálltak, mert közben a városban egyre feszültebbé vált a hangulat.¹⁵

Péntek volt, a heti piac napja, ami miatt eleve nagy volt a forgalom a városközpontban. Itt-ott már a délelőtti folyamán feltűntek botokkal felszerelt emberek, és az elégedetlenségüknek hangot adó csoportok követelték, hogy távolítsák el a középületekről a Rákosi-éra hatalmi szimbólumait, a vörös csillagot és a népköztársasági címet. Ebben a helyzetben Fazekas Jenő a pártbizottságra hívatta Ricsei Balázst, s az egész „felfordulásért” a Bocskai Kör, de mindenekelőtt annak szervezőjét okolta. Felszólította az iskolaigazgatót, hogy aznap ne hívja össze a vitakört¹⁶, majd elrendeltette, hogy az iskolákban fejezzék be a tanítást, és kisebb csoportokban engedjék haza a tanulókat. Szerepet játszhat ebben az általános iskolából érkezett hír arról, hogy a gyerekek tépdesik az orosz tankönyveket, valamint az is, hogy a főtéren már tüntetés készülődött.

A déli órákban, a heti piac szűntével, már többszázan gyülekeztek a városháza előtti Köztársaság téren. A hazafele szállingózó diákok egy része szintén elvegyült a tömegben. Közben a tanácselnök, valamint Garda Imre rendőrkapitány hozzájárult, hogy a már említett hatalmi szimbólumokat a tanácsházáról, a rendőrségről, és az ugyancsak a főtéren néző kollégium épületéről eltávolítsák.¹⁷ A spontán kibontakozó tüntetést azonban ezzel nem sikerült megelőzni. A növekvő tömeg, amelyben ott voltak az elhurcoltak hozzátartozói is, elsőként azt követelte, hogy koszorúzzák meg a közeli református templom előtt található első világháborús magyar hősi emlékművet. A tüntetőkre bátorítóan hatott, hogy Debrecenből egyetemisták érkeztek, akik beszámoltak arról, hogy ott már Forradalmi Bizottmány alakult, majd Miskolc irányából futott be egy teherautó, rajta munkásemberekkel, akik felhívást intéztek a jelenlévőkhöz, arra buzdítva őket, hogy verjék le a vörös csillagokat és döntsék le a szovjet hősi emlékművet.¹⁸

Bár a közelben, a tanácsháza mellett volt a Katonai Kiegészítő Parancsnokság, amelynek kapujában egy fegyveres sorkatona állt őrt, néhányan hozzáfogtak a csillagveréshez. Egyikőjük, Cselényi „Csuja” Lajos földműves így idézte fel a történeteket: „Fogtam magamat, bementem a szövetkezeti udvarra, ottan a kocsisnak volt a spájszerja. Levettem a spájszert, elmentem megsebesíttettem az emlékművön a csillagot. Mondták, hogy feljebb is van egy, azt verd le. Akkor visszavittem a spájszert, fogtam egy olyan háromméteres dorongot, gerendát, és amit útközben találtam csillagot, azt mind levertem. Odamentem, az emlékműről akartam lelökni a csillagot, de nem tudtam, hajlott erre-arra, mert vasrúdon állt. Akkor mondtam ott az egyik fiatalembernek, hogy ugorjál fel, és dobd le, látod én nem boldogulok vele. Az gyorsan felment, ledobta, de akkorára már sokan lettek körülöttünk. Úgy mondom én meg, ahogy van, amikor az ember így belejött, nem félt az ember már se a haláltól, semmitől. Összejött a sok minden... volt a daráló, azt is elvették, meg elvették a lakásom is, meg ezek az

adózások, beadások, elhurcolások. Összejött minden, se nem láttam, se nem hallottam már akkor.”¹⁹

Délután 2 óra körül már több mint ezer főnyire duzzadt a tömeg, amikor a tanácselnök próbálta türelemre inteni az elégedetlen embereket. A Kossuth szobor talapzatára felállva szólt hozzájuk, ígérte a sérelmek orvoslását, és felolvasta azt a 27 pontból álló követelést, amit az előző éjszaka a megyei pártbizottságon elfogadottak alapján csekély változtatással helyben állítottak össze.²⁰ A debreceni rendkívüli pártbizottsági ülésen Hajdúnánásról ott volt Szilágyi és Fazekas is, és a többi vidéki párt- és tanácsi vezetővel együtt azt az utasítást kapták, hogy akiket elfogad a tömeg, azok álljanak be a Forradalmi Bizottmányba és próbálják meg befolyásuk alatt tartani az eseményeket.²¹ A tüntetők előtt ismertetett pontok egyébként az általános politikai jelszavak mellett, mint a szovjet csapatok kivonása vagy a Kossuth-címer visszaállítása, elsősorban a parasztság jogos igényeit tartalmazták, többek közt a begyűjtés eltörlését és a tagosítások felülvizsgálatát. A korábbi időszak és leginkább a parasztpolitika okozta sérelmeket azonban nem lehetett meg nem történné tenni, sem az ezek hatására felgyülemlett indulatokat megfékezni. A 27 pont felsorolásának a felénél járt a tanácselnök, amikor „Hagyja abba, eleget hazudtak!” és ehhez hasonló közbekiabálásokkal akadályozták meg beszéde folytatásában. Ezután a párttitkár lépett a Kossuth szoborhoz, de miután „Eltársak!” megszólítással kezdte, nyomban lehurrogták, valósággal belefojtva a szót. Szilágyi Gyula visszament a tanácsházára, majd a párttitkár is távozott, miután vele szemben mind fenyegetőbb hangot használtak. Ő a pártbizottság épületébe ment, ahol a lakása is volt. A tüntetők egy kisebb, körülbelül ötven tagú csoportja követte, s odaérve, alig hogy Fazekas bement a kapun, leverték a pártbizottság tábláját és a vörös csillagot, a vörös zászlót meg letépték. Az épületbe is bementek néhányan, és a párttitkártól azt követelték, kapcsolja be a miskolci rádiót a városi hangosbeszélőbe, hogy mindenki hallhassa. Amikor megtudták, hogy ez nem ide van bekötve, némi vita után távoztak.²²

Nagyjából ezzel egyidőben a tüntetők másik csoportja behatolt a tanácsházára. Ennek előzménye, hogy a tömegből már korábban is dühösen emlegették azoknak a tanácsi dolgozóknak a nevét, akikhez a lakosság a legtöbb sérelmét kötötte. A tüntetők őket keresték az épületben, de hiába, mert addigra elmene-kültek onnan. Közben az adóhivatal emeleti ablakából, az oda bejutottak, köztük iskolás gyerekek, kezdték kiszórni a begyűjtési lapokat és az adóíveket. A tanácselnök hangosbeszélőn fordult a lakossághoz, hogy segítsenek megakadályozni a fontos iratok, például a birtokívek és az anyakönyvek elpusztítását.²³ A hangosbeszélő mikrofonját egyébként Szilágyi Gyula már korábban átkötötte a kultúrházból a tanácsházára. Felhívására a tömegből kivált segítő szándékú emberek közreműködésével sikerült megmenteni az említett iratokat.

Ezután a téren fontos események zajlottak. Miután a környező épületekről a csillagokat már leverték, délután 3 és 4 óra között, többszöri próbálkozás után, egy tehergépkocsihoz kötött drótkötél segítségével, a tüntetőknek sikerült a

szovjet hősi emlékművet ledönteniük. A jelenetnél főként az elhurcoltak hozzátartozói voltak jelen. Nagy Miklós asztalos kötötte meg a drótkötelet, akinek a testvérét szintén elvitték. Tettének indítékáról így számolt be: „egy ígéretemet váltottam be, amit megfogadtam kilencszáznegyvenöt október 14-én a Duna felett Budapestenél, amikor is közölte velem az unokatestvérem férje, hogy Ernőt elhurcolták az oroszok, oda is maradt. És mikor hazajöttem és megláttam ezt a bálványt, akkor azt mondtam: ha ennek lejárt az ideje, segíték felborítani. S ez bennem volt 11 éven keresztül állandóan, éjjel-nappal.”²⁴ Az emlékmű ledöntése után a tüntetők, Ács Béla kisiparos kezdeményezésére, akinek az öccse ugyancsak elhurcolt volt, elénekelték a Himnusz. Ezután, úgy 4 óra tájban kilenc szovjet tank érkezett Nyíregyháza felől a városközpontba, amire a tömeg egy időre szétszórt. Ricsei Balázs nem sokkal ezelőtt érkezett a tanácsházára, és Szilágyi Gyulával arról tárgyaltak, hogy mit kellene tenni a közbiztonság érdekében. Elhatározták, hogy nemzetőrséget fognak szervezni, ugyanis a már órák hossza hullámzó tömegben mind gyakrabban lehetett látni husángokkal, botokkal „felfegyverzett” embereket, és félt volt, hogy esetleg kirakatbeverésekre vagy személyes bosszúállásra is sor kerül. A szovjet tankok hírére ők is lementek az utcára. Ricsei, aki orosz szakos tanár volt, beszélt a katonákkal. Kiderült, hogy a csapattesttől leszakadt harckocsik személyzete a Miskolc felé vezető utat keresi és nem avatkozik az itteni eseményekbe. Ezt követően Szilágyi és Ricsei visszament a tanácsházára, a tér pedig újra megtelt emberekkel.

A nemzetőrség 6 óra körül kezdett szerveződni. Előtte közölték a tanácstagokkal, hogy megbízható emberek kíséretében jöjjenek a tanácsházára, majd a jelentkezőknek nemzeti színű karszalagot osztottak, és járőrözni küldték őket a település különböző pontjaira. Szilágyi és Ricsei így próbált tájékozódni a városban kialakult helyzetről. Ekkor már hírt kaptak néhány atrocitásról.

Zavargások a városban

Az október 26-i hajdúnánási tüntetés során az első tömegindulatok egyes tanácsi dolgozók ellen irányultak. A tanácsházára betódult tömeg bosszúja a pénzügyi osztály begyűjtést és adóbehajtást intéző alkalmazottjait már nem érthette el, mert a fenyegető hangokat hallva, addigra eltávoztak az épületből. Elkapták és megverték viszont Bundik Vince tanácselnökhelyettest, aki az 1956-os tagosítások idején a tagosító bizottság elnöke volt. A késő délutáni és az esti órákban felborult a rend a városban. Egyes csoportok továbbra is tanácsi dolgozók, illetve más olyan személyek után kutattak, akiken elégtételt akartak venni az elmúlt évek szenvedései miatt. Szalóczi Sándor tsz-elnökre is azért haragudtak legfőképpen, mert tagja volt a tagosító bizottságnak, de azt is felemlítették neki, hogy 1945-ben ő volt a rendőrkapitány. Az esti órákban egy 30–40 fős csoport ment a lakásához, onnan kivonszolták, majd az udvaron ütlegették. 8 napon túl gyógyuló sérüléseket szenvedett.²⁵ Fazekas Jenő attól

tartott, hogy mint párttitkárt, őt is bántalmazni fogják. A tűzoltóságon talált menedéket, s egy lajtos kocsiában töltötte az éjszakát.²⁶

A késő délutáni óráktól több nánási zsidó személyt is bántalmaztak. Bár erre teljesen váratlanul és látszólag minden előzmény nélkül került sor, konkrét kiváltó oka összefügg az említett elhurcolásokkal. A helyi közvéleményben ugyanis elterjedt az a nézet, amely „zsidó bosszúnak” tartotta a nánási férfiak 1944 végi elhurcolását. Munkaszolgálatból hazatért zsidó embereket emlegettek, akik a szovjet csapatok mellé szegődtek, és házról-házra járva vezették azt a különítményt, amely „málenkij robot”-ra a férfiakat összeszedte. Általában Schlosser Jenőt, az egykori üvegkereskedőt vádolták, akit felismerni véltek néhány asszony, de felvetődött Glücklich Sándor festékkereskedő neve is, mint akinek szintén köze lehetett az elhurcolásokhoz. Utólag nehéz megmondani, hogy a zsidó bosszú vádjában mennyi az előítéletek, az esetleges rémhírek és a valóságos elemek szerepe. Megítélésem szerint a következők miatt terelődhetett Schlosserre és társára a gyanú: A nánási emberek emlékezetében úgy él az 1944 végétől kezdődött időszak, mint amikor a zsidók a rendőrséget „megkaparintották” és uralták a várost. Schlossert gyakran látta a lakosság szovjet tisztek társaságában, és közismert volt, hogy szoros kapcsolatot tart fenn a városban levő szovjet katonai parancsnoksággal. Tudni kell róla, hogy ő lett az átszervezett rendőrség politikai nyomozó osztályának a vezetője. A munkaszolgálatból hazatért zsidók közül a már említett Glücklich, valamint Stulberger Dávid fuvaros szintén a rendőrség alkalmazásába került, nyomozóként. Erről a legkorábbi irat a rendőrökről készült 1945. január 10-ei névjegyzék.²⁷ Fontos szerepet tulajdonítanak annak, hogy volt egy kisebb, kevesebb embert érintő elhurcolás is 1945 januárjában, amikor Schlosser már kétségkívül pozícióba került. Ekkor a német nevűeket gyűjtötték össze és vitték el Nánásról, s egy visszaemlékezés utal rá, hogy erről Schlosser Jenő bizalmas beszélgetést folytatott a város akkori vezetőivel.²⁸ Schlosser ellen olyan erős volt az ellenszenv Nánáson, hogy ennek nyomására már 1945. márciusában a Nemzeti Bizottság leváltotta²⁹, majd egy éven belül Glücklich is leszerelt a rendőrségtől. A „népi emlékezet” később a két elhurcolást összevonta, s bár az 1944 novemberi elhurcolásokkal kapcsolatos súlyos vádakat senki sem bizonyította, a zsidó bosszú vádjá ezután is fennmaradt, s még az '50-es években is a lappangó antiszemitizmust táplálta a társadalom egyes csoportjaiban.

Az 1956 október 26-ai tüntetés során megnyilvánuló, addig elfojtott érzelmek a szovjetellenesség mellett Hajdúnánáson zsidóellenességben is megnyilvánultak, s ebben szerepet játszott az a már említett körülmény, hogy az elhurcoltak hozzátartozói is ott voltak a tüntető tömegben. Először közülük valók hangoztatták, hogy a zsidók is bűnösök, mert az embereket elvitették, majd délután 5 és 6 óra között a tüntetők egy kisebb csoportja a Glücklich Sándor vezette háztartási bolthoz ment, amely a főtér közelében volt. A zsidó férfit az üzletből kirángatták és az úton összeverték.³⁰ Ezután néhányan Schlosser keresésére indultak, azonban nem találták sem a házában, sem a Szociális Otthonban,

aminek akkor az igazgatója volt. Mivel időben értesült a veszélyről, bement a Szociális Otthonnal szemközt levő parasztportára, ahol a gazda az udvarában elbújtatta. Másnap hajnalban Schlosser elmenekült a városból. Ezt üldözői nem tudták, és tovább kutattak utána, a határban is. Közben, még október 26-án, több más zsidó személyt inzultáltak, megverték a zsinagóga udvarában lakó Wiesel Bernát zsidó vallástanárt és feleségét, valamint az idős saktert, Jakabovits Hermannt. Schlosser Jenőnek, valamint a Vendéglátóipari Vállalat igazgatójának, a szintén zsidó származású Nánási Lajosnak üresen hagyott lakásában összetörték a berendezést, sőt fosztogattak is.

Az akkori kialakulatlan helyzetre jellemző, hogy a zsidó Stulberger Dávidot 6 órakor még felvették a nemzetőrségbe, sőt járőrszolgálatot is teljesített,³¹ néhány órával később viszont egy 30–40 főnyi csoport kis híján felakasztotta. Az egykori nyomozót nem annyira az elhurcolásokban való részvétellel gyanúsították, hanem azzal, hogy rendőrként, főként népbíróági ügyekben nyomozva próbált bosszút állni a zsidók háború alatti szenvedése miatt, ezért haragudtak rá. Egyébként őt is elbocsájtották 1946-ban a nánási rendőrségtől, ami ezután már „zsidómentes” lett. 1956 október 26-án este a háza előtt fel akarták kötni egy fára, amikor Szilágyi Gyulának sikerült közbelépnie: „áttelefonáltam a kapitányság vezetőjének, hogy két rendőrt sima derékszíjjal oda irányítson, mert én oda ki akarok menni. Úgy este ez 9–10 óra körül lehetett, s valóban, már akkor ott remegett ez a Stulberger két vagy három ember keze között. És akkor mondom: emberek, ne mocskolják össze a kezüket, ha ennek az embernek bűne van, itt van a rendőr, elviszi, és majd a bíróság felelősségre vonja, engedjék el. Hát miért akarnak több bajt csinálni, mint ami eddig is volt? Megnyugodtak az emberek, a két rendőr elvitte ezt a zsidót.”³² A rendőrségről aztán szabadon engedték Stulbergert, aki családjával együtt szintén elmenekült Nánásról.

Ezeknek a pogromszerű megmozdulásoknak a résztvevőire jellemző, hogy zömmel vagyontalan, szegényparaszti vagy napszámos családból származtak, s általában 3–4 elemi végeztek. A hangadók életkora nagyjából 40–50 év között mozgott, de a résztvevők közt voltak 16–20 év körüli fiatalok is.³³ Az események magyarázataként a helyi lakosság egyértelműen a „zsidó bosszúval” és az elhurcolásokkal kapcsolatos vádak, különösen pedig a Schlosser Jenővel szembeni indulatokat említi. Azonban más okok is szerepet játszottak. A háború előtt felnőtt generáció egy részében, alacsony műveltségi közegben, háttérkulturaként még elevenen élhetett a hagyományos paraszti antiszemitizmus, mely az agrárjellegű helyi társadalomtól foglalkozásában, életmódjában és szokásaiban eltérő zsidóságot idegennek tartotta, s előítéllettel szemlélte. Az 1956-ig itt maradt mintegy 40 zsidó család háromnegyede ekkor is iparból vagy kereskedelemről élt, részben önállóként, részben mint alkalmazott. Az 1945 előttihez képest feltűnően megváltozott a helyi zsidóság pozicionális helyzete, amit mutat, hogy 7–8 személy került intézményi-, vállalati- és boltvezetői beosztásba. A zömmel paraszti lakosság úgy érezte, hogy nemcsak az utóbbiak, hanem az átlagos zsidó családok is könnyebb munkával, jobban élnek, mint ők.

A zsidósággal kapcsolatos ellenérzésnek Hajdúnánáson korábban is voltak szélsőséges megnyilvánulásai: 1911-ben két, majd 1937-ben újabb „vérvád”-ügy szított szenvedélyes indulatokat a városban. Ezek emléke is feléledhetett, s összekapcsolódott az 1944 utáni hatalmi erőszakban, túlkapásokban közreműködő – említett – személyek tetteivel, a nekik tulajdonított szereppel, amelyet a zsidóságra általánosítottak. Az elszenvedett közös és egyéni-családi sérelmek miatt felgyülemlett, de kivételesen kegyetlen elnyomás által addig elfojtott elégedetlenség tört most felszínre s keresett elégtételt a gyűlölt rendszerrel társított zsidóság elleni megtorlásban.

A zsidóellenes érzelmek manifesztálódásához, illetve általában a zavargások kialakulásához hozzájárult a forradalom okozta szituáció, különösen az, hogy nem volt megfelelő rendfenntartó erő a városban. Az utcán nem lehetett rendőrt látni, mivel Garda Imre rendőrkapitány a tüntetések megkezdődtevel elhatározta, hogy nem fog beavatkozni az eseményekbe, és a szolgálatukat teljesítő rendőröket berendelte a kapitányságra. A Kiegészítő Parancsnokság öt tisztje sem jelentett számottevő fegyveres erőt, ők az épületük védelmére rendezkedtek be. A szemük láttára, mintegy 30–40 méterre tőlük döntötte le a tömeg a szovjet emlékművet. A nemzetőrség szervezése ugyan már megkezdődött, azonban egyelőre nem hozott megoldást. Egyrészt azért, mert nem volt fegyverük, másrészt mert a gyors szervezés miatt egy-két kevésbé megbízható személy is bekerült a szervezetbe, akik maguk is „zsidók és kommunisták” után kutattak. Ebben a helyzetben Szilágyi és Ricsei elhatározták, hogy Debrecenből kérnek segítséget a rend helyreállításához. Este 8 óra körül telefonáltak, és azt a választ kapták, hogy egyetemista katonák fognak érkezni.³⁴

Este 10 óra tájban meg is érkezett Debrecenből teherautón a fegyveres egyetemistákból álló szakasz, amely segített az éjjeli járőrszolgálat megszervezésében. Közben Ricsei Balázs egy kis csoporttal végigjárta a megtámadott lakásokat, hogy megnézze, mi történt, és ha szükséges, a fosztogatásokat megelőzendő, lezárja azokat.³⁵ A zsidó házakban, pincékben megrémült embereket találtak és néhány megvert sebesültet is, akiket bekötözték. A súlyosabb sérülteket, Glücklich Sándort és Wiesel Bernátot mentőn szállították Debrecenbe. Próbálták megnyugtatni a nánási zsidókat, hogy már nem kell félniük, mert rend van a városban, de voltak akik a kivándorlás lehetőségéről érdeklődtek, mondván, hogy nem érzik biztonságban magukat.³⁶

A közrend helyreállítása és az önszerveződés megindulása

Az október 26-i tömegmegmozdulás és az azt követő zavargások után másnap, október 27-én, a Debrecenből érkezett egyetemisták közreműködésével jött létre Hajdúnánáson a Forradalmi Bizottmány. Az egyetemisták tárgyaltak a tanácselnökkel és a párttitkárral is, és javaslatokat kértek egy előzetes lista összeállításához. „Fazekas Jenő azt mondta, hogy ő nem kíván részt venni,

hanem vállaljam én, hogy részt veszek a Forradalmi Bizottságban” – emlékszik vissza Szilágyi Gyula.³⁷ A tanácselnök október 27-én reggel megbízható embereket kért az egyes vállalatoktól, intézményektől, és hívatta Radó Józsefet és Rékasi Imrét, a Parasztpárt illetve a Kisgazdapárt egykori vezetőit, akiknek befolyása volt a város nagyszámú, mezőgazdaságban dolgozó lakosságára. Ők is elítélték az előző napi zavargásokat, felajánlották támogatásukat a rend helyreállításához, és a forradalom helyi szerveinek létrehozásához.³⁸

A délelőtti folyamán a különböző társadalmi csoportok delegáltjaiból létrejött a Forradalmi Választmány és elfogadtak egy 8 fős névsort a Forradalmi Bizottsmány jelöltjeiként, majd a főtérré népgyűlést hívtak össze. Előbb Kelemen hadnagy, az egyetemisták vezetője beszélt, majd a jelöltek, akiket a mintegy 800–1000 főnyi jelenlévő egy kivétellel meg is választott. Bekerült a testületbe Szilágyi Gyula, Ricsei Balázs, Radó József, továbbá Durkó István, a Vasipari Vállalat műszaki vezetője, Cs. Varga Miklós érettségizett parasztgazda, akinek apját kulákká nyilvánították, mert korábban száz holdon gazdálkodott, s a tagok között volt még Tóth Gábor cséplőgéptulajdonos, Sebestyén Imre földműves és Horváth Sándor, az állami gazdaság dolgozója.³⁹ Szociális összetétele alapján ez a testület alkalmas volt arra, hogy képviselje a helyi társadalmat. Életkorukat tekintve a 60 éves Radó, az 51 éves Tóth Gábor és a középkorú, 43 éves Durkó mellett a többiek fiatalembereknek mondhatók. Szilágyi például 35, Ricsei pedig 30 éves volt. Debreceni mintára hivatalosan a Szocialista Forradalmi Bizottsmány elnevezést használták. A testület kezdetben még elhatárolt ügykörök nélkül működött, az egyes kérdésekben közösen döntöttek, s a közösen hozott határozatok bármely két tag aláírásával érvényesek voltak. Csak november elsején választották szét az egyes funkciókat, ekkor lett pl. az oktatásügy ellenőrzése Ricsei feladata, az üzemek pedig Durkó felügyelete alá kerültek.

A bizottsmány első fontos teendője a közbiztonság megszilárdítása volt. Ennek érdekében még október 27-én délután összehívták a Forradalmi Választmány nagygyűlését, és hozzáláttak a nemzetőrség átszervezéséhez. Először Garda Imre rendőrkapitányt javasolták nemzetőrparancsnoknak, vele szemben viszont az kifogás merült fel kultúrházban tartott nagygyűlésen, hogy a Szovjetunióban tanult. Ezután Hódos Antal volt rendőrt választották meg, aki az 1950-es évek elején a hajdúdorogi rendőrsöt vezette. Miután több sűrlődása volt az ottani pártbizottsággal, 1953-ban leszereltették, és azóta Nánáson gazdálkodott. Mindössze 29 évesen lett az október végi-november eleji napok egyik fontos szereplője. Helyettese Ács Béla lett, az előző délutáni tüntetés egyik szószólója. A négy polgárit végzett, 51 éves kisiparos a forradalom előtt a Fa-Fém Ktsz alkalmazottjaként dolgozott.⁴⁰ Október 27-én este a rendőrség is csatlakozott a Forradalmi Bizottsmányhoz. Hódos Antal ment át a kapitányságra, vagy 8–10 nemzetőrrel. A rendőrök bent voltak, de nem teljesítettek szolgálatot, várták a fejleményeket. A nemzetőrparancsnok felszólította őket, hogy fogadják el a Forradalmi Bizottsmány, mint ideiglenes államhatalmi szerv utasításait, és vegyenek részt a közrend biztosításában. Garda Imre századossal az élen a

rendőrök csatlakoztak, egy kivételével, aki ÁVH-s beosztásban volt, és őt nem is vették volna át.⁴¹

A következő nap délelőttjén folytatódott a nemzetőrség szervezése. Az állomány mintegy 20–25 megbízható, katonaviselt tagját fegyverrel és fegyverviselési engedéllyel is ellátták. A szolgálatot úgy osztották be, hogy általában 1–1 nemzetőr és rendőr párba állítva ment ki az utcára járőrözni, s azonos intézkedési joggal rendelkezett. Házkutatást csak írásbeli parancs felmutatásával tarthattak.⁴² A várostól messzebb, közel 9 km-re lévő állami gazdaságban külön nemzetőrség szerveződött. Parancsnoknak Papp Mihályt, a gazdaság dolgozóját választották meg, akinek volt tapasztalata a rendfenntartásban, mert 1941–43 között csendőrszakaszvezető volt. Irányításával sikerült megvédeni az állami gazdaság vagyonát. Október 28-án csatlakozott a Forradalmi Bizottmányhoz a Pénzügyőrség és a Katonai Kiegészítő Parancsnokság is. Az utóbbi öt katonatisztjét, akik egy kivételével nem helybeliek voltak és kevés kapcsolatuk volt a lakossággal, nem alkalmazták a rendfenntartásban, hanem fegyveres őrszolgálatot teljesítettek a tanácsháza bejáratánál. Itt ülésezett a Forradalmi Bizottmány, amely a tanácsi apparátus 12 dolgozóját október 27-től felfüggesztette. Ők voltak azok, akik október 26-án elmenekültek, illetve néhányukat a 27-i nagygyűlésen nevezték meg, mint az elmúlt időszakban kompromittált személyeket. Az volt az elv, hogy felelőtlen bejelentgetésekre senkit sem lehet elbocsátani, de az említett 12 személy illetményét egyelőre visszatartották.⁴³ A tanácselnök mellett megmaradt állásában Asztalos Imre VB-titkár is, aki alig 3 hónapja került Nánásra, s az új helyzetben egyfajta összekötő szerepet töltött be a Forradalmi Bizottmány és a hivatal között. A forradalom megválasztott szervei az első napok után fokozatosan urai lettek a helyzetnek. Bár október 26-át követően is történtek szórványos kísérletek önbíráskodásra és fosztogatásra, ezeket azonban sikerült elszigetelni. 27-én egy csoport továbbra is Schlossert kereste mindenütt, este megjelentek néhány zsidó lakásnál is, de tettelegességre már nem került sor. Újra feltörték viszont Nánási Lajos lakását, az egyik tsz hízlaldájából pedig sertéseket próbáltak elhajtani.⁴⁴ Ezen események miatt a Forradalmi Bizottmány október 28-án délelőtt újra népgyűlést hívott egybe, ahol egyes tagjai, a zavargások kiújulásától tartva, lemondással fenyegetőztek. A gyűlésen elítélték a zsidóellenességet, az önbíráskodást zsidók és nem zsidók ellen egyaránt, és a magántulajdon, valamint a köztulajdon megsértését. Ezen a napon a közrend fenntartása érdekében a bizottmány éjszakai kijárási tilalmat vezetett be, a boltokból az italt egy központi, ellenőrizhető és őrizhető helyre szállították, a lakossághoz pedig felhívást intéztek, hogy tartózkodjanak a szeszfogyasztástól.⁴⁵

Október 29-én a tanácsháza előtt újabb tüntetés volt, aminek hátterében ismét a Schlosser Jenő elleni indulatok álltak. Ő ugyan Hajdúnánásról már Debrecenbe menekült, de itt maradt a felesége, aki előbb a közeli szomszédoknál bújt el, majd 29-én hajnalban gyalog elindult Balmazújvárosban lakó lányához. A

határban azonban felismerték, megállították, és visszakísérték a városba. Alig hogy híre ment ennek, a tanácsháza előtt mintegy 100–150-en gyűltek össze, köztük nagyrészt olyan asszonyok, akiknek a férjét vagy a fiát annak idején elhurcolták, s emiatt Schlosserné urát okolták. Az idős, 62 éves zsidó asszony kiadatását követelték. Szilágyinak és Hódosnak úgy sikerült kimentenie őt, hogy a tüntető asszonyoknak azt mondták, Schlossernét a debreceni „forradalmi törvényszék” elé fogják állítani. Valóban beszállították Debrecenbe, de ott szabadon engedték.⁴⁶ Ezután jelentősebb tömegmegmozdulás a forradalom idején már nem volt, s bár a város zsidóellenes hangulata nem múlt el nyomtalanul, már nem vezetett az előbbiekhöz hasonló fellépésekhez. Ezekben a napokban azonban továbbra is a legfontosabb feladat a forradalommal keletkező hatalmi vákuum kitöltése és a közbiztonság megerősítése volt, hogy megfékezzék – mint Hódos Antal megfogalmazta – „azokat a szélsőséges elemeket, akiknek a forradalom eredeti céljához semmi közük nem volt.”⁴⁷

A viszonylagos konszolidációval megindult a társadalom önszerveződése. A munkahelyeken munkástanácsok alakultak, és megtörténtek az első lépések a lakosság sérelmeinek orvoslására. Október 29-én átszervezték a tanács mezőgazdasági osztályát, amelynek személyzete – a begyűjtési és adóügyi hivatalnokok mellett – a parasztságnak a legtöbb sérelmet okozta, részben az erőszakos tsz-szervezés, részben az önkényes tagosítások következtében.⁴⁸ Az első munkástanács már október 27-én megalakult az állami malomban, ahol feloszlatták az üzemi pártszervezetet, és a pártirodát munkásmelegedővé alakították át.⁴⁹ Munkástanácsot hoztak létre a többi üzemben is, például a téglagyárban, a vízügyi vállalatnál és az állami gazdaságban.⁵⁰ A munkástanácsok, amelyeknek az igazgató nem lehetett a tagja, sora feloszlatták a pártalapszervezeteket és az üzemi szakszervezeteket.

A Forradalmi Bizottmány felhívására október 30-a körül munkástanácsok alakultak az intézményekben is. A tanácsnál a dolgozók Ecsedi Lajost, a Bocskai Kör tagját választották meg az ottani munkástanács elnökévé.⁵¹ Az alakuló ülésen felvetődött, hogy kiösszák-e a káderlapokat, amit a pedagógusok kértek, hogy megtudják, ki és hogyan akarta őket lehetetlenné tenni. Vita után úgy döntöttek, mégsem osztják ki azokat most, mert ez az adott helyzetben növelné az ellenségeskedést, aminek pedig véget kell vetni.

A gimnáziumban október 31-én jött létre 3 fős munkástanács, amelybe bekerült Tasi Miklós is, aki az elsőik között csatlakozott a Ricsei szervezte értelmiségi körhöz. A két általános iskola dolgozói megalakították a Pedagógus Munkástanácsot, amelynek a már említett Somorjai László lett az elnöke. Az iskolákban eltörölték az orosz nyelv kötelező tanítását, és a németet vezették be helyette. Felvetődött, hogy az iskolák visszakерüljenek-e a református egyház tulajdonába, de állásfoglalás ebben a kérdésben nem történt. A gimnázium munkástanácsának alakuló ülésén szó volt az alig egy hete, a jubileumi ünnepeken kitüntetett Tóth Lajos igazgató leváltásáról is, azonban a tanárok

többsége ezt elvetette.⁵² A Pedagógus Munkástanács viszont Ricsei Balázst, mint „kommunista igazgató”-t leváltotta. Ő ezt tudomásul vette, azonban mint a Forradalmi Bizottmány tagja ezután is aktívan tevékenykedett. Részt vett például az áruellátás szervezésében, támogatta a munkástanácsok létrejöttét, a pártok alakulásáról viszont úgy vélekedett, hogy egyelőre ez szétforgácsolná az erőket, a forradalmat előbb még meg kell nyerni.⁵³

A Forradalmi Választmány november 2-án gyűlést tartott a tanácsháza nagytermében, ahol tíz küldöttet választottak a Megyei Forradalmi Bizottmányba, és élénk vitákat folytattak a megoldandó kérdésekről.⁵⁴ Felszólaltak egyéni parasztgazdák, köztük korábban kulákká nyilvánított személyek is, akik termelőszövetkezeti táblákba vagy az állami gazdaságba betagoztott földjük, tanyájuk visszajuttatását kérték. Mások államosított lakásuk visszaadását szerették volna elérni. A Forradalmi Bizottmány tagjai a tulajdoni sérelmekkel kapcsolatban felhívtak a törvényes megoldás megvására és kifejezésre juttatták, hogy az önkényes visszafoglalásokat elítélik. Ezen a gyűlésen felvetődött a közigazgatás átszervezése is, a tanácsháza helyett a városháza elnevezésnek a használata, a polgármesteri hivatal és a képviselőtestület visszaállítása.

Mivel a korábban erőszakkal szervezett, rosszul működő tsz-eknek nem volt belső összetartó ereje, sokan kiléptek. A réti földön alakult, leggyengébb és leginkább eladósodott Petőfi Tsz fel is oszlott. Az egyéni gazdálkodás szempontjából kedvező hangulatot váltott ki a begyűjtés eltörlése. Helyben kellett megoldani viszont a lakosság áruellátását és a tüzelőgondot. Ez utóbbi céljából a Forradalmi Bizotmány tíz hold erdő kivágását határozta el, továbbá úgy rendelkezett, hogy ezután saját portáján mindenki engedély nélkül vághatja a fát. Mivel a malom és a kenyérüzem helyben működött, a lakosság kenyérrel és liszttel való ellátása biztosított volt, de hiány volt egyes közszükségleti cikkekből, például sóból, élesztőből, petróleumból és ruházati termékekből. Ugyanakkor megtiltották 14 éven aluli gyerekek bolti kiszolgálását, mivel az áruhiányt észlelő szülők a gyermekeikkel vásároltatták fel a boltokban még kapható cikkeket.⁵⁵

Nagy Imrének az egypártrendszer megszűnését és a koalíciós kormányzás-hoz való visszatérést bejelentő, 1956. október 30-ai kormánynyilatkozata után Hajdúnánáson is újjáalakultak a volt koalíciós pártok, a Kiszgazdapárt, a Parasztpárt és a Szociáldemokrata Párt. A város agrárjellege, hagyományai miatt a parasztság politikai képviseletét vállaló pártok, a Parasztpárt és főleg a Kiszgazdapárt számíthatott jelentősebb társadalmi bázisra. Ez utóbbi mutatkozott aktívabbnak, már október 29-én létrehoztak egy szervező bizottságot és keresték a kapcsolatot a debreceni kiszgazdákkal. A Szociáldemokrata Pártba is viszonylag sokan jelentkeztek november első napjaiban, elsősorban alkalmazottak, munkások és kisiparosok. Az Intéző Bizottság elnöke az 1948-as pártegyesülés előtt kizárt SZDP-titkár, Fehér Imre lett. Az újjászerveződő pártok helyiséget kaptak,

arra azonban már nem jutott idő, hogy a helyi politika formálásába a november 4-i fordulat előtt bekapcsolódhassanak.

Kádár János november 1-jei felhívását követően már másnap bejelentette Fazekas Jenő egy Ideiglenes Intéző Bizottság nevében az MDP Végrehajtó Bizottságának a felosztatását és az MSZMP megalakítását. Az előzményekhez hozzátartozik, hogy az október 26-i tüntetés utáni napokban az MDP helyi szervezete teljesen szétesett. A párttitkár megkísérelte ugyan a V.B. összehívását, de a tagok – félve a népharagtól – nem mentek el. A Forradalmi Bizottmány a pártiroda telefonját kikapcsoltatta a hálózathoz, a pártiratokat elzáratta, a fegyverviselési engedéllyel rendelkező pártfunkcionáriusok fegyverét a nemzetőrség begyűjtötte. A korábbi V.B.-tagok közül – mint ismeretes – Szilágyi és Garda az új forradalmi szervezetekben játszottak szerepet. Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága november 2-án memorandumot juttatott el a Forradalmi Bizottmányhoz, amely a következő helyzetértékelést és javaslatokat tartalmazta: „Ezen javaslatunk olyan tragikus sorsforduló idején történik, amikor szerencsétlen hazánkat ezer sebből vérző harcmezővé tette a magyar néptől idegen és a marxizmus-leninizmustól ellentétes, önkényes, népellenes politika. Amellyel a magyar föld kincsét, javát potom ellenérték ellenében herdálták el, amíg munkásosztályunk, s a magyar dolgozók nagy többsége csekély fizetésből tengette családját és a maga életét. A hős szabadságharcosok véráldozatos helytállása megmutatta, hogy bármilyen kis nemzet vagyunk is, de egy ország szabadságát, függetlenségét nem lehet tartósan béklyóban tartani. Sajnos ezt kemény harcokon keresztül kellett megtanulni, hogy soha többé olyan politikának ne hajtsunk fejet, amely az ország, a dolgozó nép ellen irányul, még ha legcsalhatatlanabbnak hitt személyek részéről is történik ez... Az elmúlt héten az általunk kezdeményezett 27 pontban összefoglalt követeléseket továbbra is fenntartjuk. Elsősorban a szovjet csapatok kivonását tartjuk fontos lépésnek hazánk területéről, mert ezzel üzemeink, gyáraink, tsz-eink, iskoláink, állami gazdaságaink zavartalan menetét tartjuk biztosítottnak. A továbbiakban a rend, a nyugalom helyreállítása érdekében sürgősen pártközi értekezlet összehívását tartjuk fontosnak. Részünkről természetesen olyan összetételű párt ideiglenes intéző bizottsággal, amely a választások lezajlásáig a pártközi értekezleten hivatott a megújódott magyar Szocialista Munkáspártot Hajdúnánáson képviselni.”⁵⁶

A nyilatkozat elítélte azokat a korábbi hibás intézkedéseket, amelyeket felsőbb pártszervek utasítására, a helyi adottságokat figyelmen kívül hagyva, a dolgozók véleményének megkérdezése nélkül tettek meg. Elítélte továbbá a városban uralkodó kommunistaellenes hangulatot és a lezajlott tettlegességeket, annak a véleménynek adva hangot, hogy céljuk „megegyezik a munkásosztály, a dolgozó parasztság, a magyar nép érdekeivel.” A pártot szervező maroknyi kommunista azonban nem tudott kitörni az elszigeteltségből, hiába hirdettek új politikát s ismerték el a múlt bűneit, tévedéseit.

A forradalom leverése és a megtorlás

Az 1956. november 4-i szovjet támadás Hajdúnánást is váratlanul érte. A hajnali órákban két szovjet harckocsi érkezett Hajdúdorog felől a városba. A központban megfordultak, és még a reggel 6 óráig tartó kijárási tilalom lejárta előtt távoztak. A következő napokban egy szovjet tisztekből álló küldöttség jött Debrecenből. Az ellátás és a rend biztosítására segítséget ajánlottak Szilágyi Gyulának, aki fogadta őket. Az terjedt el a városban, hogy megint el fognak hurcolni egy csomó embert. Egyesek tudni vélték, hogy a tanácselnök 300 főben egyezett meg a szovjet katonákkal. A rémhír nyomán sokan hetekig bújkáltak a határban, a tanyákon és a kukoricaföldeken összegyűjtött csutkakúpokban.⁵⁷

A nemzetőrség, csökkenő létszámmal, körülbelül még egy hétig maradt Hódos Antal irányítása alatt, majd a helyreállított rendőrség vezetését ismét átvevő Garda Imre a nemzetőrséget, mint a forradalom fegyveres szervezetét feloszlatta. A Forradalmi Bizottmány azonban egészen december közepéig működött, persze fokozatosan szűkülő szerepkörrel. Szilágyi még a forradalom kitörése óta első, november 22-i V.B.-ülésre is meghívta tagjait. A tanácselnök beszámolójában az október 23-i követeléseket jogosnak ismerte el, és nemzeti felszabadító mozgalomról beszélt, ami később „a reakciós elemek bekapcsolódása folytán a szocialista rend megdöntésére irányult.”⁵⁸ Ez megfelelt az akkori felsőbb pártértékelésnek, érdemes azonban arra utalni, hogy a beszámoló a helyi forradalmi bizottmányt, mint az ellátás és a rend biztosítóját, határozottan pozitív szerepben tüntette fel. Egyébként a bizottmány tagjai közül – a jegyzőkönyv szerint – Durkó és Radó volt aktív az ülésen, az előbbi a szénhiány megoldására tett javaslatot, az utóbbi viszont a forradalom idején a lakosság által kifogásolt és felfüggesztett tanácsi dolgozók felmentésére. Ezzel kapcsolatban a V.B. úgy döntött, hogy 6 felmentését indokoltnak tartja, további 4-nek az ügyét pedig kivizsgálják. Miután december elején az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága a forradalmi eseményeket már egyértelműen ellenforradalminak minősítette, a Forradalmi Bizottmány Szabó István altábornagynak, a megyébe kirendelt kormány megbízottnak a fellépésére beszüntette a tevékenységét a városban.⁵⁹

A forradalom utóvédharcait vívó Központi Munkástanács általános sztrájkfelhívására december 11-én és 12-én Hajdúnánáson is voltak munkabeszüntetések, sőt a pártbizottság előtt 11-én este MSZMP elleni tüntetésre is sor került, amit a helyi Katonai Kiegészítő Parancsnokság tisztjei riasztólövésekkel oszlattak fel.⁶⁰ Amikor december 12-én a szomszédos Hajdúdorogon a tüntetők megtámadták a rendőrsöt és a tanácselnököt is bántalmazták, a nánási rendőrség és a Kiegészítő Parancsnokság is résztvett a megmozdulás elfojtásában.⁶¹ Ezekben a napokban az orosz helyett még mindig németet tanítottak az iskolákban, a gimnázium kapujára pedig a következő szövegű rölapot ragasztották ki: „Gimnazisták! A Kádár-klikk aljas módon elárulta a magyar nép igaz, nemes forradalmát. Azt a forradalmat, melyben ezrek ontották vérüket. Tűritek ezt? Ne járjatok iskolába! Ezzel is tüntessetek a gaz önkény ellen.”⁶²

A decemberi feszült helyzetben, miközben a Kádár-kormány a forradalom utolsó maradványainak felszámolására törekedett, a helyi társadalom egyes csoportjai mind kevesebb eséllyel kíséreltek meg még valamit megmenteni forradalmi vívmányaikból. A munkástanácsok feloszlásával meggyengült az SzDP potenciális bázisa, december 22-én a párt hajdúnánási intéző bizottsága fel is mondta a számukra kiutalt székházat és beszüntette tevékenységét. Az Ipartestület december 23-i ülésén viszont külső befolyástól mentesen, demokratikus keretek között sikerült új vezetőséget választani. Elnöknek, titkos szavazással, Varga Gábort, az Ipartestület Ideiglenes Munkástanácsának az elnökét választották meg.⁶³ A tsz-ekből való kilépések is folytatódtak. A helyi társadalom viszonylagos autonómiájának megtörése végül is nem politikai eszközökkel, csak erőszakkal sikerült.

Január végétől kezdődött a megfélemlítés időszaka. A városban több ízben megjelent a karhatalmi alakulat debreceni különítménye, amelynek tagjai brutálisan, verésekkel vallatták ki az embereket, elsősorban az október 26-i tüntetés és az emlékmű-ledöntés résztvevőit, valamint más olyan személyeket, akiket a helyi informátorok mint „ellenforradalmárokat” neveztek meg. A forradalom idején bujkáló kommunisták mellett az informátorok között volt a Kiegészítő Parancsnokság néhány katonatiszje is. Ők október 28-án, leszedve csillagjaikat és váll-lapjukat, letéve fegyverüket, látványosan csatlakoztak a Forradalmi Bizottmányhoz, majd a november 4-i fordulat után a szerveződő karhatalom mellé szegődtek és közreműködtek a megtorlásban.⁶⁴ A karhatalmisták által súlyosan megvert legalább egy tucatnyi személy közül voltak olyanok, akik kórházi kezelésre szorultak. A legtovább Ecsedi Lajos, aki több mint 3 hónapig feküdt a debreceni klinikán, és több ízben operálni kellett.⁶⁵

Feltűnő és valószínűleg országosan is párhát ritkító eset, hogy nem váltották le Szilágyi Gyula tanácselnököt, aki a Forradalmi Bizottmányban tevékenykedett. Ebben szerepet játszott az, hogy kapcsolatai voltak a megyei tanácsnál, ahol 1955 előtt, mint Tatár Kis Lajos akkori megyei elnök személyi titkára dolgozott, s akit 1957. elején visszahelyeztek a forradalom idején elvesztett pozíciójába. A másik ok, ami miatt Szilágyi tanácselnök maradhatott, hogy hivatkozni tudott arra, miszerint pártutasításra lépett be a Forradalmi Bizottmányba, és ott az események „helyes irányba terelésén” fáradozott.⁶⁶ Leváltották viszont később Garda Imre rendőrkapitányt, mert a nemzetőrséggel együttműködött, Hódos Antalt pedig rendőrségi felügyelet alá vették.⁶⁷ Elhelyezték Nánásról többek közt Tasi Miklós tanárt⁶⁸, valamint más vállalatoknál, intézményeknél is sorozatos elbocsátások, áthelyezések történtek.

A megtorlás szigorúbb formáját jelentették az internálások, a politikai jellegű perek, illetve az ezek során hozott büntető ítéletek. Ezekben a perekben Hajdú-Bihar megyében Debrecen után vádlottként Hajdúnánásról került a legtöbb, összesen 43 személy a bíróság elé.⁶⁹ Első fokon 28-at ítélték el, 9-et felfüggesztett, 19-et ténylegesen letöltendő börtönbüntetésre.

Elsőként Papp Mihály, az Állami Gazdaság volt nemzetőrparancsnokának az ügyében született ítélet, már 1957. február 14-én. Ennek előzménye a következő: December 31-én a brigádszálláson Papp Mihály összeszólalkozott Sólyom Antal brigádvezetővel, s kérdőre vonta, hogy miért „paktál” a kommunistákkal. Sólyom ezt tagadta, mire Papp nekitámadt, elővetette vele párttagsági könyvét, s ráparancsolt, hogy tüzelje el a kályhában. Két nap múlva letartóztatták, majd másfél hónap múlva elítélték népi demokratikus államrend elleni izgatás és könnyű testi sértés büntetében. A bíróság kiemelte, hogy a vádlott „személyi társadalomveszélyességére a korábbi csendőr volta utal”, és súlyosbító körülményként értékelte a vádlottnak „a Párt szidalmazásában tanúsított kitartását.”⁷⁰ Két év és hat hónap börtönbüntetésre ítélték.

1957. szeptember 26–27-én és október 24–25-én tárgyalta a Megyei Bíróság Ricsei Balázs és három társa perét, amelyben a vád a „népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló cselekményben való tevékeny részvétel” volt.⁷¹ Az elsőrendű vádlott Ricseit már február 7-én letartóztatták, július 10-ig közbiztonsági őrizetben, majd előzetes letartóztatásban volt. A Bocskai Kör szervező és a Forradalmi Bizottmányban is fontos szerepet játszó tanárban vélték megtalálni a nánási „ellenforradalom” szellemi előkészítőjét és irányítóját. A bíróságnak azonban nem sikerült közvetlen összefüggést kimutatni a kimondottan értelmiségi jellegű Bocskai Kör tevékenysége és az október 26-i tömegmegmozdulások között. Tegyük hozzá: nem is volt, hiszen mielőtt még Ricseiék nyitni tudtak volna a nánási társadalom szélesebb rétegei felé és a problémák megoldására javaslatokat dolgozhattak volna ki, már kitört a helyi forradalom, teljesen spontán, alulról induló megmozdulásként. A per figyelemre méltó mozzanata, hogy Ricsei Balázst és egy társát, Boros Gyula vegyész-mérnököt azzal is gyanúsították, hogy október 26-án a tüntető tömeget a zsidók ellen irányították, és így a zsidóellenes zavargások kirobbanását is felbújtó tevékenységükkel magyarázták. Ezt tanúsította a nánási Katonai Kiegészítő Parancsnokság két tisztje, akik október 26-án éjjel együtt járták végig a várost Ricseivel és Borossal, azt mondták róluk a rendőrségi és a bírósági vallomásukban, hogy pontosan tudták, hova, melyik házakhoz kell menni, és ebből ők arra következtetnek, hogy ezt megelőzően Ricsei és Boros vezették ide előtte a tüntetőket is. A vádak teljesen alaptalanok voltak, amit több nánási zsidó is igazolt. Ricsei bűnösségének bizonyítékeként elsősorban a nagygyűléseken mondott beszédeit, illetve néhány tanú ezzel kapcsolatos állításait használták fel. Mivel a korábbi aktív MDP-tagból nem lehetett tudatos ellenforradalmárt kreálni, politikailag képzetlen embernek állította be a bíróság: „(a)...vádlott politikai tájékozatlanságára, politikai ismereteinek hiányosságára utal az a körülmény is, hogy még a tárgyaláson is arra hivatkozott, hogy nem tudja miért vannak itt a szovjet csapatok, miért avatkoztak be 1956. október 23-án. Arra hivatkozott a vádlott, hogy abban az időben a nemzetközi feszültség egyhült, Ausztriával és Jugoszláviával is rendeződtek a viszonyok és ennek következtében bár tudott a Varsói Szerződésről, még sem látta, hogy mi szükség van a szovjet csapatoknak

Magyarországon való tartózkodásra”. Az ítélet tényállást tartalmazó része szerint a bíróság Ricsei Balázsnak néhány állítólagos kijelentését tartotta veszélyesnek, leginkább azt, hogy „már hosszabb ideje készülnek ilyesmire, előbb illegálisan, de vagy két hete legálisan”. Ricsei Balázs nem ismerte el, hogy ezt így mondta volna. Vallomásában kifejtette, hogy október 27-én, a Forradalmi Bizottság megválasztásakor, annak a magyar értelmiségnek a nevében beszélt a tömeghez, amely már hónapok óta harcolt a demokratikus változásokért. Hajdúnánási vonatkozásban utalt a Bocskai Kör szerepére, valamint arra, hogy vitattak egy programot, és készültek a nyilvánosság elé lépni, de a forradalom kitörésével az események megelőzték őket. Tehát nem forradalomra készültek, ilyet nem is mondhatott, és illegalitásról sem beszélt. Az 1957. október 25-i ítélet szerint: „Vádlottnak fenti kijelentései súlyosak voltak és nagyban segítették elő az ellenforradalom célkitűzéseit, melyek a szocialista társadalmi rend megdöntésére vonatkoztak.” Ezért a bíróság bűnösnek mondta ki Ricsei Balázst a „népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés előmozdításában”, amiért büntetésként két év börtönre ítélték. Az ítélet 1957. október 25-ére időzítése nyilván nem volt véletlen. Másnap volt a nánási forradalmi megmozdulások évfordulója.

1958. január 27-e és február 28-a között a Megyei Bíróságon 37 másik hajdúnánási vádlott perét rendezték meg. Ennek során több olyan ügyet egyesítettek és bíráltak el együttesen, amelyek nyomozati szakasza külön-külön és nem egy időben indult meg.⁷² A 15 tárgyalási napra összesen 125 tanút idéztek be. A következőkben a per szerzteágazó jellege miatt csak a legfontosabb jellemzőket emelem ki. A tárgyalás zárkörű volt, amit a vádlottak nagy száma mellett még a cselekmények egy részének az 1944 végi elhurcolásokkal való összefüggése is indokolhatott. Kényelmetlen volt továbbá, hogy a vádlottak zöme munkás és szegényparaszt volt, akiknek a bíróság szerint nem állhatott érdekében „a munkáshatalom megdöntése, a régi rendszer visszaállítása”. Mint az ítélet tényállást tartalmazó része írja, esetükben csak megtévesztettekről lehet szó: „Ezek az emberek nem számoltak azzal, hogy magatartásukkal végeredményben saját maguk alatt vágják a fát.” A 37 vádlottból 27-et ítélték el elsőfokon, közülük másodfokon egyet mentett fel a Legfelsőbb Bíróság. A következő büntetések születtek: 3 év börtönre ítélték 2 főt, 2 év börtönre 1-et, 1 év 6 hónapra 2-őt (másodfokon 1-et), 1 év börtönre 4-et (másodfokon 3-at), 5–10 hónapra 6-ot (másodfokon 7-et). A bíróság egy ízben vette kitöltöttnek a büntetést a közbiztonsági őrizetben töltött idő beszámításával, 9-en pedig felfüggesztett börtönbüntetést kaptak. Az 1958. március 5-én kihirdetett ítéletben a legjellemzőbb büntettek voltak: államrend elleni izgatás és mozgalomban való részvétel 8, illetve 6 személy esetében, magánlaksértés 8 esetében, valamint társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett rongálás, ami utóbbit az emlékmű ledöntésében résztvevő 7 ember terhére állapított meg a bíróság. Faji izgatás miatt elsőfokon 5 személyt ítélték el, ebből egy-egynek ténylegesen letöltendő, 8, illetve 10 hónap börtönt szabtak ki, három személy büntetését pedig felfüggesz-

tette a bíróság. Másodfokon az utóbbiak közül egyet felmentettek, a faji izgatás bűntettét pedig felekezet elleni izgatásra változtatták. A zsidóellenes zavargások tényét ekkor már a restaurált hatalom sem kívánta hangsúlyozni, ezzel magyarázható, hogy e tárgyban viszonylag enyhe ítéletek születtek.

Az 1957-ben kiadott Fehér Könyv, amely külön fejezetet szentelt az antiszemita megnyilvánulásoknak, két helyen is említi Hajdúnánást. A második esetben „Antiszemita izgatás Hajdúnánáson” alcím alatt azt állítja, hogy „a tanácsülésen is voltak felszólalók, akik kijelentették, nem tűrünk zsidót a községben, csak legyen rá időnk, kivégezzük őket. A tanácselnök az ott élő 80 zsidó vezetőjének azt a tanácsot adta, hogy hagyják ott a falut.”⁷³ Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az első tanácsulást a forradalom után 1957 február 17-én tartották, amelyen elítélték az 1956. október 26-án „lábra kapott” antiszemita hangulatot és a zsidóüldözést. De a propagandafüzet megállapítása nem is a tanácsülésre vonatkozhat, hanem inkább a tanácsházán működött forradalmi szervekre, esetleg a Forradalmi Bizottmányra, amelynek a tanácselnök, Szilágyi Gyula volt az elnöke.⁷⁴ Valószínű, hogy zsidóellenes kijelentések a tanácsházán is elhangzottak, már csak azért is, mert azokban a napokban a tanácsi dolgozókon és a forradalom választott szerveihez tartozókon kívül sokan megfordultak ott. Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy a hajdúnánási zsidóellenes megmozdulások spontán jellegűek voltak, amiket éppen a Forradalmi Bizottmány és a nemzetőrség fékezett meg. A Fehér Könyvnek az az állítása sem állja meg a helyét, miszerint Szilágyi elvándorlásra bízta volna a zsidókat, vagy azok vezetőit. Csak azt javasolta, hogy a tömeg által fenyegetett néhány zsidó férfi hagyja el – átmenetileg – a várost. Személy szerint a Debrecenben tartózkodó Schlosser Jenőnek és az ott ápolt Glücklich Sándornak üzente, hogy amíg velük szemben le nem csillapodik a közhangulat, ne jöjjenek haza.⁷⁵ Schlosser Jenő ügyével a városi tanács 1957 február 25-i V.B-ülése is foglalkozott, mivel ő ezek után is kérte visszahelyezését a Szociális Otthon élére. A V.B-ülés úgy döntött, hogy a Schlosserrel szemben még mindig megnyilvánuló ellenséges hangulat miatt „nem látja ez idő szerint politikusnak eddigi állásába való visszahelyezését.”⁷⁶

A hajdúnánási zsidóság egy része ekkor már elhagyta az országot, többségük pedig 1957 folyamán vándorolt ki. A hitközség felszámolódott, a zsinagógát is lebontották. Az 1960-as évek elejére már csak 2–3 zsidó család maradt a városban. A nánási zsidók kivándorlását elsősorban az október 26-án kirobbant zsidóellenes megmozdulások és az azok kiújulásától való félelem motiválta, bár néhányuknál – vallásos, ortodox zsidók lévén – szerepet játszhatott, hogy hitéletük gyakorlását nem látták biztosítva. De az 1960-as évek elejére „eltűntek” Nánásról a parasztok is. A forradalmat követő konszolidáció részeként tsz-ekbe kényszerítették őket. 1960 őszén 80%-uk aláírta a belépést, s 1961-ben már csak az összes föld 5,5%-a maradt egyéni gazdák tulajdonában.⁷⁷ Felszámolták ezzel a helyi társadalom széles tradicionális rétegét, amely zömében szerényen élt, de többé-kevésbé a maga urának számított.

Függelék

Az 1956-os forradalom perbe fogott hajdúnánási szereplőinek néhány szociológiai jellemzője

1. Foglalkozás szerinti megoszlás:

földműves	12
munkás	8
mezőgazdasági alkalmazott	7
kisiparos	6
iparossegéd	5
értelmiségi	2
háztartásbeli	2
egyéb	1

2. Származás szerinti megoszlás:

szegényparaszt	13
mezőgazdasági munkás	12
kis- és középparaszt	7
kisiparos	6
munkás	4
egyéb	1

3. Iskolai végzettség szerinti megoszlás:

egyetem, főiskola	2
4 középiskola	1
4 polgári	1
2 polgári	1
8 általános	1
6 elemi	11
4–5 elemi	15
1–3 elemi	5
nem járt iskolába	1
ismeretlen végzettségű	5

4. Kor szerinti megoszlás:

50 év feletti	4
45–49 éves	5
40–44 éves	3
35–39 éves	4
30–34 éves	9
25–29 éves	9
20–24 éves	5
20 év alatti	4

5. Nemek és családi állapot szerinti megoszlás:

férfi	40
/ebből: nő	25
nőtlen	11
elvált	3
élettársi kapcsolatban él	1/
nő	3
/ebből: férjes	2
özvegy	1/

JEGYZETEK

1. Hajdúnánás története (szerk: Rácz István). Hajdúnánás, 1973. 413.
2. *Pálóczi Mária*: Hajdúnánás gazdaságföldrajza. Debrecen, 1959. Kézirat. KLTE Földrajzi Intézet Könyvtára. 40.
3. Kuláknyilvántartás 1956. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban: HBML) Hajdúnánás Járási Jogú Városi Tanács V.B. pénzügyi osztályának iratai 1950–1956. XXIII/534/b
4. *Pálóczi Mária* i.m. 39.
5. *Ilyés László*: Az ipar fejlődése Hajdúnánáson (1948–1962). In: A szocializmus építésének első szakasza Hajdú-Bihar Megyében (1948–1962). Debrecen, 1983. 152.
6. *Pálóczi Mária*: i.m. 42., 51–52., 56., 58.
7. Hajdúnánás története, i.m. 428.
8. Uo. 83.
9. Uo. 423.
10. Interjú Ricsei Balázssal. Gyomaendrőd, 1992. október 2.
11. Interjú Tasi Miklóssal. Hajdúszoboszló, 1992. október 12.
12. Ricsei Balázs feljegyzései. (Másolat.) „Ricsei Balázs és társai” periratai. Hajdú-Bihar Megyei Bíróság Irattára (továbbiakban: HBMB) B844/1957. Ricsei feljegyzései előadásvázlatokon kívül hozzászólásokat is tartalmaz kivonatosan. A Bocskai Kör vitáinak összefoglalásához felhasználtam még az Ecsedi Lajossal készített interjút, Nyírbátor, 1992. október 7.
13. A dokumentum eredetije a Hajdúnánási Móricz Pál Városi Könyvtárban található.
14. *Hadas Ferenc*: Hol sírjaik domborulnak... (Egy túlélő visszaemlékezései a hajdúnánási elhurcoltakról.) Hajdúnánás, 1991.
15. Interjú Ecsedi Lajossal. Nyírbátor, 1992. október 7.
16. Interjú Ricsei Balázssal. Gyomaendrőd, 1992. október 2.
17. Ecsedi Lajos levele. HBML pártarchívuma. Egyéni panaszok. 11. fond. 2. fcs. 5. ö.e. 1957.
18. „Pongor József és társai” periratai. HBMB B843/1957.
19. Interjú Cselényi „Csuja” Lajossal. Hajdúnánás, 1992. április 10.
20. *Filep Tibor*: A debreceni forradalom. 1956. október. Debrecen, 1992. 68–70.
21. Interjú Szilágyi Gyulával. Debrecen, 1992. május 29.
22. HBMB B843/1957.
23. Interjú Szilágyi Gyulával. Debrecen, 1992. május 29.
24. Interjú Nagy Miklóssal. Hajdúnánás, 1992. február 23.
25. HBMB B843/1957.
26. Farkas Ferenc személyében beadott panaszról jelentés. 1957. július 22. HBML pártarchívuma. Ellenforradalmi tevékenységgel kapcsolatos iratok. 11. fond. 2. fcs. 10.ö.e. 1957.

27. Névjegyzék rendőrökről, 1945. január 10, 1945. február 23. HBML pártarchívuma. Rendőrség átszervezése, rendőrökről kimutatás. 31. fond. 8. leltár. 9.ö.e.; Pótkimutatás (Rendőrség), 1945. február 27. HBML Hajdúnánás város polgármesterének iratai 1944–1950. XXII. 302/a.
28. Rozsnyói Tájerkóf Gyula visszaemlékezése. HBML pártarchívuma. VE. 247. A visszaemlékezés szerint 15 német nyelvű személyt deportáltak a Szovjetunióba Hajdúnánásról, köztük Theuerkauf Gyula asztalost, az MKP titkárhelyettesét is, aki hazakerülése után a nevét Rózsnyói Tájerkófra változtatta.; A magyarországi németek elhurcolásával foglalkozó Zielbauer György Hajdúnánás vonatkozásában csak a korábbi, az 1944. novemberi elhurcolást említi. *Zielbauer György: A magyarországi németység nehéz évtizede 1945–1955.* Pannon Műhely, 1990. 13.
29. A Hajdúnánási Nemzeti Bizottság 1945. március 13-i ülésének jegyzőkönyve. HBML Hajdúnánás Nemzeti Bizottság iratai 1944–1949. XVII. 4.
30. Részletesebben írt a hajdúnánási zsidóellenes megmozdulásokról *Pelle János Pogrom 1956-ban* címmel a *Kommentár* 1992/1. és 1992/2. számában. A cikkben néhány név, dátum és adat pontatlan. A „két zsidó boltvezető inzultálása” megjegyzés (*Kommentár* 1992/2. szám 24.) például téves, félreértésen alapszik. Kasinak, vagy Kasi Sándornak ugyanis a nánásiak Glücklich Sándort nevezték, tehát a kettő ugyanaz a személy.
31. HBMB B843/1957.
32. Interjú Szilágyi Gyulával. Debrecen, 1992. május 29.
33. HBMB B843/1957.; Az 19556. október 26-i forradalmi, antiszemita, fasiszta jellegű megnyilvánulások. HBML pártarchívuma. Ellenforradalommal kapcsolatos iratok. 1. fond. 9. fcs. 19.ö.e. 55–56. p.
34. Az egyetemista katonákon, akik katonaruhában, fegyverrel érkeztek Hajdúnánásra, valószínűleg sorkatonai szolgálatra behívott egyetemistákat kell érteni.; Interjú Szilágyi Gyulával. Debrecen, 1992. május 29.; Interjú Ricsei Balázssal. Gyomaendrőd, 1992. október 2.
35. HBMB B844/1957.
36. Uo.
37. Interjú Szilágyi Gyulával. Debrecen, 1992. május 29.
38. Ecsedi Lajos levele. HBML pártarchívuma. Egyéni panaszok. 1. fond. 2. fcs. 5.ö.e. 1957.
39. HBMB B843/1957.
40. HBMB B844/1957.
41. Interjú Hódos Antallal. Hajdúnánás, 1992. május 3.
42. Uo.
43. Ecsedi Lajos levele. HBML pártarchívuma. Egyéni panaszok. 1. fond. 2. fcs. 5.ö.e. 1957.
44. HBMB B843/1957.
45. Interjú Szilágyi Gyulával. Debrecen, 1992. május 29.

46. HBMB B843; Az „asszonytüntetésről” és Schlosser Jenőné kimentéséről bővebben beszámol Pelle János a már említett cikkében. Az esemény időpontját azonban pontatlanul jelöli meg. (Kommentár 1992/2. szám 26.)
47. Interjú Hódos Antallal. Hajdúnánás, 1992. május 3.
48. Ecsedi Lajos levele. HBML pártarchívuma. Egyéni panaszok. 1. fond. 2. fcs. 5.ö.e. 1957.
49. Az MSZMP Hajdúnánási Városi V.B. 1957 október 24-i ülésének jegyzőkönyve. HBML pártarchívuma. 11. fond. 1. fcs. 2.ö.e.
50. Feljegyzés az 1956. évi októberi ellenforradalmi eseményekről. HBML A Hajdú-Bihar Megye területén működött forradalmi szervezetek iratainak gyűjteménye. XXXII. 1. 3.d.
51. Interjú Ecsedi Lajossal. Nyírbátor, 1992. október 7.
52. Interjú Tasi Miklóssal. Hajdúszoboszló, 1992. október 12.
53. Interjú Ricsei Balázssal. Gyomaendrőd, 1992. október 2.
54. Feljegyzés az 1956. évi októberi ellenforradalmi eseményekről. HBML A Hajdú-Bihar Megye területén működött forr. szerv. ir. gyűjt. XXXII. 1. 3.d.
55. A Hajdúnánás Városi Tanács 1956. november 22-i V.B.-ülésének jegyzőkönyve. HBML Hajdúnánás Városi Tanács V.B. iratai 1950–1956. XXIII. 527. 23. k.
56. A Hajdúnánási Magyar Szocialista Munkás-Párt Intéző Bizottsága levele a Hajdúnánási Szocialista Forradalmi Bizottmányhoz. Hajdúnánás, 1956. november 2. HBML A Hajdú-Bihar Megye területén működött forr. szerv. ir. gyűjt. XXXII. 1. 3.d.
57. A Hajdúnánás Városi Tanács 1957. február 17-i tanácsülésének jegyzőkönyve. HBML Hajdúnánás Városi Tanács iratai XXIII. 526/a. 7.k.
58. A Hajdúnánás Városi Tanács 1956. november 22-i V.B.-ülésének jegyzőkönyve. HBML Hajdúnánás Városi Tanács V.B. iratai 1950–1956. XXIII. 527. 23. k.
59. Interjú Szilágyi Gyulával. Debrecen, 1992. május 29.
60. A Hajdú-Bihar megyei Tiszti Karhatalmi Zászlóalj megalakulásának, működésének története. Hadtörténeti Intézet Levéltára. A Hajdú-Bihar megyei Karhatalom története. 1956-os gyűjtemény. 11.ö.e 393–440f.; A megyei Kieg. pk. 1957. január. Hadtörténeti Intézet Levéltára. Jelentés az október 23-án kezdődött eseményekről. 1956-os gyűjtemény. 6.ö.e.
61. Farkas Ferenc személyében beadott panaszról jelentés. 1957. július 22. HBML pártarchívuma. Ellenforradalmi tevékenységgel kapcsolatos iratok. 11. fond. 2. fcs. 10.ö.e.
62. A dokumentum eredetije a hajdúnánási Móricz Pál Városi Könyvtárban található.
63. A Hajdúnánási Ipartestület december 23-i alakuló gyűlésének jegyzőkönyve. HBML A Hajdú-Bihar Megye területén működött forradalmi szervek iratainak gyűjteménye. XXXII. 1. 3.d.

64. A november 4-e utáni rend helyreállításában résztvettek listája. 1958. szeptember 7. HBML pártarchívuma. Honvédségi iratok. 11. fond. 2. fcs. 16.ö.e.
65. Interjú Ecsedi Lajossal. Nyírbátor, 1992. október 7.
66. „Alulírott Szilágyi Gyula V.B. elnök kijelentem, hogy közvetlen az 1956. évi októberi események előtt/alatt/elején felettes pártszervemtől azt a feladatot kaptam, hogy álljak az események élére, és igyekezzem azt a helyes irányba terelni. Ezt meg is valósítottam.” – olvasható Szilágyi Gyula két példányban készült nyilatkozatában, amit Ricsei Balázs ügyében adott ki, Ricsei bírósági ítélete után. Őröla a következőket vallja: „Ricsei Balázs, hajdúnánási általános iskolaigazgató az egész idő alatt támogatott és mindenben a segítségemre törekedett.” A nyilatkozat dátum nélküli, egyik eredeti példánya Ricsei Balázs birtokában van.
67. Interjú Hódos Antallal. Hajdúnánás, 1992. május 3.
68. Interjú Tasi Miklóssal. Hajdúszoboszló, 1992. október 12.
69. Valuch Tibor kutatásai alapján.
70. Papp Mihály periratai. HBMB B25/1957.
71. HBMB B844/1957.
72. HBMB B843/1957.
73. Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben. Magyar Népköztársaság Tájékoztató Hivatala, év nélkül. IV.k. 77.
74. Erre utal, hogy az eset némileg más megfogalmazásban egy korábbi dokumentumban, a Magyar Izraeliták Országos Irodájának a Word Jewish Congresshez 1957. januárjában írt levelében is szerepel: „...a községházán még olyan kijelentés is elhangzott, hogy nem tűrik el a zsidókat, mert azok hozták be az oroszokat. Ha az oroszok kivonulnak, meg fogják ölni a zsidókat. A tanácselnök bizalmasan azt mondta a zsidóknak, hogy hagyják el a községet.” „Összegyűjtöttük és regisztráltunk” Antiszemita atrocitások 1956-ban. Szombat, 1992. október 19.
75. Hajdúnánás Város Tanácsa V.B. elnökének levele a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztató Hivatalához. 1957. szeptember 25. HBML Hajdúnánás Városi Tanács V.B. titkárság iratai. XXIII. 528/1957.; Interjú Szilágyi Gyulával. Debrecen, 1992. május 29.
76. Hajdúnánás Város Tanácsa V.B. elnökének levele a Hajdú-Bihar Megyei Tanács V.B. elnökéhez. 1957. március 1. HBML Hajdúnánás Városi Tanács V.B. titkárság iratai. XXIII. 528/1957.
77. *Balogh Béla*: A mezőgazdaság szocialista átszervezése Hajdúnánáson (1948–1962). In: A szocializmus építésének első szakasza Hajdú-Bihar Megyében (1948–1962). 201.

